

EDICIJA
KORENI
7

MIROSLAV TANASIJEVIĆ
**REČNIK EGIPATSKE
CIVILIZACIJE**

Urednik
Dušan Kan

Tehničko uređenje: Zvonko Šutinovski, Slobodan Vitković; Slog:
CSB Beograd, Pere Todorovića 2; Izdavač: OPUS Beograd,
Omladinskih Brigada 162/31; Štampa: KOSMOS Beograd; Tiraž:
4000

OPUS BEOGRAD
1989

Copyright Miroslav Tanasijević
Za izdavača: Dušan Kan

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

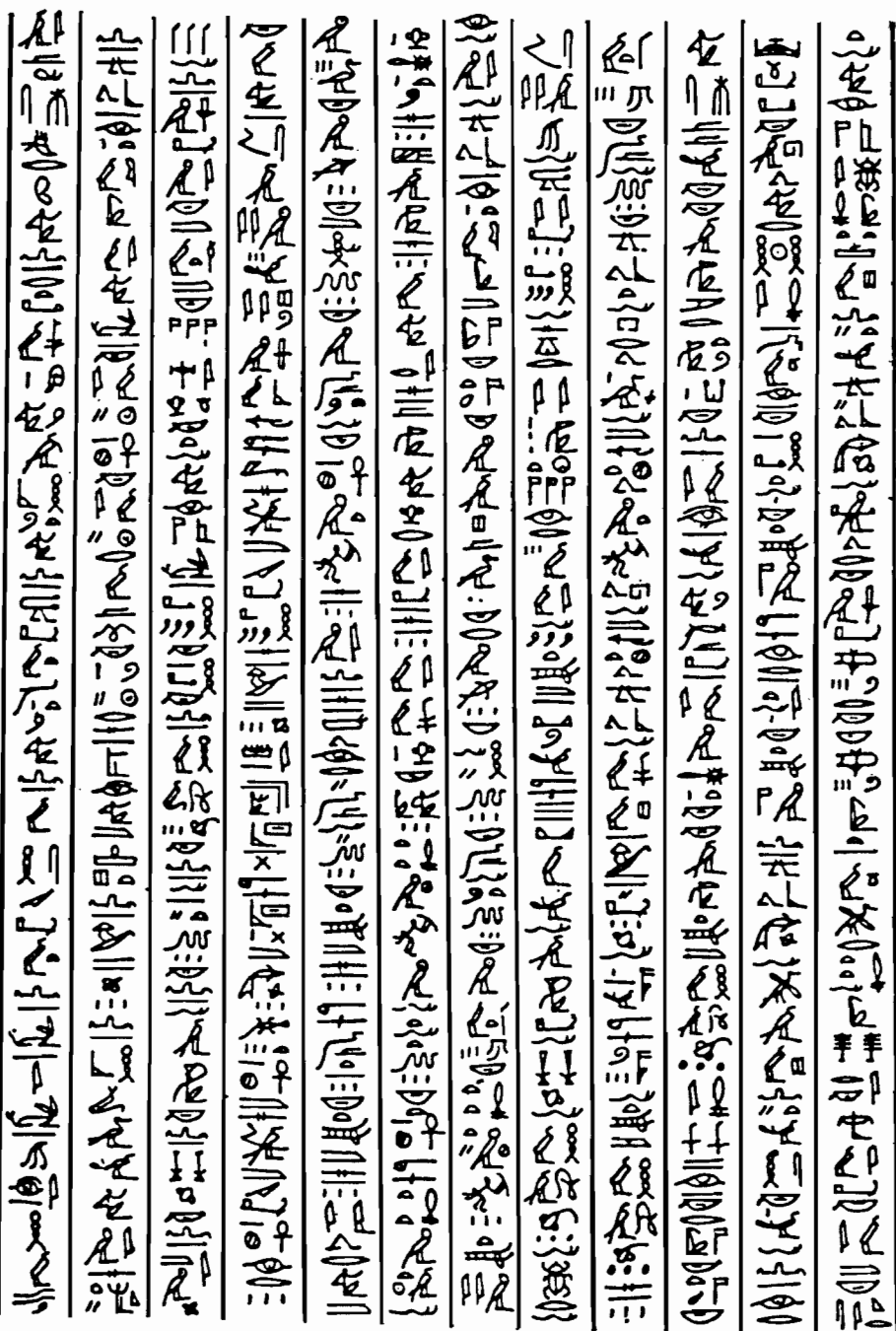
932

ТАНАСИЈЕВИЋ, Мирослав

Rečnik egiptatske civilizacije / Miroslav
Tanasijević. - Beograd: Opus, 1989. - 208 стр.:
илустр. ; 21 см. - (Edicija Koreni)

ISBN 86-7453-006-0

ПК:а. Египат—Стари век

SADRŽAJ

Geografija Egipta	9
Predinastički period i nastanak države	11
Staro kraljevstvo	14
Srednje kraljevstvo	18
Novo kraljevstvo	22
Pozni period	26
Egipatski jezik	29
Kratki pregled egipatske literature	36
Kratki prikaz egipatske umetnosti	39
Organizacija rada	43
Egipatske merne jedinice	57
Egipatski hram - religija i obrazovanje	65
Osnovne osobine egipatske religije	67
Bogovi - „neteru“	74
Heliopoliska kosmogonija i veliki paut	80
Heliopolisa	83
Hermopoliska kosmogonija	88
Memfiska kosmogonija	91
Tebanska kosmogonija	93
Atum, Tum ili Tem	95
Ra	97
Nun	102
Šu i Tefnut	103
Geb i Nut	105
Oziris	109
Serapis	114
Izis	116
Set	120
Neftis	123
Horus i njegovi oblici	124
Ptah, Sekhet, Nefer-Tem i Imhotep	128
Tot, Tehuti ili Tekhuti	134

Maat i Sešat	137
Amon, Mut i Khonsu	139
Aton i atonizam	143
Hator i njeni oblici	150
Anubis i Uap-uat	155
Khnum	157
Hapi - bog Nila	159
Khepera - Sveti skarabej	165
Doktrina večnog postojanja	167
Tekstovi piramida i sarkofaga	177
Knjiga mrtvih	180
Hronološka tabela	184
Egipatsko pismo i rečnik	187
Hijeroglifsko pismo	192
Osnovna bibliografija	208

UVOD

Ako za knjige mudrih ljudi, koje vremenom postaju lepše i značajnije, kažemo da su kao vino, onda je ova knjiga poput pitke vode, dostupne i neophodne svakome, mnogo pre no što mu bude dopušteno da okusi vino. Sveta voda ove knjige je zahvaćena na jednom od najstarijih izvora ljudske mudrosti, a kažu da onaj ko jednom okusi vodu Nila, nikad ne zaboravlja Egipat, „svetu zemlju Misir“, i uvek mu se vraća. Pisac ovih redova se sam uverio u to, jer eto, posle više godina opiranja, nije odoleo izazovu i načinio je ovu knjigu. Kulturna baština čovečanstva ne treba da bude isključivo vlasništvo naučnika i puki „predmet“ izučavanja. Na žalost, popularnih prikaza drevnih civilizacija, razumljivih i pristupačnih svakome, oduvek smo imali premalo, a od izlaska iz štampe knjige „Egipat“, Grge Novaka, prošlo je više od dvadeset godina. Zbog toga je nastao ovaj Rečnik, kao pokušaj da se ta praznina popuni i plodovi drevne egipatske civilizacije učine dostupnim najširoj publici.

Egiptologija je, kao naučna disciplina, postigla veoma mnogo, ali su njeni rezultati najčešće ostajali nepristupačni široj javnosti, te su tako stvarani uslovi za održavanje i pothranjivanje davno odbačenih zabluda o Egiptu i Egipćanima. U popularnoj literaturi, Egipat još uvek postoji kao „*tipična robovlasnička država*“, a Egipćani kao narod „*fanatično religiozan, sasvim posvećen misticizmu, magiji i zagrobnom svetu*“, iako takva država i takav narod nikada nisu postojali u dolini Nila.

Ovaj Rečnik nije samo plod dugogodišnjeg bavljenja Egiptom već, pre svega, iskrenog divljenja, dubokog poštovanja i osećanja duga prema onom što nam je egipatska civilizacija ostavila u nasleđe. Rečnička forma je korišćena da bi se, koliko god je to moguće, izbegla subjektivnost i u najsazetijem obliku prikazale osnovne karakteristike egipatske civilizacije. Za čitanje ove knjige nije potrebno neko veće predznanje i zbog toga su ponegde, korišćena znatno pojednostavljena tumačenja. Verovatno će bolje upućeni čitalac naći brojne nedostatke, ali kompromisna rešenja, a ova knjiga to jeste, uvek su osuđena na to da njima niko nije sasvim zadovoljan, uključujući i samog autora. Formalna organizacija ovog Rečnika je izneverena utoliko što njegove jedinice nisu složene po abecednom redu već tako da neupućenog čitaoca obaveštavaju najpre o opštim, a potom o pojedinačnim dostignućima i plodovima civilizacije Egipta. Veći deo knjige je posvećen mitologiji, ne samo zato što je ona osnov svih drevnih civilizacija i čudnovato seme iz kojeg su nikle i religija i filozofija, već zato što su neka egipatska verovanja, prilagodavajući se promenama, opstala do naših dana. Na taj način drevni Egipat nas povezuje sa najstarijim oblicima ljudskog mišljenja i društvenih organizacija.

Upoznavanje sa civilizacijom Egipta može biti samo kratki izlet u daleku prošlost, ali i prilika da se prepoznaju izvesne zakonitosti ljudskog razvoja i koreni savremene civilizacije. Nema sumnje da su neke zablude o Egiptu i Egipcanima našle mesto i u ovoj knjizi, ali postoji nada da će biti otkrivene i ispravljene, jer tek kada neko, potaknut ovom, načini bolju knjigu, autor Rečnika će biti siguran da njegov rad nije bio uzaludan.

GEOGRAFIJA EGIPTA

Ritam života u dolini Nila određen je godišnjim poplavama i verovatno nijedan drugi narod nije bio toliko zavisen od regularnosti prirodnih pojava. Religijska verovanja i organizacija društva bili su u Egiptu u velikoj meri uslovljeni geografskim osobinama rečne doline, zapravo najveće afričke oaze, okružene smrtonosnim pustinjama.

Plodna zemlja, pogodna za obradu i naseljavanje, ograničena je na uski priobalni pojas Nila, nekoliko oaza u Zapadnoj pustinji, i prostranu, ali močvarnu Deltu, ispresecanu brojnim rečnim rukavcima. Delta reke, iako najbogatija vodom, može samo delimično da se koristi za kultivisanje zbog močvara i visokog nivoa podzemnih voda. U gornjem toku reke je kultivisanje zemlje lakše, ali je pojas plodnog tla ograničen na rečno priobalje, široko samo petnaestak kilometara. Klimatski uslovi su takode različiti, jer je gornji tok reke izložen nemilosrdnom suncu i visokim temperaturama, dok 700 km severnija Delta ima mnogo umereniju klimu sa priličnim brojem kišnih dana tokom zime. Kiše se uglavnom zadržavaju na severu, u oblasti koja ne oskudeva vodom i koju zapljuskuju talasi Sredozemnog mora. Vlagu, neophodnu za uzgoj žitarica i povrća, obezbeđuje Nil svojom velikom vodenom masom i redovnim godišnjim poplavama. Svake godine, krajem juna primećuje se porast vodostaja kod Asuana, da bi poplava dostigla 450 km severniji Kairo polovinom septembra. Postepeno

opadanje vode obično je trajalo do aprila kada je vodostaj Nila padao na najniži nivo. Prevelika količina vode tokom poplave bi uništila polja i ugrozila naselja, dok bi nedovoljan porast vodostaja izazvao sušu. U oba slučaja, stanovnicima Egipta je pretila glad.

Moderna tehnologija je omogućila izgradnju velike brane kod Asuana i sistema manjih brana i kanala, tako da je moguće regulisanje nivoa reke i obezbeđivanje dovoljne količine vode, bez opasnosti od poplava. Doduše, povišeni srednji vodostaj Nila prouzrokovao je slabiju drenažu zemljišta i njegovo postepeno zaslanjivanje. Zbog toga, i zbog prestanka plavljenja koje je nanosilo nov mulj, moraju se koristiti veće količine veštačkih đubriva da ne bi došlo do drastičnog smanjenja prinosa. Koliko je štete, a koliko koristi, donela Egiptu izgradnja Asuanske brane, teško je reći. U svakom slučaju, drevni Egipat je sasvim zavisio od Nila, a bog reke, Hapi i bog vegetacije i oživljavanja, Oziris bili su odgovorni za regularnost poplava i bogate žetve.

Egipćani su svoju zemlju nazivali „Kemt“ (crna) i taj se naziv odnosio na tamni mulj koji su poplave nanosile na obale tako da se, uz dobro gazdovanje, uvek mogao očekivati dobar urod žitarica i povrća. Kultivisana zemlja je bila oivičena peščanom pustinjom ili kamenim liticama i oštro odvojena od istočne i zapadne pustinje koje su Egipćani smatrali smrtonosnim oblastima pod vlašću zlih duhova. Kontrast između života i smrti, između plodne zemlje i pustinje, stalno je vidljiv u Egiptu i mora da je inspirisao neke od najstarijih i najdugovečnijih religijskih postavki. Vidljivo je da se od najstarijih vremena verovalo u zagrobni život, a ciklus umiranja i radanja, izlaska i zalaska sunca, poplave i vraćanja Nila u korito, kao i opstanak života kojem stalno pretila velika i surova pustinja, našli su svoje mesto u osnovnim religijskim postavkama drevnog Egipta. Mnoga egipatska božanstva potiču iz poznate i prepoznatljive okoline, a vrlo često imaju životinjske oblike ili

osobine koje su kasnije podlegle antropomorfnom preobražaju, ali nikada nisu bile sasvim potisnute.

Način života u dolini Nila je po mnogo čemu jedinstven i stoga nije čudo što su se svi doseljenici vrlo brzo prilagodili prirodi koja ih okružuje, jer drugačije se ne može opstati u Egiptu. Na taj način su se prvi stanovnici Egipta, pripadnici kasno paleolitskih plemena, uprkos različitom poreklu i običajima, pretvorili u jedinstven narod, a potvrdu za to nalazimo u kasnijem pretapanju grčkih doseljenika i Arapa. Iako su se Arapi naselili u velikom broju, donoseći svoju veru, običaje i zakone, ipak su se prilagodili načinu života koji je postojao već milenijumima, pa je čak i strogo monoteistički islam pustio pod pritiskom drevnih običaja i verovanja koja imaju svoje korene u prirodnim osobinama Egipta. Zbog svega toga, svako ko se bavi istorijom ili religijom i mitologijom Egipta, mora dobro poznavati egipatski način života koji je u velikoj meri uslovljen prirodnim osobinama doline Nila.

Pekari i kuvari, V dinastija

PREDINASTIČKI PERIOD I NASTANAK DRŽAVE

Drevni Egipat je jedinstven primer visokorazvijene kulture koja je trajala više od tri milenijuma, a od samog izlaska iz preistorije razvila se meteorskom brzinom, stvorivši prvu veliku državu u istoriji. Tokom prvih 1500 godina svog istorijskog razvoja, Egipat je skoro sasvim bio pošteđen spoljnih uticaja da bi narednih 1500 godina bio toliko moćan i stabilan da je lako „egiptizirao“ sve što je u dolinu Nila pristizalo iz drugih krajeva i od drugih naroda. To je okončano osvajanjem Aleksandra Makedonskog 332. god. p.n.e., ali ni tada nije došlo do naglih promena, a tri milenijuma stara kultura i specifični uslovi života u dolini Nila još dugo su imali značajan uticaj na sve doseljenike.

Nema sumnje da je osnovne uslove življenja u Egiptu određivao i još uvek, u velikoj meri, određuje Nil, reka čije su redovne godišnje poplave zaustavljene tek pre dvadesetak godina, izgradnjom velke brane kod Asuana. Zahvaljujući redovnim poplavama, Nil je tokom milenijuma naplavio velike količine plodnog mulja na obale i stvorio prostranu rečnu deltu. Tako je nastao regeneracijski izvor kakav ne postoji ni na jednom drugom mestu. Nilski mulj se nije ravnomerno taložio već su teži delovi brže tonuli i taložili se bliže rečnom toku, stvarajući prirodne nasipe koji nisu mogli da spreče poplave, ali su sprečavali brzo oticanje vode, pa su tako nastajali bazeni u kojima se voda zadržavala još dugo

posle povlačenja reke u korito. Neravnomerno taloženje mulja i promene rečnog toka stvorile su karakteristične zaobljene bregove, poznate kao „kornjačina leda“. Ti su brežuljci verovatno poslužili najstarijim stanovnicima Egipta kao najpogodnija mesta za naseljavanje, jer su niži delovi bili močvarni i vlažni tokom većeg dela godine. Stoga nije čudno što se „*praiskonski breg*“ pojavljuje u egipatskoj mitologiji kao mesto na koje se spustio demijurg, da bi tek potom stvorio sve ostalo. Iako su nalazi iz paleolitskog razdoblja retki, dolina Nila nije bila sasvim nenastanjena, uprkos tome što je tada bila močvarna i nezdravo vlažna. Tek je znatnije isušivanje Saharske visoravni i smanjivanje močvara oko rečnog toka navelo ljude da se u većem broju naseljavaju uz Nil. Arheološki nalazi potvrđuju da su oko 4000. god. p.n.e. uzgajane kultivisane vrste ječma, a kako pretvaranje divljeg ječma u kultivisanu biljku iziskuje nekoliko vekova, zemljoradnja je morala biti poznata mnogo ranije. Stalna naselja su postojala još oko 6000. god. p. n. e., a neki nalazi upućuju i na veću starost.

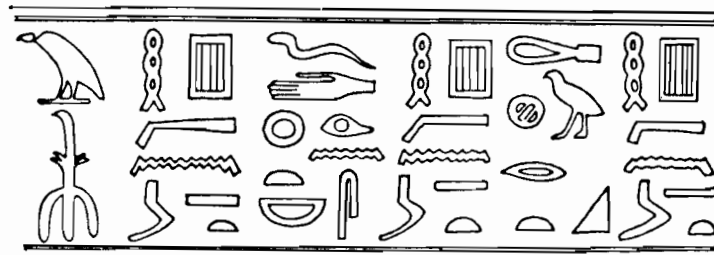
Stanovnici neolitskih naselja uzgajaju žitarice, bave se lovom, ribolovom i uzgojem stoke. Prirodni rast stanovništva, uzrokovan napretkom poljoprivrede, povećao je potrebe za hranom, pa je tako intenzivnije korišćenje obradive zemlje vodilo pokušajima povećanja obradivih površina. To se moglo jednostavno postići poboljšanjem navodnjavanja prirodnih bazena i to tako što se, izgradnjom nasipa i kanala, voda mogla koristiti duže i na većem prostoru. Poslovi kopanja kanala i obimni poljski radovi iziskivali su organizovan rad veće grupe ljudi, tako da se svest o međusobnoj zavisnosti formirala veoma davno. Plavna poljoprivreda u dolini Nila imala je mogućnost da prati porast stanovništva postepenim povećavanjem obradivih površina i prinosa na njima. Tako je u Egiptu, uprkos ograničenim prirodnim bogatstvima, postepeno stvorena ekonomska baza kasnijeg prosperiteta, a proizvodnja žitarica će ostati

najvažnija privredna grana tokom narednih milenijuma. Proširenje obradivog zemljišta i zajednički rad na njemu, postepeno su ujedinili plemena u veće zajednice pod jedinstvenom upravom. Na taj način su nastale egipatske nome, oblasti koje su, još od samog nastanka, morale biti međusobno povezane zajedničkim interesom regulisanja navodnjavanja. Time je stvoren osnovni preduslov za ujedinjenje, jer nome nisu bile, niti su mogle biti, strogo odvojene države poput ranih gradova u Sumeru. Nekadašnje plemenske oznake najbrojnijih i najjačih plemena postale su simboli noma, većih zajednica, tako da već u najranijem istorijskom periodu u Egiptu više ne postoji plemenska podela. Jedina podela, koja se održala kroz celokupnu istoriju Egipta je podela na Gornji i Donji Egipat ili na južni deo rečnog toka i severnu oblast rečne delte.

Nekada odvojene i prilično nezavisne oblasti postepeno su proširivane i ujedinjavane da bi napokon nastale dve države. Severna država ili Donji Egipat, obuhvatala je rečnu deltu i prostirala se na jug, verovatno da Fajuma. Gornji Egipat se prostirao dalje na jug, verovatno do Asuana. Prestonica Donjeg Egipta se nalazila u gradu *Per Uadet (Buto)*, a država je nazivana „Crvena zemlja” i vladar je nosio crvenu krunu. Prestonica Gornjeg Egipta, poznatog kao „Bela zemlja”, nalazila se u gradu *Nekhen* (Hijerakonpolis), blizu Edfua, a vladar je nosio belu krunu. Te „dve zemlje”, nekadašnja politička realnost, nikada nisu bile zaboravljene i našle su utočište u titularnim nazivima kraljeva. Karakteristične osobine tih dvaju zemalja su se održale do danas, tako što Donji Egipat, sa svojim značajnim gradovima poput Aleksandrije i Kaira, predstavlja razmede ideja i kulturnih uticaja iz celog sveta, dok su ljudi u gornjem toku Nila još uvek okrenuti tradicionalnim vrednostima.

Ujedinjenje zemlje je ostvareno oko 3100. god. p.n.e., posle dugotrajnih napora i nekoliko bezuspešnih i kratkotrajnih ujedinjenja. Nedostatak podataka iz tog

davnog doba, ne dozvoljava nam bilo kakvo pouzdano rekonstruisanje događaja. Prve dve dinastije pripadaju Arhajskom razdoblju (3100 - 2686. god. p.n.e.) tokom kojeg su vladari verovatno bili najviše zaokupljeni ujedinjenjem države, jer to nije mogao biti događaj već dugotrajan proces. Ujedinjena država je, tokom prve dve dinastije, imala prestonicu u gradu *This*, na jugu, pa je to razdoblje nazvano i Tinsko doba, a prestonica je imala značajnu religijsko - političku ulogu. Tek sa pojavom treće dinastije, možemo govoriti o ujedinjenom Egiptu, moćnoj državi kojom vlada faron, sveti kralj, vlasnik svega što postoji, uključujući i živote podanika. Prestonica ujedinjenog Egipta je bila znameniti grad *Manf* (Memfis), podignut na granici između Gornjeg i Donjeg Egipta.

PEČAT KRALJICE NEMATHAP, II DINASTIJA

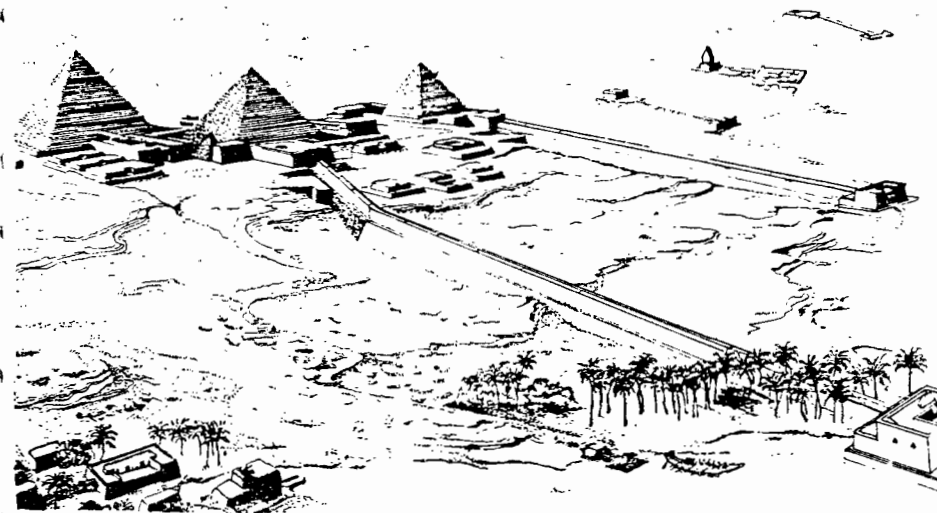
STARO KRALJEVSTVO

Doba u kojem su Egiptom vladale dinastije III - VIII naziva se Staro kraljevstvo i predstavlja vreme najvećeg uspona apsolutističke vlasti svetog kralja, ali i opadanje vladarske moći, uslovljeno jačanjem ekonomske, pa tako i političke moći sveštenstva. Za tih pet vekova su se dogodile veoma značajne stvari koje će u mnogo čemu odrediti dalji razvoj Egipta. Apsolutna vlast faraona je u sebi nosila klicu raspada, jer su imanja, darovana posmrtnim hramovima predaka, postepno smanjivala posede kojima neposredno raspolaže dvor. Iako zapovednici noma nisu bili nasledni, taj se običaj postepeno ustalio, tako da su vladari imali samo formalnu kontrolu nad većim delom zemlje. Sveštenstvo iz *Annu* (Heliopolisa) podržavalo je kraljevski kult, ali je postepeno povećavalo svoja imanja, da bi početkom V dinastije uspelo i da se umeša u izbor vladara, što je vodilo postupnom gubitku autoriteta dvora i podeli vlasti.

Iako nam iz tog razdoblja nije ostalo mnogo pouzdanih dokumenata, ipak se sa izvesnom sigurnošću mogu pratiti najznačajnija zbivanja. Ratni pohodi protiv susednih zemalja, koji su započeti još u vreme prvih dinastija, obezbedili su Egiptu eksploataciju rudnika na Sinaju i u Istočnoj pustinji, kao i mirnu granicu prema libijskim plemenima, na zapadu. Vlast je proširena na jugu, zauzimanjem zlatom bogate Nubije, ali će ta oblast ostati poprište čestih sukoba Egipćana i Nubijaca koji nisu olako gubili nezavisnost. Eksploatacija rudnika na Sinaju

je takode često morala da se obezbeđuje vojnim pohodima.

Nema sumnje da su velike piramide u Gizi najznačajniji spomenik iz doba Starog kraljevstva, ali one ujedno predstavljaju i spomenik velikoj promeni u načinu mišljenja. Vekovna tradicija saradnje, u cilju zajedničkog napretka, dostigla je kulminaciju izgradnjom piramida u Gizi, ali je taj veličanstveni poduhvat označio i kraj bezuslovnog verovanja u reč i delo svetog kralja.

Verovatni izgled piramida kod Abusira. Sleva nadesno su prikazane piramide Neferir ka rea, Ni usr rea, Sahu rea. V dinastija

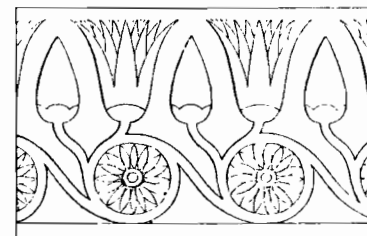
Sigurno je da je izgradnja piramida bila izuzetan, skoro nezamisliv, poduhvat velikog broja ljudi, možda čak i celokupnog stanovništva Egipta koji, u to vreme, verovatno nije imao više od milion stanovnika. Egipćani su,

manje ili više, dobrovoljno učestvovali u izgradnji piramida, kao što su, na sličan način, građene srednjevekovne katedrale u, takođe, jednoznačnom ideološko - religijski određenom životnom prostoru u kojem nije bilo moguće ostvariti kritički odnos prema događajima, pa tako ni imati drugačiji stav. Piramide nisu bile delo robova, jer takva klasa ljudi nije postojala u Egiptu toga doba. Postajalo je ropstvo duhovne prirode, stvoreno takoreći nesvesno, na osnovu zajednički proživljenog i izbornog uspeha na putu iz preistorije u civilizovani, novi svet. Ne smemo zaboraviti da je to oduševljenje zajedničkim radom i uspehom na izgradnji veličanstvenih spomenika trajalo samo nešto više od jednog veka, zapravo onoliko koliko se moglo podneti. Tada su se već mogle javiti sumnje koje su pomogle da čovek otkrije svoju individualnost i dovede u pitanje svemoć državne vlasti. Iako su piramide građene još dugo posle IV dinastije, nikada nije bilo pokušaja da se sagrađi nešto što će se, po veličini, makar i približiti piramidama u Gizi. Gradnja posmrtnih i velikih kulturnih hramova, uprkos njihovom velikom broju, nije nikada zahtevala angažovanje ogromnog broja radnika, niti je prelazila lokalne okvire. Vreme jedinstve zemlje i složnog naroda, pod vlašću svetog i bezgrešnog kralja, okančano je izgradnjom velikih piramida, jedinstvenog spomenika ljudskih mogućnosti.

Period stabilne i čvrsto organizovane države završio se faraonom po imenu *Menkaura* (Mikerinos), graditeljem najmanje piramide u Gizi. Jačanje sveštenstva iz Heliopolisa je postepeno ugrozilo apsolutnu vlast faraona, a vladar iz V dinastije, *Userkaf*, prvi je titularno nazvan „sin Ra“, što je bio još jedan način povlađivanja sveštenicima kulta Ra. Postupno slabljenje faraonovog autoriteta praćeno je porastom samostalnosti većih noma i sveštenstva, što je vodilo raspadu države. Vladari VI dinastije još uvek uspevaju da održe poljuljano jedinstvo, ali njihovi naslednici verovatno imaju

samo titulu vladara, dok se stvarna vlast prenela na lokalne poglavare od kojih su neki čak i prisvajali titulu vladara. Vreme apsolutnih vladara je nepovratno prošlo i svi budući faraoni će morati da, u većoj ili manjoj meri, dele vlast sa sveštenstvom i moćnim porodicama naslednih poglavara noma. Jedinствена država se raspala oko 2160. god. p.n.e. i time je započeo prvi period decentralizovane vlasti, koji je doneo značajne promene u socijalnom i religijskom domenu. Nomadska plemena sa Sinaja su preplavila severni deo Egipta, pljačkajući i paleći naselja. Južne oblasti su bile pošteđene takvih pljački, ali su međusobni obračuni lokalnih moćnika doprineli opštoj nesigurnosti i bezvlašću. Iako su severne oblasti uspele da se ujedine, baš kao i Gornji Egipat, ni jedna strana nije imala dovoljno snage da ujedini državu.

Moćna porodica iz južnog grada *Uast* (Tebe), u kojoj se ističu vođe po imenima *Antef* i *Mentuhotep*, postaje sve snažnija i postepeno širi vlast prema severu. Posle skoro dva veka rasula i bezvlašća, Egipat je ponovo bio na pragu ujedinjenja koje će označiti početak razdoblja nazvanog Srednje Kraljevstvo.

SREDNJE KRALJEVSTVO

Borba tebanskih velikaša za ujedinjenje Egipta okončana je proglašenjem *Mentuhotepa I* za vladara Gornjeg i Donjeg Egipta i uspostavljanjem XI dinastije. Pre *Mentuhotepa* se pominju čak četiri vladara po imenu *Antef*, ali nije sigurno da su oni uspeli da ujedine zemlju. Zahvaljajući južnjačkim plemićima, grad *Uast* (Tebe) je tada ušao u istorijske tokove da bi kasnije postao prestonica i kulturni centar svemoćnog boga *Amona*. U vreme nastanka XI dinastije, *Amon* je bio lokalno božanstvo bez većeg značaja, a novi vladari su bili preokupirani restauracijom države i nisu posvećivali mnogo pažnje kulturnim centrima. Nije bilo lako ponovo uspostaviti centralnu vlast i posledice bezvlašća su se još dugo osećale. Postepeno obnavljanje zapuštenih i porušenih hramova je uslovlilo pojavu novog stila u umetnosti. Tebanski vajari su stvarali pomalo sirove tvorevine i nisu dostigli prefinjeni stil svojih predhodnika iz Memfisa, ali nova škola vajarstva će se razviti u kasnijem razdoblju, ostavljajući nam veoma lepe tvorevine.

Obnova zemlje je sprovedena uz brojne pokušaje ograničavanja vlasti lokalnih plemića, posebno u severnim oblastima. Izgleda da je *Mentuhotep VI* bio žrtva svog namesnika *Amenemheta*, osnivača XII dinastije. *Amenemhet* je, verovatno uz pomoć nekih moćnih porodica, uzurpirao presto, pa je bio prinuđen da prizna nasledno pravo na posede. Kako nije bio potomak neke značajnije porodice, osnivač nove dinastije je morao da

obezbedi vlast kompromisima sa plemstvom. On je prestonicu preselio u novoosnovani grad *It-tau*, malo južnije od Memfisa, što pokazuje da su severne oblasti bile umirene i potčinjene centralnoj vlasti. *Amenemhet* je uveo novi način osiguravanja naslednih prava na presto postavljanjem svog sina za koregenta još za svog života. Taj je način korišćen i tokom Novog kraljevstva, ali nije uvek bio delotvoran. Mnoge stare privilegije plemstva su vraćene, pa su, bili osujećeni naponi *Mentuhotepa* da te privilegije ukine ili bar ograniči.

Razdobljenje Srednjeg kraljevstva je doba prvih imperijalističkih pohoda egipatske vojske. Vladari ranijeg razdoblja su vodili vojne pohode da bi obezbedili eksploataciju rudnika ili sprečili upade pljačkaških bandi, a stalna armija, uspostavljena u vreme Srednjeg kraljevstva, započinje osvajanje u Palestini. Primorski gradovi Palestine su zadržali svoje vladare, ali su morali da podnose egipatsku vojnu kontrolu, dok su uspešni pohodi prema jugu i izgradnja utvrđenja proširili egipatsku vlast sve do druge rečne katarakte, duboko u zemlji Kuš. Takvo obezbeđenje granica i naplaćivanje poreza od pobedenih suseda, osigurali su Egiptu značajne prihode. Sve je to uslovlilo značajan razvoj zanatstva i umetnosti, a literatura nije više bila isključivo u službi religije.

Vladari XII dinastije su uspeli da donekle ograniče vlast plemstva i verovatno je u to vreme zemlja isparcelisana, tako da je svaka porodica imala određeni komad zemlje na osnovu kojeg je obračunavan porez. Iako je ubiranje poreza i dalje teklo posredstvom lokalnih plemića, njihovi posedi su znatno smanjeni na račun zemlje koja je pripala slobodnim seljacima ili hramovima. Te značajne promene su *Usertsenu II* (Sesostrisu), četvrtom vladaru XII dinastije, pribavile u narodnoj tradiciji naslov najboljeg i najomiljenijeg faraona. Postoje indicije da je *Usertsenu II* još za života bio slavljen kao božanstvo, što je bilo veoma retko, uprkos tome što su svi faraoni smatrani svetim kraljevima.

Značajni irigacioni radovi u depresiji Fajum, stvorili su od te oblasti gusto naseljeno i bogato područje, a intenzivna trgovinska razmena sa Palestinom, Kritom, Sirijom i Mesopotamijom podstakla je nagli razvoj zanatstva. Arhitekti i graditelji toga doba su ne samo unapredili i proširili irigacioni sistem, već su izgradili veliki broj veličanstvenih hramova i palata.

Kljukanje živine, V dinastija

Period prosperiteta završava se XII dinastijom i ponovo centralna vlast gubi uticaj. Tokom XIII dinastije opada autoritet vladara i počinje postepeno prodiranje azijskih naroda u oblast delte Nila. Taj proces naseljavanja se ubrzo pretvara u okupaciju severnih oblasti, jer pridošlice raspolažu novim, izuzetno efikasnim oružjem - bojnim kolima. Egipatska tradicija je okupatore nazivala zajedničkim imenom Hiksi, ali na osnovu imena nekih poglavara može se zaključiti da se radilo o mešavini različitih naroda. Osvajači nikada nisu zaposeli Gornji Egipat, ali su mu nametnuli vazalni odnos, jer

razjedinjene porodice egipatskih plemića nisu mogle uspešno da se odupru dobro organizovanoj vojsci i novom oružju. Dinastiju XV i XVI čine vladari Hiksa kojima egipatska tradicija pripisuje neljudsko ponašanje, razaranje hramova i gradova, uništavanje useva i stoke i zatiranje svega što je bilo civilizovano. Suprotno narodnom predanju, okupacija Hiksa nije trajala hiljadu, već oko dvesta godina, a novi vladari su prihvatili egipatski način života i nisu nametali neke nove, ili neprihvatljive religijske norme. Najvažnije od svega je to što je okupacija donela Egiptu nova znanja o organizaciji vojske i korišćenju konja i bojnih dvokolica, a takode i saznanje da svoje granice mogu uspešno braniti samo proširivanjem svog vojnog i političkog uticaja daleko od svojih granica.

Ulogu oslobodilaca i ujedinitelja kraljevstva opet su preuzeli južnjački plemići, postepeno ujedinjujući svoje snage i organizujući dobro obučenu i uvežbanu vojsku. Hiksi su, čak i posle vekovne vladavine, ipak ostali

stranci, a njihova prednost, zasnovana na vojnoj tehnici, više nije postojala. Ujedinjeni plemići Gornjeg Egipta su imali značajnu prednost, jer su se borili za svoju zemlju i svoj narod. Izgon Hiksa i uspostavljanje XVIII dinastije označilo je početak najsajnijeg razdoblja egipatske istorije, nazvanog Novo kraljevstvo.

NOVO KRALJEVSTVO

Konsolidacija Egipta i organizovanje centralne vlasti, ponovo su od njega stvorili najjaču državu sveta. Azijske kraljevine su bile u rasulu ili su pokušavale da se reorganizuju. Dobro uvežbana egipatska armija proširila je egipatski uticaj daleko od nekadašnjih granica.

Totmes I, treći vladar XVIII dinastije, prodire na sever i, zauzevši čitavu Siriju, stiže do gornjeg toka Eufrata. Nubija na jugu i njeni zlatni rudnici bili su osvojeni još za vladavine njegovih prethodnika. Kako su kasnije, u doba kraljice *Hatšepsut*, lokalni vladari u Siriji stekli izvesnu samostalnost, počeli su da stvaraju savez kako bi se oduprli egipatskoj dominaciji. Tome se odlučno suprotstavio *Totmes III* predvodeći svoju vojsku u uspešnom prodoru na sever. Iako umirena, Sirija će tokom sledećih decenija ostati izvorište sukoba i nespo razuma. Posle smrti *Totmesa III*, neki sirijski vladari su, na svoju nesreću, pokušali da se oslobode egipatske vrhovne vlasti, Novi faraon, *Amenhotep II*, bio je sposoban vojskovođa i uspeo je da obezbedi mir, ne izgubivši ništa od oblasti koje je dobio u nasleđe. On je bio poslednji faraon ratnik iz XVIII dinastije. Kasniji vladari su održavali egipatsku dominaciju političkim pregovorima i savezima. U to vreme je Egipat uživao izobilje i posvuda su građeni novi i popravljani stari hramovi. Ratni plen i godišnji danak pokorenih zemalja obezbedivali su materijalnu bazu za sve te aktivnosti. Sa vojnih pohoda su dovedene i zanatlije, pa se tako u egipatskom

zanatstvu i umetnosti oseća uticaj azijskih majstora. To je doprinelo ne samo razvoju zanatstva, već su ukrašavanje i preciznost izrade skoro dostigli savršenstvo. *Amenhotepa III* je nasledio *Akhnaton*, poznat kao jere tički faraon, poslednji značajni vladar dinastije.

Akhnatonov pokušaj nametanja *Atona* kao jedinog priznatog boga u Egiptu može se smatrati progresivnom religijskom reformom, jer je kult *Atona* predstavljao najstarije poznato monoteističko učenje. Ali *Akhnaton* je ujedno započeo i regresivnu reformu državnog uređenja, proglašavajući sebe božjom inkarnacijom, poput faraona iz ranog Starog kraljevstva. Uvođenje novog kulta, izgradnja hramova i nove prestonice u Amarni, znatno je osiromašilo državu, dok su azijski saveznici počeli postepeno da se priklanjaju novoj velikoj sili, Hetitskom kraljevstvu. Smrcu *Akhnatona* prekida se i propagiranje kulta *Atona*, a prestonica se vraća u Tebu. Posle kratkih i beznačajnih vladavina, XVIII dinastiju će zaključiti još jedan ratnik. Bio je to *Horemhab*, profesionalni vojnik koji se domogao prestola. Njegovi vojni pohodi su produžili egipatsku dominaciju u Siriji.

Prvi vladar nove, XIX dinastije, nije bio ni izbliza značajan kao njegov naslednik, *Seti I*. Da bi suzbio širenje Hetita prema Siriji, *Seti I* je poveo armiju u uspešan pohod. Hetiti su bili potisnuti, ali ne i pobedeni, pa su nemiri u Siriji bili stalna pretnja egipatskim granicama. *Ramzes II*, bez sumnje najpoznatiji egipatski faraon, stupio je na presto posle relativno kratke vladavine *Setija I*. Početak *Ramzesove*, skoro sedam decenija duge vladavine, obeležen je ratnim sukobom sa Hetitima. Pete godine svoje vladavine *Ramzes II* je poveo svoju vojsku u odlučujuću bitku kod grada Kadeša. Iako egipatski zapisi tvrde da je to bio pobedonosni pohod, ni jedna strana nije uspela da proširi svoje posede. Kasnije sklopljeni mir je najstariji mirovni ugovor dve super sile.

Duga vladavina *Ramzesa II* bila je razdoblje mira i blagostanja. Građevinska delatnost je bila izuzetno živa,

pa se *Ramzes* smatra najvećim graditeljem, iako je vidno da je veliki broj zapisa o njegovoj zasluzi za izgradnju hramova načinjen na građevinama koje su već postojale. Običaj prisvajanja tuđih građevina nije bio nov i imao je dugu tradiciju. *Ramzesova* slava kao vojskovođe, zasnivala se uglavnom na sumnjivoj pobjedi u bici kod Kadeša, jer kasnije nije vodio značajnije vojne pohode.

Egipat je samo još za vladavine *Ramzesa III* uspeo vojnom silom da odbrani svoje granice, suzbivši prodor „*Naroda sa mora*“, čudne i raznorodne, ali veoma razorne mešavine naroda koja je opustošila obalu Male Azije i celu Siriju. Posle toga počinje polagano propadanje najsajnije mediteranske civilizacije.

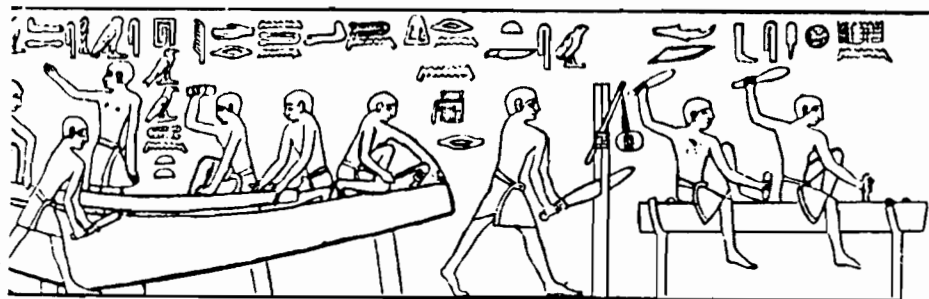
Ramzes III predaje darove Amonu, dok Tot sve to zapisuje.
Hram Ramzesa III

POZNI PERIOD

Egipat je, tokom XXI dinastije, ponovo podeljen tako što je *Gornji Egipat* postao *Amonov posed* kojim je vladalo sveštenstvo iz Tebe, dok su *Donji Egipat* kontrolisali kraljevi koji su samo nominalno bili vladari cele zemlje. Podela vlasti je oslabila autoritet vladara i polako podrivala ekonomiju države. Veliki delovi irigacionog sistema su zapušteni, baš kao i održavanje puteva, tako da od nekadašnje slave i ugleda Egipta nije ostalo skoro ništa. Palestina i Nubija su se osamostalile, jer nije više postojala egipatska armija koja bi ih prisilila na pokornost. Kako su većinu egipatskih veleposednika činili profesionalni vojnici, bilo je mnogo lokalnih sukoba i pljačke ionako već osiromašenih naselja.

Nekadašnje društvene i ljudske vrednosti su još jednom dovedene u pitanje. Prebogato i korumpirano sveštenstvo nije više moglo da bude duhovni vođa naroda koji se, u doba nesigurnosti, straha i siromaštva, sve više okreće poštovanju svetih životinja i magijskim obredima za koje veruje da mogu osigurati bar nekakvu zaštitu od zla i nevolje. Nestao je vekovni optimizam stanovnika Egipta. Niko više nije želeo da mu zagrobni život bude produžetak zemaljskog života, a o takvoj bezvoljnosti svedoče i brojni ostaci grobova u koje jedva da su ostavljani najosnovniji žrtveni darovi u hrani i piću.

Razjedinjeni Egipat je bio poprište sukoba za prevlast sve dok sa Juga nije stigla armija koja je

DRVODELJE BRODOGRADITELJI

porazila oslabljene i razjedinjene Egipćane. Tako je uspostavljena XXV dinastija koju su činili vladari poreklom iz Kuša, oblasti oko četvrte katarakte Nila. Narod Nubije i Kuša je veoma dugo bio pod uticajem Egipta i njegove kulture tako da osvajači nisu samo ostavili netaknute hramove, već su dosta toga i obnavljali. Na taj način je, bar neko vreme, Egipat opet bio jedinstvena i dobro organizovana država. Na žalost, nova vojna sila je pretila Egiptu sa Istoka.

Asirski vladar Asarhadon poveo je vojsku na Egipat i bez većih teškoća je prešao Sinaj. Egipatska armija je bila potisnuta do Memfisa koji je opsednut i ubrzo zauzet. Osvajanjem Memfisa okončan je ratni pohod asiraca, a Donji Egipat je podeljen na dvanaest oblasti koje su imale lokalne vladare, ali su priznavale vrhovnu vlast Asiraca. Iako je izgubio Donji Egipat, faraon *Taharka* nije izgubio svu vojsku i nekih godinu dana kasnije uspeo je da ponovo osvoji izgubljene severne oblasti. Asarhadonov naslednik, Asurbanipal, poveo je novi po-

hod na Egipat, čvrsto rešen da porazi i zauzme najslavniju državu toga doba. Memfis je ponovo pao u ruke Asiraca, a prodor na jug je nastavljen sve do Tebe. U tom pohodu su se Asircima pridružili i egipatski plemići iz Donjeg Egipta, pljačkajući tako svoje sunarodnike. *Taharka* je potisnut u Kuš gde je i umro, a njegov naslednik, *Tanutamun*, uspeo je da preotme Memfis od Asiraca. Njegov uspeh je bio kratkotrajan, a asirska osвета stravična. Prodrevši ponovo daleko na jug, Asirci su razorili i opljačkali Tebu masakriravši pritom veći deo stanovnika. O tom zločinu Asiraca proneo se glas po celom Bliskom istoku.

Asirsku dominaciju je prekinuo *Psametik*, egipatski plemić iz ugledne Saiske porodice. On je osnovao XXVI dinastiju i započeo kulturnu obnovu Egipta. Zemlja se nalazila u žalosnom stanju ne samo zbog Asirskog pljačkanja i razaranja, već i zbog dugotrajnog perioda propadanja još od vremena XXI dinastije. Amonovo

sveštenstvo, nekada osnovni činilac egipatskog kulturnog i ekonomskog prosperiteta, postalo je sinonim za korumpiranost, a zemlja je utonula u anarhiju, siromaštvo i neznanje. Iako je politička snaga sveštenstva iz Tebe već bila prilično smanjena, *Psametik* je smatrao da je treba sasvim suzbiti i lišiti Amonovo sveštenstvo preostalog bogatstva. Naimenovanjem svoje kćeri za prvosveštenicu Amonovog kulta u Tebi i neprikosnovenog vlasnika svih materijalnih dobara hramova, *Psametik* je stekao izvesnu vlast nad Amonovim sveštenstvom. Mnoge plemićke porodice su lišene prava nasleđivanja poseda, a znatno je ojačana armija koju su, najvećim delom, činili plaćenici iz raznih zemalja.

Čim su unutrašnji sukobi kako - tako okončani, *Psametik* se posvetio oživljavanju kulture. Na tom polju je bilo veoma mnogo posla, pošto je bilo više magije nego medicine, više razorenih nego očuvanih hramova, a neuki i zaplašeni ljudi su bili plodno tlo za svešteničke i čarobnjačke ambicije. Činjenica da je *Psametik* uspeo tako degradirani Egipat da uzdigne i postavi na relativno čvrstu ekonomsku osnovu, svedoči o tome da ga moramo smatrati jednim od najsposobnijih vladara. Obnova trgovinskih puteva, irigacionih kanala i zapuštenih poseda oživela je ekonomiju, a garnizoni u pograničnim tvrđavama su obezbeđivali sigurnost zemlje.

Vladari XXVI dinastije su pokušavali da ožive stare kulturne vrednosti kopirajući vajare i arhitekte iz ranijih perioda, posebno iz Starog kraljevstva. Prisustvo velikog broja stranaca u Egiptu, značilo je i infiltriranje stranih religijskih načela. Suzbijanje tih stranih elemenata je bio značajan posao i u tom cilju je započeta obnova drevnih egipatskih kultova i obreda. Na žalost, to oživljavanje starih kulturnih vrednosti je bilo pokušaj obnove religije i društvenog uređenja kakvo nije postojalo već više od dva milenijuma. Zbog toga faraoni XXVI dinastije nisu uspeli da obezbede trajni napredak Egipta. Preterana želja za obnovom pretvorila se u slepo kopiranje davnih

uzora, bez želje i mogućnosti da se ostvari nešto novo. Zahvaljujući tom retrospektivnom duhu poznog perioda egipatske istorije, Grci i Rimljani su Egipćane proglasili konzervativnim i lišenim stvaralačkog duha. Na isti način je Egipćanima pripisan mentalitet tvoraca mitova i obožavalaca svetih životinja, nesposobnih da kreativno misle i bave se filozofijom. Takvo pogrešno uverenje još uvek je prilično rasprostranjeno i iz njega su nastale neosnovane tvrdnje da su Egipćani bili fanatično religiozni i sasvim okrenuti zagrobnom životu.

Period obnove prekinut je napadom Persijanaca i pretvaranjem Egipta u persijsku provinciju. Osvajači su isprva poštovali egipatske običaje i organizovali su obnovu hramova i irigacionih kanala. Egipćani se nisu lako mirili sa okupacijom i čim su Grci porazili Persijance kod Maratona, oružani ustanak je prinudio Persijance da se povuku iz Egipta. Zahvaljujući savezništvu sa Spartom i Atinom, Egipat je očuvao nezavisnost čitavih šest decenija, ali ga je očekivala još jedna okupacija. Svoje drugo osvajanje Egipta, Persijanci su obeležili pljačkom i razaranjem hramova.

Porazivši Persijance, Aleksandar Veliki je zauzeo Egipat bez borbe i bio je dočekan kao oslobodilac. Čak je proglašen *sinom Amona*, legitimnim naslednikom drevnih egipatskih vladara. Iako pod stranom upravom, ponovo ujedinjeni Egipat počeo je da uživa plodove svoje privrede. Novoizgrađena prestonica, Aleksandrija, postala je najznačajnija luka Sredozemlja. Prerana smrt Aleksandra Velikog ostavila je Egiptu dinastiju Ptolomeja koja je vladala puna tri veka pre no što su Egipat osvojili Rimljani. Svesni da se u dolini Nila mogu održati samo ako poštuju i uvažavaju drevne običaje, Grci su se prilagodili Egiptu, koliko su to znali i umeli. Prihvaćene su titule starih kraljeva, a krunisanja su obavljana u Memfisu. Pokušaji vladara Ptolomejske dinastije da prevedu drevne egipatske zapise, samo su doprineli zabunama koje su već načinjene tokom XXVI

dinastije. Prevodioci su obično bili Egipćani koji znaju grčki jezik i verovatno su više brinuli o svom društvenom i materijalnom položaju no što su vodili računa o tačnosti prevoda. Zahvaljujući tome, ptolomejski vladari pokušavali su da ožive degradirani i praktično napušteni kult Amona. Za razliku od faraona iz Saiskog perioda, Grci nisu pokušavali da revitaliziraju drevne običaje, koje nisu ni poznavali, već su misticizam i mitologiju smatrali osnovnim vrednostima egipatske kulture. Nema sumnje da Grci nikad nisu shvatili pravu prirodu drevne egipatske civilizacije.

Pri kraju Ptolomejskog razdoblja, nesposobni vladari su sve više pažnje poklanjali svojim luksuznim palatama, zapostavljajući potrebe države. Povremeni revolt Egipćana je bio samo apatični protest koji nije mogao ništa da promeni. Od vremena Ptolomeja IV, Egipat je postepeno potpadao pod uticaj Rima, sile koja je širila svoj uticaj. Posle poraza i samoubistva Kleopatre, okončana je vlast Grka i Egipat je postao provincija Rimske imperije.

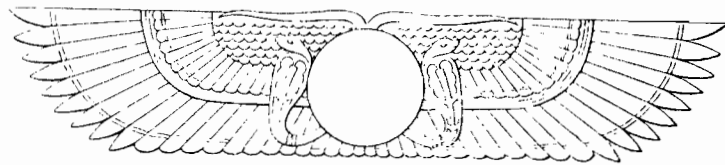
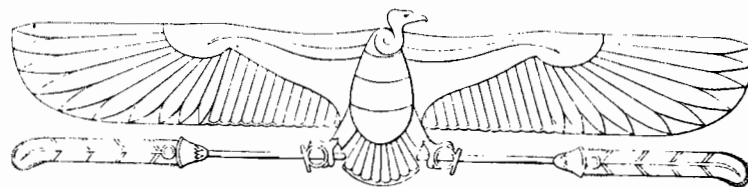
Rimska vladavina je bila samo produžetak okupacije sa daljim ograničavanjima prava Egipćana i nametanjem teških poreskih obaveza. Egipat je prestao da postoji kao država i pretvoren je u rimsku žitnicu, eksploatisanu do krajnjih granica.

Hrišćanstvo se pojavljuje u Egiptu između 41. i 49. godine kada, kako predanje kazuje, sveti Marko stiže u Egipat. Našavši uporište u Aleksandriji, hrišćanstvo se vrlo brzo širi prema južnim oblastima. Duhovna praznina koja je nastala povlačenjem Egipćana u pasivnost i prepuštanjem korumpiranom sveštenstvu, lako je ispunjena direktnim pristupom religiji, kakav je ponudilo rano hrišćanstvo. Ono je bilo srodno osnovnim idejama egipatskih verovanja i jednostavnije od veštačkog misticizma koji su podržavali Grci. Egipćanima je bilo dobro poznato verovanje u večni život duše koja odleće na nebo, nebeska hijerarhija i blagostanje koje očekuje

pravedne u raju. Na žalost, širenje hrišćanstva uslovalo je ne samo napuštanje već i razaranje hramova širom Egipta. Fanatične rasprave i sukobi unutar Crkve, primorali su neke sekte na povlačenje i traženje utočišta u pustinji ili ruševinama starih hramova i opljačkanih grobnica. Neki isposnici su se zatvarali u podzemne prostorije i jedina veza sa svetom bili su im mali otvori kroz koje im je doturana hrana i voda.

Kada se Rimska imperija raspala na Istočno i Zapadno carstvo, Egipat je pripao Vizantiji. Prihvatanje hrišćanstva kao državne religije i osuda paganizma prouzrokovali su sistematsko razaranje drevnih spomenika egipatske civilizacije. Slava Egipta je padala u zaborav, ali su drevne legende preživjele, prilagodivši se novim verovanjima tako da je kult Izis i Horsa našao utočište u legendama o Mariji i Hristu.

Arapsko osvajanje Egipta samo je doprinelo razaranju starih gradova, jer su ruševine služile kao izvor besplatnog građevinskog materijala. Nova prestonica, Kairo, podignuta je na istočnoj obali Nila, blizu Heliopolisa, a u ostacima gradskih zidina, podignutih u XI veku, mogu se videti kameni blokovi ispisani hijeroglifima ili ukrašeni plitkim reljefom.

EGIPATSKI JEZIK

Postupno doseljavanje različitih plemena u dolinu Nila, tokom dugog vremenskog razdoblja, uslovalo je nastanak egipatskog jezika i formiralo ga tako da ga ne možemo uvrstiti ni u jednu od jezičkih porodica. Egipatski jezik je srodan ne samo sa semitskim jezicima (arapski, hebrejski, aramejski, babilonski...) već i sa jezicima istočne i severne Afrike. Osnovna struktura egipatskog jezika ukazuje na veliku sličnost sa semitskim jezicima po tome što se reči izvode iz korena koji sačinjavaju obično tri konsonanta. različitim raspoređivanjem vokala, kao i dodavanjem prefikasa ili sufikasa, nastaju nova značenja, što omogućava stvaranje veoma bogatog rečnika. Iako je po tome, i nekim gramatičkim pravilima, veoma sličan semitskim jezicima, egipatski jezik je zadržao veliki broj jednosložnih reči, kao i neke osobine koje ga vezuju sa afričkim jezicima. Zbog svega toga se ne može svrstati u neku od priznatih jezičkih porodica. Postoji osnova za pretpostavku da je egipatski jezik, zahvaljavajući mešanju različitih elemenata, pretrpeo razgradnju, da bi potom mogao naglo da se razvije, odvajajući se od jezika koji su mu poslužili kao osnova. Nešto slično, iako u manjoj meri, dogodilo se i sa engleskim jezikom.

Kako pod nazivom „*egipatski jezik*“ podrazumevamo jezik kojim se služilo stanovništvo Egipta tokom skoro pet hiljada godina, jasno je da je taj jezik pretrpeo velike promene. Zbog toga se egipatski jezik deli na pet karakterističnih perioda:

Staroegipatski: Jezik kojim se govorilo i koji nalazimo u zapisima iz perioda Starog kraljevstva (dinastije I - VIII, 3100-2160. god. p.n.e.) naziva se staroegipatski. Ovaj stupanj razvoja jezika obuhvata Tekstove piramida, koji pokazuju izvesne osobenosti, kao i karakterističnu ortografiju. Sačuvani dokumenti iz tog doba su pretežno službeni ili formalni zapisi u grobnicama, te mali broj biografskih zapisa. Staroegipatski jezik je, uz manje izmene, prerastao u sledeću fazu.

Srednjoegipatski: Ovim imenom se naziva govorni jezik u periodu Srednjeg kraljevstva (dinastije IX - XII, 2160-1786. god. p.n.e.). Ovaj se oblik jezika smatra najznačajnijim, jer predstavlja jezik perioda koji nazivamo klasičnim dobom egipatske literature. Obnova, koja je usledila posle perioda rasula i formiranja Srednjeg kraljevstva, obuhvatila je literaturu i doprinela njenom naglom razvoju oslobadajući je strogih službenih i religijskih formi. Pojavio se novi, metaforički stil pisanja, a brojne pripovetke i didaktičke rasprave su imale veliki broj čitalaca i bile su prepisivane i umnožavane u pisarskim školama. Jezik poslovnih knjiga se u tom razdoblju najmanje razlikuje od jezika književnih i religijskih zapisa, što znači da su književni i govorni jezik bili u to vreme najbliži jedan drugom. Broj tekstova na srednjoegipatskom je veliki, a tematski su zastupljene: religija, magija, medicina, matematika, pravo i već pomenute pripovetke i poslovne knjige. Kasnija forma ovog jezika je, kao osnova književnog jezika, ostala očuvana do perioda grčke i rimske vladavine. Ranija forma srednjoegipatskog jezika se očuvala kao jezik religijskih tekstova.

Kasnoegipatski: Govorni jezik u periodu XVIII - XXIV dinastije (1559-715. god. p.n.e.) nalazimo u poslovnim knjigama, pismima i nekim književnim delima, kao i na spomenicima, od XIX dinastije na dalje. Samo nekoliko tekstova iz tog razdoblja pokazuje jezik koji nije, u većoj ili manjoj meri, pomešan sa

„klasičnim“ jezikom prethodnog perioda. Odnos srednjeg i kasnoegipatskog jezika može se smatrati sličnim odnosu latinskog i italijanskog jezika u doba Renesanse.

Demotski: Ovaj prilično neodređeni naziv, nadenut je jeziku knjiga i dokumenata, pisanih demotskim pismom u razdoblju od XXV dinastije do rimskog perioda (715. god p.n.e - 470. god.). Tokom ovog razdoblja je još uvek uočljivo mešanje „klasičnog“ i govornog jezika.

Koptski: Poslednji stupanj egipatskog jezika, kao i koptsko pismo, pojavljuje se u trećem veku nove ere. Tim su jezikom govorili Kopti, hrišćani iz doline Nila, a njihovim pismom su pisane crkvene knjige sve do naših dana, iako se koptski, kao govorni jezik, izgubio tokom XVI veka. Koptsko pismo je nastalo od grčkog alfabeta, uz dodavanje šest slova za glasove koji ne postoje u grčkom jeziku.

UZORCI NATPISA NA KAMENOM POSUDJU

KRATKI PREGLED EGIPATSKE LITERATURE

Dekoratívni oblik hijeroglifskog pisma i njegova tesna veza s likovnim načinom izražavanja stvorili su prostor za korišćenje pisma kao sredstva ukrašavanja, ne samo hramova i grobnica, već i predmeta svakodnevne upotrebe. Zbog toga bi bilo preterano nabrajati sve oblike i vrste zapisa koji su se očuvali do danas, pa ćemo se ovde pozabaviti samo onim tekstovima koji su omogućili bolje upoznavanje egipatskog jezika, mitologije, religije i načina života.

Najstariji poznati religijski tekstovi većeg obima su načinjeni na unutrašnjim zidovima piramida vladara iz V i VI dinastije. Najveći deo tih tekstova je izuzetno star, a osnovna namena im je obezbeđenje blagodeti pokojnom vladaru. Tekstove sačinjavaju nepovezana „kazivanja“ koja potvrđuju vladarevo uzdizanje među bogove, a obuhvaćen je i deo rituala koji je pratio prinošenje žrtvenih ponuda u pogrebnim hramovima. Ti se zapisi nazivaju zajedničkim imenom „*Tekstovi piramida*“, a ponekad se koristi i naziv „*Heliopoljska redakcija Knjige mrtvih*“, no on je neprikladan iz više razloga.

Posle propasti Starog kraljevstva, pravo na večno postojanje i život među bogovima prenelo se na lokalne moćnike, tako da su pojedini delovi Tekstova piramida prilagođeni novoj nameni, a dodavani su i neki novi zapisi. Trebalo je da te zbirke tekstova omoguće preobražaj pokojnika i njegovo blagostanje u večnom za-

grobnom svetu, a bile su ispisane na sarkofazima, pa se zbog toga nazivaju „*Tekstovi sarkofaga*“.

Knjiga mrtvih je veoma nesrećno odabrani naziv koji označava zbirku nepovezanih magijskih i religijskih kazivanja (poglavlja), nastalih na osnovu starijih zapisa, kao i himne posvećene Ozirisu ili Rau. Tekstovi *Knjige mrtvih* su ispisivani na papirusu i bogato ilustrovani crtežima, a činili su obavezan deo pogrebne opreme svakog Egipćanina koji je mogao sebi da obezbedi iole skuplju sahranu.

Druge religijske knjige su sačuvane samo u prepisima iz XIX dinastije ili još kasnije, ali je očito da su nastale mnogo pre. Takav zapis je i „*Ritual svetog kulta*“, zbirka obrednih kazivanja koja prate dnevnu službu u hramovima, a najkompletnija verzija tog spisa nalazi se u hramu *Setija I* u Abidosu. Još dve izuzetno značajne knjige nalaze se zapisane u grobnicama Tebanskih vladara - „*Knjiga o zagrobnom svetu*“ i „*Knjiga dveri*“. Te knjige opisuju prolazak kroz tamni svet i novo rađanje u svetu besmrtnih.

Brojne himne bogovima nalaze se ne samo u *Knjizi mrtvih*, već i na stelama i zidovima grobnica, a vredne pomena su i himne posvećene *Atonu*, iz grobnica u El-Amarni. Većina magijskih zapisa potiče iz perioda posle XVIII dinastije, ali su to prepisi mnogo starijih tekstova.

Iz magijske prakse razvila se praktična medicina, a neki značajni medicinski zapisi su se očuvali do danas. Najstariji poznati medicinski tekstovi načinjeni su još tokom XII dinastije. Dva veoma značajna papirusa o medicini nastala su početkom XVIII dinastije i sadrže uputstva za lečenje mnogih bolesti, a opisuju i rad srca, dajući mnoga objašnjenja medicinskih termina. Znatan deo je posvećen ranama, ali prilikom prevođenja takvih zapisa pojavljuju se nepremostive teškoće usled nejasnih i nepoznatih naziva lekova i oboljenja, a kako se radi o prepisima starijih tekstova, moguće su i greške u čitanju ili pisanju koje su česte u prepisima starih tekstova.

Pravnih dokumenata je sačuvano manje no što bi se moglo očekivati, no na osnovu njih je moguće rekonstruisati osnovne pravne norme i organizaciju pravosudnih ustanova. Administrativni zapisi su brojniji, a neki kraljevski dekreti potiču još iz Starog kraljevstva. Veoma značajni su opisi dužnosti kraljevih namesnika iz XVIII dinastije, a sačuvani su i knjigovodstveni zapisi o raspodeli hrane na dvoru *Sebekhotepa* iz XIII dinastije.

Istorijski zapisi obuhvataju autobiografije, obično zapisane u grobnicama i kraljevske dekrete iz ranog razdoblja, a važni su i zapisi koje su ostavile vode ekspedicija do udaljenih rudnika na Sinaju. Službeni spomenici, sa istorijskim zapisima, pojavljuju se tek od XII dinastije, a najznačajniji su granični kamenovi koje je postavio *Usertsen III* (Sesostris) u blizini druge katarakte. Tokom XVIII dinastije takvi spomenici postaju brojniji i na njima su zabeležene pobeđe u vojnim pohodima ili podizanje hramova kao u analima *Totmesa III* u hramu u Karnaku.

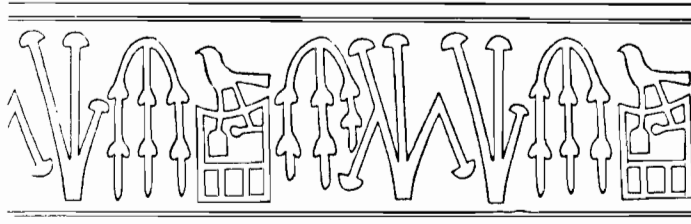
Iz perioda Srednjeg kraljevstva potiče nekoliko značajnih pripovedaka, a remek-delo je svakako priča čiji je junak Sinuhe, dvorski službenik, koji je pobjegao u Palestinu, ali pod starost želi da se vrati u Egipat. Druga pripovetka govori o seljaku koji se žali kraljevom službeniku, jer je opljačkan. Njegova rečitost čini da ga službenik sasluša i prenese kralju žalbu, tako da mu na kraju šteta biva nadoknadena. Ta priča veoma verno prikazuje društvene odnose u Egiptu kroz reči oštećenog i siromašnog stanovnika. Mnogo poznatije, ali i veoma loše očuvane su priče o čudnovatim događajima tokom vladavine faraona *Desera*, *Nebka*, *Snefrua* i *Khufua* (Keopsa), a zadnja priča u nizu sadrži legendu o nastanku V dinastije.

Didaktičke rasprave, pune mudrih izreka i poslovice bile su omiljene među Egipćanima, a najstarija rasprava se pripisuje namesniku *Ptah-hotepu* iz V dinastije. Takvi tekstovi su često prepisivani u školama i

tako su očuvani, ali su verovatno pretrpeli i mnoge izmene. Značajna su takođe i „upustva“ koja se pripisuju *Amenemhetu I*, no autorstvo svih pomenutih zapisa se ne sme smatrati pouzdanim, jer su Egipćani voleli da zapisima pripisuju veliku starost što se može videti iz napomena u medicinskim spisima i uvodnih napomena u poglavljima *Knjige mrtvih*.

Od svetovne poezije jedva da se nešto očuvalo. Himne, posvećene *Usertsenu III* (Sesostrisu), pokazuju korišćenje refrena i ritmički paralelizam pojedinih delova. Muzika i pesma su bile obavezno prisutne na svim proslavama, ali reči, zapisane uz slike muzičara i pevača na zidovima grobnica, retko kada daju više od nekoliko početnih stihova. U grobnici jednog bogataša, harfista poziva prisutne na pesmu i veselje, jer je smrt sudbina svakog čoveka i niko ne može reći šta se krije iza nje. Iz XIX dinastije potiče i nekoliko kraćih ljubavnih pesama, a neke od njih su verovatno starije i potiču iz Srednjeg kraljevstva.

Iz svega što je sačuvano od pisanih dokumenata može se zaključiti da nam je ostalo najviše tekstova koji se ne odnose na svakodnevni život, pa otuda često, i pogrešno, uverenje da su Egipćani bili narod koji je najviše brinuo o smrti i zagrobnom životu. Srećom, sačuvano je dovoljno zapisa i slikovnih prikaza koji svedoče o Egipćanima kao veselom narodu, sklonom uživanju i umetnosti, uz značajnu dozu konzervativizma i poštovanja tradicije.

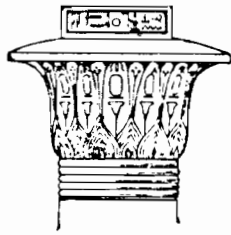
KRATKI PRIKAZ EGIPATSKE UMETNOSTI

Arhitektura

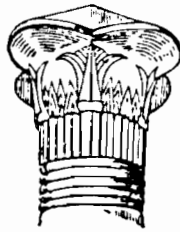
Osnvni građevinski materijal u Egiptu bio je ćerpič, nepečena cigla koja je, još u ranodinstičkom periodu, imala standardnu veličinu. Kao potpora krovnoj konstrukciji, a često i za izradu tavanice, služila su debela palme koja su korišćena kao stubovi trščanih kuća još u preistorijsko doba. Krovovi su pokriveni slamom ili trskom. Iako je kamen korišćen za izradu nekih delova grobnica i hramova još u vreme prvih dinastija, a kasnije za gradnju hramova i palata, ćerpič je bio i ostao osnovni građevinski materijal u Egiptu sve do našeg veka.

Sa korišćenjem kamena počinje gradnja stubova sa kvadratnim presekom, a potporni stubovi od palminih debala vrlo brzo će dobiti svoje kamene kopije. Najstariji kvadratni stubovi nemaju kapitele i direktno se stapaju sa podom, dok su im stranice korišćene za izradu reljefa i zapisa. Četvorostrani stubovi su pretvarani u osmostane i šesnaestostrane, struganjem i glačanjem ivica, dok je vrh stuba ostajao četvorostran da bi se stopio sa konstrukcijom, a pravljene su i kružne osnove iz kojih se stub uzdizao. Usecanjem žlebova u ravne površine stuba ostvarivana je efektna igra svetlosti i senke. Šesnaestostrani stubovi, sa žlebovima i bez njih, nazivani su Proto Dorski stubovi, a pojavljuju se tokom Srednjeg kraljevstva. Mnogo stariji polustubovi sa žlebovima kakve nalazimo na zidovima pogrebnog kompleksa Stepenaste piramide, jedinstveni su i njihovo

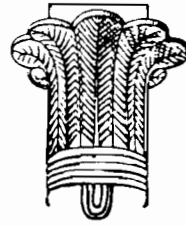
KAPITELI

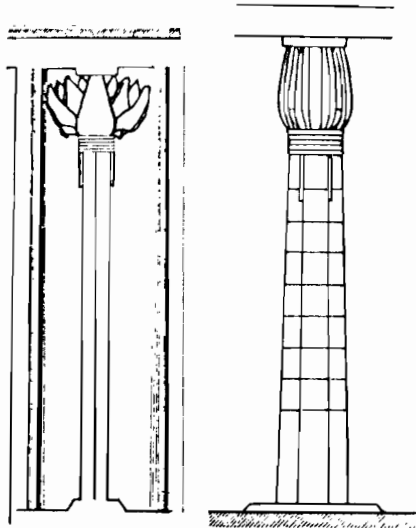
OTVORENI
CVET

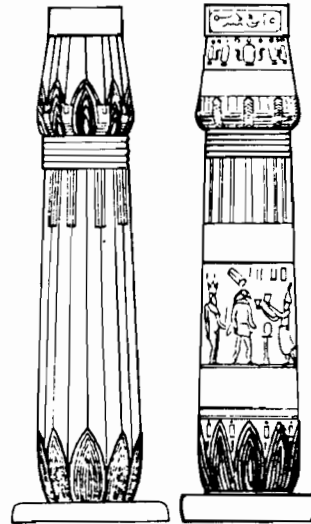
KOMBINOVANI
MOTIVI

PALMINA
KROŠNJA

STUBOVI U OBLIKU LOTOSA SA KAPITELOM
U OBLIKU OTVORENOG I ZATVORENOG CVETA

STUBOVI U OBLIKU SNOPOVA
PAPIRUSA

poreklo ostaje nepoznato, kao što ne znamo zbog čega ih nema ni na jednoj kasnijoj građevini.

Uz Proto Dorske stubove, tokom V dinastije, pojavljuju se i valjkasti stubovi. Najjednostavnija forma im je zapravo kopija potpornih stubova od palminih debala. Takav stub se sastojao od jednostavne kružne osnove iz koje se uzdizao valjkasti stub, ukrašen natpisima. Stubovi su obično imali kapitel koji se završavao kvadratnom pločom na koju se oslanja greda arhitrava. Egipatska ljubav prema biljkama našla je svoje mesto i u formi stubova. Dve biljke koje najčešće nalazimo stilizovano prikazane stubovima su lotos (*Nymphae lotus*) i papirus (*Cyperus papyrus*). Stubovi ponekad predstavljaju jednu stabljiku, a ponekad svežanj stabljika, sa kapitelom koji predstavlja pupoljak ili rastvorenu cvetnu čašicu. Lotosovi stubovi sa kapitelom u obliku pupoljka korišćeni su tokom Starog i Srednjeg kraljevstva, da bi bili sasvim zapostavljeni kasnije. Primeri stubova sa kapitelom u obliku rastvorenog cveta pojavljuju se na reljefima Starog i Srednjeg kraljevstva, ali su mnogo češće upotrebljavani u kasnijem razdoblju.

Stubovi koji predstavljaju snopove papirusa bili su najčešće korišćeni. Ti su stubovi predstavljali snopove trske, povezane u celinu, a bili su suženi u osnovi i pri dnu su imali naslikano lišće. Obično je stub činilo osam snopova, a kapitel je imao oblik pupoljka i morao je biti duži od latica koje su činile njegovu osnovu, jer su latice papirusovog cveta prekratke da bi mogle da tvore kapitel odgovarajuće veličine. Tokom XVIII dinastije takvi su stubovi izgubili svoju složenu strukturu i površina im je obično bila glatka, da bi mogla primiti reljefe i zapise. Kapiteli su bili uglačani, a latice su plitko gravirane, dok je gornji deo kapitela pokriven reljefima i zapisima. U većini hramova Novog kraljevstva na stubovima se pojavljuju kapiteli u obliku cvetne čašice, a takvi stubovi obično nose visoku tavanicu centralnog prolaza hipostila.

Od ostalih rede korišćenih oblika valja pomenuti stub u obliku palme. Taj stub nema složenu površinu, a kapitel mu je načinjen u obliku svežnja palminog lišća, pri vrhu blago otvorenog. Najstariji stubovi te vrste nalaze se u pogrebnom hramu *Sahu-rea* iz V dinastije. Relativno jednostavni kapiteli stubova iz ranijeg razdoblja, razvijeni su tokom Ptolomejskog perioda, tako da su predstavljali buket različitih biljnih elemenata.

Zahvaljujući tome što su zidane od ćerpiča, jedva da se očuvalo nekoliko značajnijih ostataka egipatskih kuća, čak i iz relativno kasnog razdoblja. Na osnovu tih malobrojnih nalaza i, pre svega, brojnih prikaza kuća na reljefima i modela koji su sačinjavali deo pogrebne opreme, znamo kako su izgledale kuće u kojima su živeli Egipćani. Kuće zemljoradnika i zanatlija malo su se razlikovale od kuća kakve i danas nalazimo u Egiptu. Bila su to jednostavna zdanja od nekoliko prostorija, a stepenište je vodilo na ravan krov, na kojem se ponekad nalazilo još nekoliko manjih prostorija. Život se uglavnom odvijao u velikom dvorištu okrećenih kuća dok je unutrašnjost bila, srazmerno bogatstvu vlasnika, živopisno obojena ili ukrašena bojenim asurama koje su se nalazile na zidovima i podu. Kuće bogatijih Egipćana su takode imale velika, ograđena dvorišta kao centralni deo objekta. Ispred kuće se nalazio trem, obično okrenut prema severu, zbog zaštite od letnje pripeke. Iz trema se ulazilo u široki hol sa stubovima, iza kojeg se nalazila duža prostorija, verovatno trpezarija. Iza nje su bile sobe za porodicu vlasnika, kuhinja i sobe za posluhu. Između prostorija za porodicu i sobe za posluhu često se nalazilo još jedno malo dvorište. U dvorištima bogatijih ljudi nalazila se fontana i malo jezero, okruženo baštom, kao i natkriven prostor za boravak i obedovanje tokom leta.

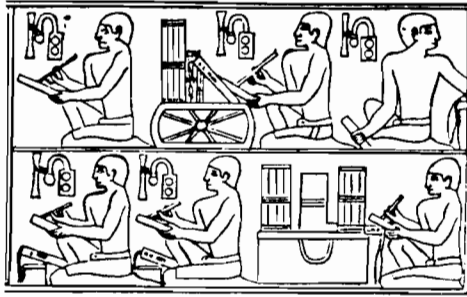
Verovatno da ni u jednoj drugoj zemlji ne možemo naći toliko hramova kao u Egiptu. Većina sačuvanih hramova potiče iz Novog kraljevstva i kasnijeg razdoblja, tako da jasno možemo prepoznati koncepciju

gradevina samo iz tog perioda. Nekoliko značajnijih ostataka hramova iz ranijeg razdoblja ipak nam daje neke osnovne podatke. Hram posvećen kultu Sunca, koji je sazio *Ni-usr-re* iz V dinastije, dovoljno je očuvan da bi se videlo da su takvi hramovi bili sačinjeni od velikog, ograđenog dvorišta, oivičenog tremovima sa nizom stubova. U dnu dvorišta nalazio se masivni obelisk koji je dominirao celim zdanjem, a ispred njega je bio oltar od alabastera. Hramovi iz Srednjeg kraljevstva ostavili su nam samo tragove, jer su verovatno bili razgrađeni i ugrađeni u zidove hramova iz kasnijeg doba. (Hramovnoj arhitekturi je posvećeno više pažnje u poglavlju koje se bavi egipatskim hramom kao institucijom od religijskog i kulturnog značaja.)

Vajarstvo i slikarstvo

Egipatska umetnost je jedina nacionalna umetnost čiji neprekinuti razvoj možemo pratiti od primitivnih početaka do punog izraza osnovnih ideja vodilja. Pri tom moramo imati na umu da se egipatska umetnost zasniva na sasvim drugačijim principima od onih na koje nas je navikla klasična grčka umetnost. Umetnost Egipta, Babilona, Asirije, Hetita i Krićana ne reprodukuje svet onako kao ga vidimo, već onako kako ga naša mašta vidi i oseća.

Centralna figura egipatskih crteža i reljefa je čovek, predstavljen kao karakterističan skup različitih delova tela, viđenih iz različitih uglova. Glava je prikazivana s bočne strane, dok su oči prikazivane frontalno. Ramena su okrenuta prema posmatraču, a noge i ruke su prikazivane iz profila. Centralna figura, koja obično predstavlja vladara, uvek je prikazivana kao mnogo veća od ostalih izuzimajući likove bogova.

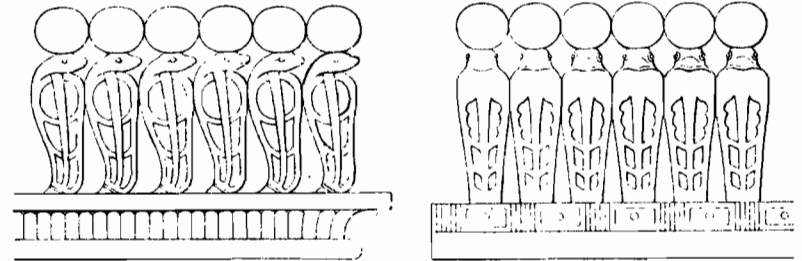

Veština crtanja i slikanja u Egiptu je bila od pamтивека sputana određenim brojem tipiziranih formi koje su ponavljane bezbroj puta. Vremenom je taj broj tipiziranih formi povećan i obogaćen novim motivima, poput scena iz svakodnevnog života, poznatih sa zidova grobnica *Tija* i *Mereruke* iz Starog kraljevstva. Kada je Egipat postao imperija koja održava intenzivne političke i kulturne veze sa dalekim zemljama i narodima, broj motiva se znatno povećao, srazmerno proširenju vidika slikara i vajara.

Egipatski crtež doživljava procvat tokom Novog kraljevstva, prvenstveno zahvaljujući velikoj potražnji ilustrovanih tekstova *Knjige mrtvih*. Brojni primerci sjajno oslikanih rukopisa očuvali su se do danas i svedoče da je *Knjiga mrtvih* samo u početku bila zasnovana na vrednosti i važnosti teksta. Vremenom je tekst do te mere potisnut u drugi plan da je samo bio prateća dekoracija crteža koje su izrađivali priznati umetnici, dok je ispisivanje teksta poveravano nedovoljno obrazovanim i prilično nemarnim pisarima.

Reljefi su bili obično plitki, precizno izrađeni i pažljivo obojeni. Druga vrsta, koja je služila kao jeftina zamena, bila je takozvani usečeni reljef koji nije mogao da dostigne preciznost i lepotu plitkog reljefa. Vrhunski

kvalitet reljefa, kako u načinu izrade, tako i u izboru tema, ostvaren je tokom V dinastije da bi kasnije postepeno gubio kvalitet. Tek sa XVIII dinastijom kvalitet reljefa se približio drevnom uzoru, ali od tada je nezaustavljivo propadao. Krajem Saitskog perioda drevni uzori su ponovo postali osnovno merilo kvaliteta, ali malo ko je uspeo da ih dostigne. Pa ipak, reljefi iz tog doba imaju prijatnu mekoću forme i zavidnu preciznost izrade. U Ptolomejskom periodu nastavljeno je praćenje starih uzora, no reljefi su postajali sve grublji, a kompozicija sve lošija. Tako su zidovi hramova pretrpani neukusnim redovima reljefa koji odudaraju od starih uzora, pre svega po tome što nemaju pažljivo odmeren

odnos ukrašenih i slobodnih površina koji je krasio reljefe iz V dinastije. Figure bogova i ljudi postale su teške i bezoblične, tako da često deluju neprirodno otečene. Na žalost, reljefi iz tog, najkasnijeg razdoblja su i najbrojniji očuvani reljefi, tako da je egipatski reljef u celosti lošije ocenjen no što to zaslužuju čak i osrednji reljefi iz Starog kraljevstva.

Egipatska skulptura donekle je poštovala iste forme kao slikarstvo, tako da, uprkos savršenoj obradi, likovi deluju neprirodno ukočeno. Mnogo više pažnje posvećeno je licu, dok su ruke i noge uglavnom izrađivane stereotipno. I u ovoj oblasti vrhunac je dostignut već

tokom IV i V dinastije da bi, posle perioda uokupacije, skulptori XVIII dinastije ponovo dostigli nekadašnji kvalitet. Statue iz Novog kraljevstva deluju malo životnije, a često je realni prikaz zapostavljen, zarad dostizanja nekakve idealne lepote. Mnogo pažnje posvećivano je preciznoj izradi detalja, poput frizure, nakita ili nabora na odeći. U narednim dinastijama ponovo se gubi kvalitet izrade, ali tokom XXV dinastije započinje renesansa skulptorske veštine, tako da pojedini primerci nimalo ne zaostaju za uzorima iz Starog kraljevstva.

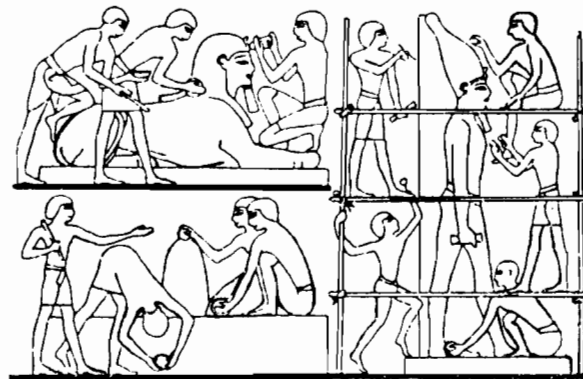
Drvodelje izradjuju nameštaj. Tijeja grobnica,

Umetnički zanati

Zanatlije drevnog Egipta dostigle su savršenstvo u obadi plemenitih materijala kao što su slonovača i drvo. Kako je drvo bilo retko i veoma skupo, posvećivana mu je velika pažnja, a očuvani primerci starog nameštaja pokazuju ne samo savršenstvo obrade, već se mora priznati da po izgledu zadovoljavaju mnoge zahteve savremenog dizajna. Zlatari i metalurzi Egipta savršeno su vladali veštinom obrade metala i dragog kamenja.

Sačuvani primerci nakita svedoče da nije bilo tehnike izrade nakita kojom nisu ovladali na više nego zadovoljavajući način. Kao primer za to može da posluži kolekcija predmeta iz Tutankamonove grobnice. U njoj se nalaze vaze i svetiljke od skoro prozirnog alabastera, ukrašene reljefima i zapisima, nameštaj na kojem su podjednako radili stolari i zlatari, brojne ogrlice i ukrasi od zlata i poludragog kamena vrhunske obrade. A sve to je pripadalo jednom mladom i sasvim beznačajnom vladaru.

Iako egipatska umetnost nije izvršila direktan uticaj ni na jednu značajnu civilizaciju kasnijeg razdoblja, njen uticaj se prepoznaje u tehnici izrade i motivima koji su se održali sve do perioda ranog hrišćanstva.

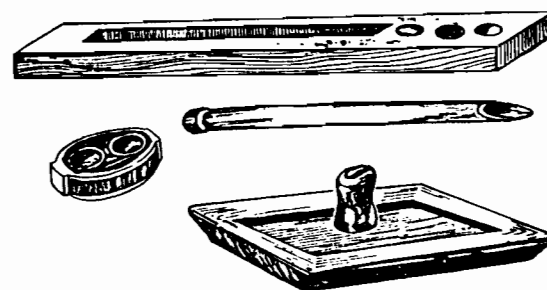

ORGANIZACIJA RADA

Tri veka koja prethode nastanku jedinstvene države karakteristična su po naglom poboljšanju kvaliteta zanatskih proizvoda od kamena i metala, koji je bio poznat, ali ne i široko primenjivan. Vekovima akumulirana ekonomska moć, zasnovana na proizvodnji hrane koja je postepeno počela da premašuje prirast stanovništva, počela je davati rezultate u vidu naglog poboljšanja životnih uslova. U tom periodu već se mogu rekonstruisati osnovni elementi sociološke strukture tog ranog društva.

Nalazi iz perioda *Badari* i *Nakada* kulture, dve neolitske kulture iz Gornjeg Egipta (4000-3500. god. p.n.e.), mogu nam dati neke osnovne podatke na osnovu razlika u pogrebnoj opremi. U vreme te dve kulture živelo se u manjim naseljima, bez širih kontakata sa susedima, a društvo se delilo na dve klase. Vodeću klasu činili su poglavari i njihova najuža rodbina, dok su svi ostali spadali u podređenu klasu. Krajem prvog perioda *Nakada* kulture, pojavljuje se nova klasa, koja preuzima vodeću ulogu i koja će se kasnije podeliti na dve nove klase. Ako vladajuću klasu smatramo prvom, onda je vidno povećavanje druge klase, zahvaljujući postepenim stapanjem sa trećom klasom, od koje i nije bila oštro odvojena. Treća, najniža klasa ipak znatno učestvuje u raspodeli dobara, a njen broj se smanjuje sa oko 80% u *Badari*, na manje od 50% pri kraju *Nakada* perioda.

Dalji razvoj vodio je tome da su pojedini poglavari postajali upravitelji zajednica naselja i iz tog sloja će nastati vladajuća klasa, ali čvrsto organizovana porodica ostala je osnovna ćelija društva i uzor pravednih društvenih odnosa. Egipatska porodična zajednica izrasla je iz osobenosti plavne poljoprivrede i podrazumevala je stabilan socijalni poredak, sa jasno definisanim obavezama pojedinca. Zajednički rad je bio osnovno sredstvo zadovoljavanja potreba zajednice i pojedinca, a egipatsko domaćinstvo postavilo je čoveka u sredenu patrijarhalnu sredinu, sa jasno definisanim emocionalnim odnosima, koji podrazumevaju i dužno poštovanje prema starijima. To poštovanje ima socijalnu, ali i ekonomsku funkciju koja Egipćaninu garantuje opstanak u zajednici, čak i u slučaju da, zbog bolesti ili starosti, postane nesposoban za rad.

Pisarski pribor: drvena kutija za pisaljke, trščana pisaljka, mastionica, bazaltna paleta za mrvljenje pigmenta

Jedan od preduslova organizacionog povezivanja cele zemlje bila je i veština pisanja koja je takođe razvijena u predinastičkom periodu. Još od najranijeg razdoblja Egipat je imao kompleksnu privredu koja je, osim poljoprivrede kao najznačajnije grane, obuhvatala stočarstvo, lov, i ribolov. Zbog toga je diferencijacija rada i specijalizacija u poslovima postojala još u neolit-

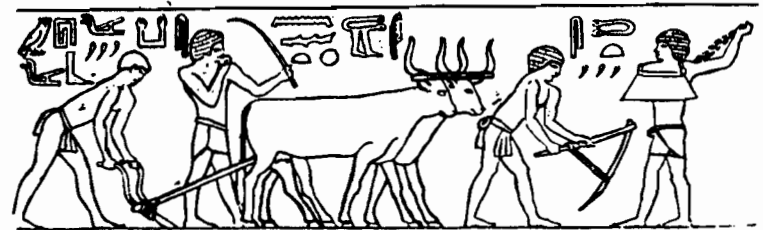
skim naseljima, ali je tek pojava pisma usloвила podelu na umni i fizički rad. Pisari su tako, zahvaljujući svojoj veštini i malobrojnosti, stekli posebno povlašćeni status. Elitna pozicija pisara u društvu ogleda se i u egipatskom nazivu za hijeroglif - *medut neter* - božje reči. Time nije samo potvrđena direktna veza sa najvišim oblikom vlasti, već je naglašena nesumnjiva legalnost svega napisanog, kao nečega što samim činom zapisivanja postaje deo božanskog poretka koji je nazivan *maat*.

Dužnost prvih pisara je bila pre svega beleženje prihoda od poreza prikupljanog za dvor, tokom redovnog obilaska kraljevstva koje je faraon obavljao, prvo svake druge, a potom svake godine. Već od vremena druge dinastije, porez se ubirao bez faraonovog prisustva, a procenjivan je na osnovu prebrojavanja goveda i sitne stoke. Iako malobrojni fragmentarni, zapisi iz tog doba svedoče o dobro organizovanim skladistima na dvoru, kao i o vinarima, pivarima, tkaljama, mlinaricama, praljama i drugim radnicima na dvoru. Zahvaljujući tim zapisima, upoznati smo i sa osnovnom radnom jedinicom koja je nazivana posada i bila je podeljena na posadu prednje i posadu zadnje palube. Možda zvuči čudno, ali ti nazivi sasvim su prirodni u zemlji u kojoj je najveća saobraćajnica bila reka, a najvažnije prevozno sredstvo brod.

O životnim uslovima zaposlenog stanovništva u ranodinastičkom periodu može se samo nagađati, a jedino što se sa izvesnom sigurnošću može reći jeste da je razlika u bogatstvu, između vladajućeg sloja i naroda bivala sve izrazitija. To znači da su ostaci demokratske prazajednice potisnuti, a na njihovo mesto uspeo se državni aparat koji štiti interese povlašćenih slojeva.

Period Starog kraljevstva, često pominjan i kao „Doba piramida“, obično se smatra vremenom u kojem kraljevi grade svoje velelepne grobnice zahvaljujući radu hiljada robova. Nema sumnje da su faraoni toga doba bili apsolutni vlasnici cele zemlje i svega živog na njoj, ali je

nesumnjivo i to da nije bilo robova, bar ne u nekom pomena vrednom broju. Stanovništvo Egipta je bilo podeljeno u četiri osnovna sloja ili kategorije. Prvu su činili činovnici koji su na izvestan način imali udela u kraljevskoj vlasti. Drugom sloju su pripadali slobodnjaci koji su posebnim ukazima bili postavljeni za službenike u posmrtnim hramovima i tako služili mrtvim vladarima. Trećem sloju su pripadale zanatlije, ljudi koji su imali specijalizovana znanja iz različitih oblasti. Najbrojniji, četvrti sloj, činili su *meru* - poslušni - u koje su spadali zemljoradnici, stočari i ribolovci. Robovi, ljudi bez ikakvih prava, nigde se ne pominju u vreme Starog kraljevstva. Ne smemo zaboraviti da je u to doba praktično svako mogao da bude angažovan za fizičke

poslove, osim ako nije posebnim dekretom bio izuzet od toga. Tu se pre svega radilo o poljskim radovima, ali za radove na kopanju kanala ili ratne pohode, teoretski je moglo da bude angažovano celokupno stanovništvo.

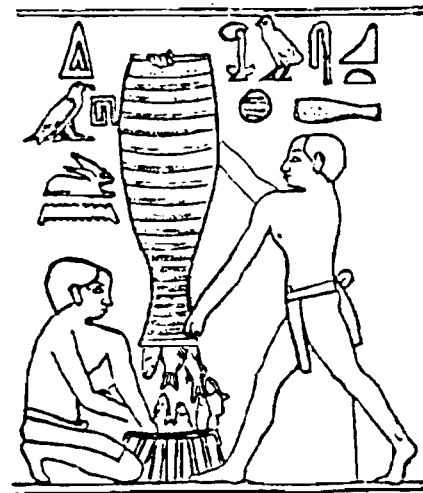
U ovom prikazu rada i radnih odnosa ne možemo izostaviti gradnju piramida, ali se ne možemo upuštati u preopširne analize mogućih tehničkih postupaka. Sasvim je sigurno da su piramide izgradili Egipćani, uz pomoć veoma jednostavne mehanizacije i izvanredne organizacije rada, a baš ta organizacija rada već je u to vreme imala vekovnu tradiciju i nagomilano iskustvo. Sigurno je da je izgradnja piramida bila izuzetan, skoro nezamis-

liv, poduhvat velikog broja ljudi, možda čak i celokupnog stanovništva Egipta. Egipćani su, manje ili više dobrovoljno, učestvovali u izgradnji piramida kao što su, na sličan način podizane srednjevekovne katedrale, u takode jednoznačnom ideološko-religijski određenom životnom prostoru. U takvim uslovima, zbog same prirode stvari, nije bilo moguće ostvariti kritički odnos prema zbivanjima, pa tako ni imati drugačiji stav. Piramide nisu bile delo robova, jer takva klasa ljudi nije postojala u to vreme, ali postajalo je ropstvo druge prirode, stvoreno takoreći nesvesno, na osnovu zajednički proživljenog i izbornog uspeha na putu iz preistorije u civilizovani, novi svet. Valja znati da to oduševljenje zajedničkim radom i uspehom na izgradnji veličanstvenih spomenika traje samo nešto više od jednog veka, zapravo onoliko koliko se moglo podneti. Tada su se već mogle javiti sumnje koje su pomogle da čovek otkrije svoju individualnost i dovede u pitanje svemoć države.

O životu i radu Egipćana u doba Starog kraljevstva nešto više saznajemo tek u vreme decentralizacije, tokom V i VI dinastije. Kao izvor informacija najčešće služe prikazi na zidovima grobnica velikaša i uglednih činovnika. Na tim slikama i reljefima nalazimo scene iz svakodnevnog života i to iz skoro svih bitnih područja proizvodnje. Najčešće se pojavljuju prikazi poljoprivrednih radova: oranja, setve, žetve, mlaćenja zita, ali i uzgoja stoke, ribolova i lova koji su takode spadali u poljoprivrednu delatnost. Brojni prikazi rada kao što je pečenje hleba, pranje rublja ili tkanje, omogućavaju nam uvid u ostale delatnosti, a značajni su i prikazi zanatlija. Zanatlije je inače teško odvojiti od ostalih grupa *poslušnih*, iz kojih se jasno mogu izdvojiti jedino zemljoradnici koji ni u vrlo kratkim vremenskim razdobljima nisu posedovali sopstvenu zemlju. Oni sačinjavaju najveći, a na osnovu delatnosti koju obavljaju, i posebno značajan deo stanovništva i prilično pre-

poznatljivu socijalnu grupaciju. Po svemu sudeći, zanatlije nisu raspolagale ni sirovinama ni sredstvima za proizvodnju i bili su ili u službi države (znači kralja i hramova) ili su pripadali domaćinstvima činovnika. Doduše, postoji mali broj zanatlija nadničara, koji su bili dodeljeni pogrebnim hramovima, pa su tako, nakon završetka gradnje, postali slobodnjaci koji ne pripadaju državi i mogu svoje usluge ponuditi kome žele. Oni su bili plaćeni životnim namirnicima, odećom ili bakrom koji je posedovao poslodavac.

Žene su pretežno bile zaposlene kao tkalje, prelje i mlinarice, uz uobičajene kućne poslove. U preistorij-

Ribolovci skupljaju ulov

skom i ranom periodu, žene su bile angažovane na proizvodnji piva, ali su to kasnije sasvim preuzeli muškarci. Pivo je pravljeno tako što su polupečeni hlebovi mrvljeni i potapani u vodom razređeni sok od urmi. Ta gusta smeša je proterivana kroz sita da bi se, posle previranja, pretvorila u pivo. Naporni posao pivara bio je veoma cenjen, jer su, po mišljenju Egipćana, hleb i

pivo bile dve osnovne životne namirnice.

Postepeno otuđivanje imanja, koja su iz poseda vladara prelazila u posed posmrtnih hramova, kao i do-
dela imanja kulturnim hramovima ili uglednim službe-
nicima, narušilo je nekadašnji sistem raspodele koji je
bio pod isključivom kontrolom faraona. Podela eko-

Egipatski nameštaj

nomske moći neumitno je vodila i podeli vlasti. Lokalni nosioci vlasti, pripadnici starih uglednih porodica, sve ređe i neredovnije su snabdevali vladarska skladišta na kojima se zasnivala ravnomernost snabdevanja cele države. Proces osvajanja individualne slobode ide zajedno sa procesom prisvajanja zemlje. Službenici koji rukovode imanjima u posedu hramova, prisvajaju delove imanja i stada. Na taj način se raspada sistem raspodele, a centralna uprava i kompleksi posmrtnih hramova, koji su narasli do veličine gradova, dovedeni su u izuzetno težak položaj, pošto je prestalo redovno i dovoljno snabdevanje. Napokon je ideja lične slobode počela da zaokuplja i *poslušne* po selima, pa su oni, u želji da se domognu vlastitih imanja, podigli ustanak.

Tako je emancipacija pojedinaca završena, a za posledicu je imala privredni slom jer više nije postojala raspodela koja garantuje snabdevanje celokupnog stanovništva. Nedostatak centralne organizacije rada uslovio je zapuštanje irigacionog sistema i drastično smanjenje prinosa na njivama koje ionako nisu obrađivane u dovoljnoj meri. Odcepljenje južnih provincija označilo je kraj države i početak perioda nemira, gladi i razaranja u sukobima lokalnih vladara. To se razdoblje može smatrati revolucionarnim, jer su bile osporene temeljne postavke starog društvenog uređenja. Prvi period rasula egipatske države, bio je kao uostalom i drugi, posle Srednjeg kraljevstva, karakterističan po tome što su jedino tada seljaci bili sasvim slobodni. Samo u tim razdobljima bezvlašća oni su raspolagali zemljom i bili samostalni proizvođači, ali to pravo im je ubrzo ograničeno ili oduzeto.

Ponovno ujedinjavanje države prinudilo je lokalne vladare da se odreknu vlasti u korist kralja, a takođe i seljake da se pokore državnom aparatu. To je pošlo za rukom kraljevima XII dinastije, nakon što je kneževska loza *Antefa i Mentuhotepa* iz Tebanske oblasti povela vojsku i silom postepeno pokorila severne oblasti.

Oslanjajući se na vojsku, centralna vlast je mogla da ograniči prohteve knezova i činovnika, kako na dvoru, tako i u hramovima. Naseljavanjem vojnika na državnu zemlju, kraljevi su stvorili odanu vojsku koja je u velikoj meri obebeđivala stabilnost države. Sitni seoski posjednici, koji su se dokopali vlastite zemlje tokom perioda rasula, bili su tako opterećeni porezima da su često napuštali zemlju, ali ih je vojska progonila i vraćala. Armija je takode obebeđivala eksploataciju rudnika na Sinaju i značajnih nalazišta zlata u Nubiji. Državna vlast se, za razliku od Starog kraljevstva, nije zasnivala na manje ili više mirnom prihvatanju sistema, već je postojala prisila koja je svakom pojedincu određivala mesto u društvu.

Dok je višak proizvoda tokom Starog kraljevstva investiran u grandiozne građevinske objekte, zapošljavajući tako stanovništvo tokom perioda poplave, kada nema poljoprivrednih radova, Srednje kraljevstvo je imalo drugačije rešenje. Monumentalne građevine veoma su retko podizane, ali je zato počelo isušivanje velike depresije, danas poznate pod imenom Fajum. Taj projekat se može uporediti jedino sa izgradnjom piramida u Gizi, ali od ovih se razlikuje po tome što je od isušivanja Fajuma imao koristi i tadašnji i današnji Egipat. Uzme li u obzir dobijenu obradivu površinu, ona i danas predstavlja značajan deo poljoprivrednog zemljišta Egipta.

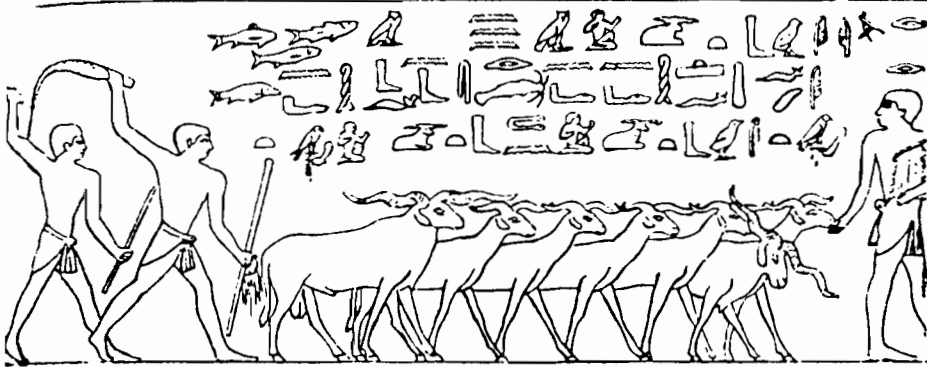
Društvo Srednjeg kraljevstva imalo je znatno izdiferenciranu strukturu u kojoj se kao najniža klasa pojavljuju i robovi. U prvo vreme robovi su bili samo stranci, zarobljeni u ratovima ili nabavljeni trgovinom, a nazivani su *kraljevim telom*, što znači da su pripadali državi. Robovi jesu bili najniži stalež, ali kao kraljeva imovina, nisu prelazili u nasledno vlasništvo koje je svim silama suzbijano. Među robovima se nalaze i kućni robovi, zaposleni na poljskim radovima, kao kućna posluga ili zanatlije, a pominju se i *čitači*, što znači da je

bilo pismenih robova koji su mogli služiti i kao prevodioci.

Kako su centrifugalne sile pretile da razore i Srednje kraljevstvo, javila se potreba za organizacijom proizvodnje, prikupljanjem i skladištenjem dažbina uz pomoć snažnog birokratskog aparata. Po vladarevom ovlašćenju, državni službenici su upravljali zemljom, organizovali rad i raspolagali proizvodima. Za razliku od Starog kraljevstva, službenici nisu bili ljudi koji su svoj status dobili dekretom, već su bili vlasnici sredstava za proizvodnju. Da bi se što čvršće vezali uz vladara, službenicima je povećavan posed, zavisno od ranga i zasluga, ali novi posedi su upisivani odvojeno od privatnog poseda. Time je sprečeno prelaženje državne zemlje u privatni posed i obezbeđena lojalnost, jer se darovana zemlja uvek mogla jednostavno oduzeti. Na taj način pisari su opet postali najpovlašćeniji sloj ljudi, jer su u svojim rukama držali ekonomsku bazu države.

Dvanaesta dinastija bila je dobar organizator države, ali vladari kasnijeg razdoblja nisu uspeali da održe ravnotežu vlasti i raspodele, a jednom započeto popuštanje pred zahtevima lokalnih moćnika postepeno je dovelo do raspada države. Okupacija severnih oblasti je donela Egipćanima i neželjeni kontakt sa stranom vojnomo silom i ponižavajući položaj poraženih.

Posle proterivanja okupatora i ujedinjenja zemlje, započeo je period Novog kraljevstva. Temelj privrede još uvek je bila poljoprivreda i to prvenstveno uzgoj žitarica. Ratni pohodi prema Severu i Jugu, uz vojne uspehe, doneli su i veliki broj robova, kao i znatan ratni plen. To je u velikoj meri doprinelo poboljšanju životnih uslova celokupnog stanovništva. Organizacija proizvodnje bitno se razlikovala od prethodnih perioda, jer su državna imanja izgubila položaj osnovnog proizvođača. Deo svojih dobara vladar je dodeljivao vojnicima i oficirima, ali i ribarima i pastirima, uz odgovarajuće poreske obaveze. Osim toga, bio je predviđen i rad na

STADO SE NAGONI NA NJIVU DA UGAZI SEME POSLE SETVE

državnim poslovima poput izgradnje hramova ili obrade državne zemlje, a nije bilo načina da se te obaveze izbegnu. Privatno vlasništvo nad zemljom je ozakonjeno, što se može videti iz nekih sačuvanih darovnica u kojima faraon kaže da ni jedan inspektor ne može osporiti pravo na imovinu koju je on poklonio.

Za razliku od ranijih epoha, individualna zemljoradnja je imala veliki značaj. Prihodi od oporezivanja individualnih poseda bili su znatni, a parcelisanje zemlje je uzimalo maha pa se prenelo čak i na zemlju u vlasništvu hramova. Trgovina je isprva bila u rukama države, tako da tek u doba Novog kraljevstva dozvolu za bavljenje trgovinom dobijaju i hramovi. Nakon eliminisanja državnog monopola, počela su i privatna lica da se bave trgovinom, angažujući za te poslove ljude sa svojih poseda, često Sirijce koje su imali kao robove. Roba za razmenu je poticala sa privatnih imanja ili iz radionica koje su pripadale imanju. Sa nižim slojevima stanov

ČOBANI GONE STADO KROZ VODU

ništva razmenjivana je roba koja je načinjena u kućnoj radinosti, pre svega tkanina. Unutrašnja trgovina odvijala se, u količinski i vrednosno, skromnim okvirima razmene predmeta za svakodnevnu upotrebu. Izvozni artikli Egipta bili su žitarice i veoma kvalitetni zanatski proizvodi, poput nakita i nameštaja. Nastanak slobodne trgovine, uz uobičajenu državnu raspodelu, doveo je do toga da su službenici, zaduženi za raspodelu, utajivali znatne količine žita i prodavali ih u slobodnoj trgovini. Kako je stanovništvo posedovalo vrlo malo protivvrednosti za ostvarivanje slobodne trgovine, razlika je nabavljana pljačkanjem grobnica. Suptilni sistem rezervi i raspodele bio je poremećen i narušena ravnoteža je postepeno, ali neizbežno, vodila raspadu države koji je usledio krajem XX dinastije.

Egipatski privredni problemi rešavani su uglavnom čvrsto organizovanim aparatom državne kontrole, ali taj sistem je bio potkopavan ličnim interesima. Pošto se najčešće obavljala robna razmena, krajem XX dinastije

vrednost robe je izražavana u određenim količinama bakra, jer utvrđena novčana jedinica nije postojala. Svi sačuvani dokumenti pokazuju da su nadnice radnika, koji su radili na kraljevskim grobnicama, obračunavane i verovatno isplaćivane u žitu i pivu. Zanimljivo je i to što su ti radnici, koji su isplaćivani iz kraljevih skladišta, ponekad dobijali umanjene nadnice ili je isplata kasnila, zahvaljujući ili nedostatku sredstava ili mahinacijama rukovodilaca radova. Tako je zabeleženo da su radnici nekoliko puta štrajkovali tokom 29. godine vladavine Ramzesa III. Inače, ti su radnici, sudeći prema pisanim dokumentima, često odsustvovali s posla i obezbeđivali značajne prihode privatnim poslovnim poduhvatima kao što je izrada nameštaja ili uređenje grobnice za nekog bogataša. Radnici na izgradnji kraljevskih grobnica bili su i pored toga najsposobniji i najčešći pljačkaši grobnica, iako im je pretila smrtna kazna. Tome se ne treba čuditi, jer su grobnice sadržavale neverovatne količine dragocenosti.

Na kraju možemo naglasiti da, uprkos široko prihvaćenom mišljenju, egipatska privreda nije počivala na besplatnom robovskom radu, premda su neki teški poslovi poput rada u rudnicima i kamenolomima obično obavljali robovi i kažnjenici. Nikada robovi nisu postali toliko brojni da bi se osnovna delatnost zamljoradnja mogla zasnivati na njihovom radu. U drevnom Egiptu nosioci proizvodnje su, u najvećoj meri, bili sami Egipćani, uz činjenicu da je svaki rad imao svoju cenu, pravilno ili nepravilno određenu, pojedinac u ovakvom sistemu je znao koliko može da očekuje od svog rada. Na osnovu toga moglo bi se reći da egipatska država duguje svoju dugovečnost i vitalnost pre svega tome što najširi slojevi stanovništva nikada nisu bili sasvim obespravljani.

EGIPATSKE MERNE JEDINICE

Kao osnovna merna jedinica za dužinu, u Egiptu se, kao i kod većine naroda toga doba, koristi „*lakat*“. Manja jedinica je bila „*prst*“, a za preciznija merenja su korišćeni manji delovi prsta. U tabeli su navedeni nazivi egipatskih mernih jedinica i njihova dužina u milimetrima.

deba - prst = 18,68 mm

šesp - dlan = 4 prsta = 74,72 mm

remen - lakat od 20 prstiju = 373,6 mm

meh nedes - lakat od 24 prsta = 448,32 mm

meh nesu ili *meh* - kraljevski lakat = 28 prstiju = 523,04 mm

U gradevinarstvu je obično korišćen *remen*, ali neko strogo pravilo nije postojalo, osim što je jasno da je zapravo broj „*dlanova*“ uvek morao da bude celi broj, jer ta jedinica nema različite dužine kao lakat. Od većih dužinskih mera valja pomenuti *het* od 100 lakata, i *atru* od 20 000 lakata.

Površine su izražavane mernom jedinicom *stat* koja je označavala kvadrat čije su stranice bile duge 100 lakata. Helenizirani naziv te merne jedinice je bio *arura*. Manje površine su izražavane jedinicom *meh* koja je označavala površinu od 100 lakata dužine i jednog lakta širine.

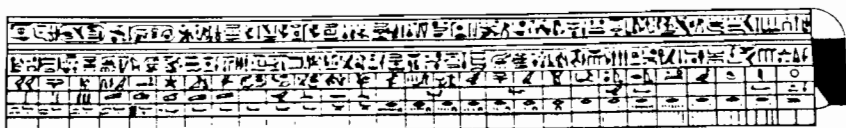
Kao težinska merna jedinica korišćen je *deben*, sačinjen od deset *kadata*. Merenjima tegova, pronađenih u grobnicama, ustanovljeno je da je *deben* iznosio

približno 91 gram. Manje težine od *kadata* su izražavane razlomcima. U doba Ramasida, krajem XX dinastije, vrednost različitih artikala izražavana je u *debenima* zlata, srebra ili bakra, ali nikakva standardna novčana jedinica nije postojala.

Zapreminska merna jedinica, korišćena za merenje tečnosti i žita, bila je *hekat* i iznosila je približno 5 litara. Kao manje jedinica upotrebljivan je vrč, *hen*, koji je predstavljao deseti deo *hekata* ili 0,5 litara. Kao veće mere korišćeni su dvostruki ili četvorostruki *hekat*.

Zahvaljujući utvrđenim mernim jedinicama i sačuvanim spiskovima radnika, nadzornika i pratećeg osoblja koje je učestvovalo u gradnji pojedinih hramova ili kraljevskih grobnica, moglo se preračunati koliko je bilo sledovanje hleba i piva. Iz takvih proračuna se vidi da radnici u kraljevoj službi nisu bili slabo plaćeni, kao i da je deo njihovog sledovanja verovatno pretvaran u druga dobra. Svi spiskovi isplaćenih sledovanja navode samo broj hlebova i vrčeva piva, ali se u raznim ugovorima pominju *debeni* drveta ili bakra kao cena za učinjene usluge.

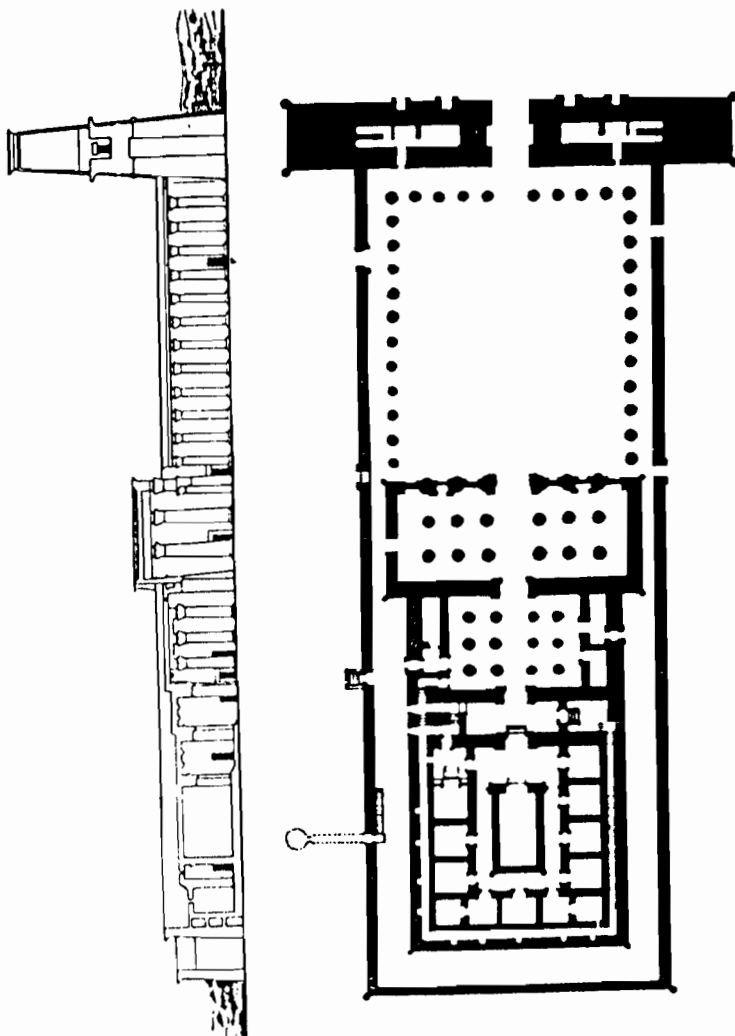
Lenjir sa označenim simbolima za svaki od 28 prstiju „kraljevskog lakta“, period vladavine Horemhaba, 1349-1319. god. pre n.e.

EGIPATSKI HRAM - RELIGIJA I OBRAZOVANJE

O hramovima predinastičkog perioda ne zna se mnogo i njihov oblik se može samo naslućivati na osnovu retkih crteža i stilizovanih prikaza u obliku ideograma. To malo podataka je dovoljno da se pretpostavi da su najstariji hramovi bili načinjeni od drveta i pletene trske, sa polukružnim krovom i velikim dvorištem. Tako građeni hramovi nisu se mogli dugo očuvati, kao ni građevine od nepečene cigle koje su ih nasledile. Kako su hramovi podizani da bi trajali večno, vrlo brzo se kao građevinski materijal pojavio kamen, iako je čerpič ostao osnovni građevinski materijal tokom duge egipatske istorije. Naše znanje o hramovima zasniva se na dobro očuvanim ostacima iz Novog kraljevstva i grčko-rimskog perioda, kao i na nekoliko hramova iz Srednjeg kraljevstva.

U egipatskoj hramovnoj arhitekturi pojavljuju se dve različite tradicije, koje verovatno imaju i različito poreklo. Hramovi Sunca, iz vremena V dinastije, izgleda da vrlo malo ili ništa ne duguju drevnim trščanim svetišlima iz predinastičkog perioda. Hramovi solarnog kulta su se razvijali odvojeno od glavnog pravca razvoja hramovne arhitekture, iako su neki njihovi elementi prihvaćeni u drugim hramovima, posebno u onima posvećenim *Atonu*, krajem XVIII dinastije.

Druga tradicija hramovne arhitekture verovatno potiče baš od trščanih svetišta, a svoj vrhunac je dostigla za vreme Novog kraljevstva. Egipatski hramovi

TIPIČNI KULTNI HRAM. VIDI SE POSTUPNO SNIŽAVANJE TAVANICE I UZDIZANJE PODA KAKO SE PRILAZI SVETILIŠTU U DNU HRAMA.

se, prema nameni, dele na kultne i posmrtnne hramove. Kultni hramovi su obezbeđivali smeštaj bogu (njegovoj statui) i sveštenstvu koje je trebalo da održava vezu sa bogom, na obostrano zadovoljstvo. Posmrtni hramovi su prvo bili pripojeni piramidama i smatrani su velikom svetinjom, a služili su za prinošenje žrtvenih ponuda i posmrtnne obrede koji su pokojnom vladaru trebali da obezbede večno postojanje. Faraoni Novog kraljevstva nisu gradili piramide, već su grobnice dubili u nepristupačnim kamenitim predelima na zapadnoj obali reke, nasuprot Tebe, tadašnje prestonice. Takve grobnice nisu omogućavale izgradnju posmrtnog hrama u neposrednoj blizini, pa su hramovi podizani u ravnici koja se postepeno uzdiže prema planini u čijim se usecima nalaze Dolina kraljeva i Dolina kraljica. Takvi posmrtni hramovi su služili nameni, kao i hramovi uz piramide, ali su obično bili posvećivani i lokalnom božanstvu, pa su tako delom bili i kulturnog karaktera.

Kultni i posmrtni hramovi, iako posvećeni različitim bogovima i vladarima, imali su isti osnovni oblik i arhitektonsko rešenje, zasnovano na drevnom ritualu i mitološkoj tradiciji. To je bio i osnovni razlog zbog kojeg su hramovi iz veoma kasnog, grčko-rimskog perioda, bili građeni poput vekovima starijih hramova. U dobro očuvanim hramovima iz kasnog razdoblja nalaze se zapisi poznati kao „*Tekstovi o gradnji*“ i u njima se nalaze opisi različitih prostorija u hramu, njihovi nazivi i istorijat izgradnje. Tekst u znamenitom hramu Horusa iz Edfua daje čak i opširno mitološko tumačenje oblika hrama koje se uklapa u najšire prihvaćenu kosmogoniju. Iz praiskonske vodene mase se uzdigao breg na koji se spustio prvi bog i tu započeo stvaranje sveta. Iako se taj Tvorac naziva različito u raznim učenjima, osnovna ideja je ista, a za svaki hram se smatralo da je podignut baš na tom iskonskom bregu. Zbog toga je svetište sa božjom statuom bilo uzdignuto, dok su sve ostale prostorije hrama bile na nižem nivou. Ideja „*Prvog dogada-*

ja" je bila duboko ukorenjena i smatralo se da je tom prilikom ljudima podaren ne samo svet u kojem žive, već i oblik stabilnog društva, uključujući zakone, religiju, etiku i kraljevski kult. Hram je tako predstavljao simbol božanskog reda i arhitektonski prikaz „Prvog dogadaja“, pa su nova rešenja u hramovnoj arhitekturi bila ne samo nepotrebna, već i nepoželjna.

Uz pomenuti, mitološki koncept, hram je imao još jednu funkciju. Bila je to „Božja kuća“ u kojoj je valjalo obezbediti sve ono što dolikuje uglednom domu: hranu, piće, kupanje, odmor i zabavu. Božanske potrebe su zadovoljavane žrtvenim ponudama i odgovarajućim obredima, što je uslovalo gradnju izduženog hrama da bi se obezbedio prostor za ritualne povorke. Svaki egipatski hram je morao da zadovolji zahteve dva osnovna koncepta - „Božje kuće“ i „Brega prvog dogadaja“.

Osnova je bila pravougaona, a hram je bio opasan zidom od ćerpiča, ukrašenim talasastim linijama koje simbolizuju iskonsku vodenu masu. Praktična namena tog zida je bila da sakrije dvorište hrama od pogleda radoznalaca. Na ulazu se nalazio veliki pylon (egipatski portal), a iza njega su bila jedno ili dva otvorena dvorišta na čijim su zidovima obično prikazana kraljeva velika dela i bogovi kojima se kralj obraća. Nije poznato da li je narodu bio dozvoljen pristup u dvorište za vreme svetkovina u hramu, ali je sigurno da su u natkriveni deo hrama imali pristup samo sveštenici.

Iz dvorišta se, kroz portal smešten na osi hrama, ulazilo u dvoranu sa stubovima. Svečana povorka sveštenika kretala se tuda, prema svetilištu u dnu hrama. Brojna vrata pomoćnih prostorija, s leve i desne strane, omogućavala su donošenje žrtvenih ponuda koje je povorka preuzimala i nosila prema svetilištu. Natkriveni deo hrama je bio prilično mračan, jer je svetlo dopiralo samo kroz bočne otvore na krovnoj konstrukciji. Da bi se načinili takvi otvori, središnji stubovi su bili viši od ostalih. Pod se postepeno uzdizao, a tavanica snižavala

kako se prilazilo svetilištu, najsvetijem delu hrama, u kojem se nalazila kulturna statua božanstva. Hramovi su obično bili posvećeni jednom bogu, ali tamo gde je hram delilo nekoliko božanstava, svetilište vrhovnog boga nalazilo se na sredini, a niži bogovi su smešteni levo i desno. U nekim hramovima su postojala svratilišta u kojim su čuvane svete barke i statue koje su korišćene u javnim svetkovinama. Ostale prostorije hrama su služile za smeštaj božje imovine: odeće, nakita, nameštaja, posuđa za žrtvene ponude.

Obrede u hramu možemo podeliti u dve grupe: dnevne obrede i svetkovine. Dnevni obredi su bili skoro isti u svim hramovima Egipta, od XVIII dinastije na dalje i predstavljali su dramatizaciju svakodnevnih životnih zbivanja. Svakog jutra je kip božanstva iznošen iz oltara, presvlačen i ukrašavan, a potom mu je prinošen obrok. Na isti način su prinošeni i ručak i večera, a nakon toga se bog povlačio na počinak. U posmrtnim hramovima Novog kraljevstva je uveden još jedan dnevni obred, poznat kao „Ritual kraljevskih predaka“, a obavljan je uz ustaljene dnevne obrede. Hrana, uklonjena sa božje trpeze, odnošena je u drugi deo hrama i tamo je, uz odgovarajuće obredne radnje, bivala ponudena kraljevskim precima. Posle toga je hrana uklanjana sa oltara kraljevskih predaka, iznošena iz hrama i podeljena sveštenicima kao dnevni obrok. U kulturnim hramovima su sveštenici preuzimali hranu odmah po završetku dnevnog obreda.

Odnos između boga i ljudi je bio zasnovan na pogodbi. Kao naknadu za hramove, hranu, žrtvene ponude u vidu dragocenosti i imanja, bog je davao kralju snagu, slavu, večno postojanje, mir i napredak njegovim podanicima. Dnevni obredi su sadržavali i solarne i ozirijanske osobine i verovalo se da se na taj način obnavlja božanska snaga, neophodna da bi se očuvao kosmički i zemaljski poredak.

Druga grupa obreda - svetkovine - nije imala zajednički oblik, već se razlikovala od hrama do hrama, oslanjajući se na mitološke i legendarne događaje, vezane za boga koji se slavi. Proslave su održavane u određenim razmacima, obično jednom godišnje i obeležavale su događaje poput Ozirisove smrti i oživljavanja ili posetu boga svojoj božanskoj supruzi. Te su proslave bile javni praznici i obično su održavane van hramova uz organizovanje velikih procesija. Proslave su obično privlačile veliki broj hodočasnika i trajale su danima.

Svaki hram je posedovao sopstveno imanje koje je obezbeđivalo hranu za sveštenstvo i zaposlene na imanju. Veliki broj ljudi se, u okviru hramova, bavio sasvim običnim poslovima poput zemljoradnje, zanatstva ili trgovine, a hramovi su bili i važni obrazovni centri. Zahvaljujući materijalnom bogatstvu, sveštenstvo je bilo jedan od značajnih političkih faktora u egipatskoj državi, posebno krajem XVIII dinastije.

Hramovi su bili i obrazovni centri, a sveštenici osposobljeni da školuju ne samo nove „božje slugе“, već su predavanja obuhvatala astronomiju, astrologiju, tumačenje snova, geografiju, medicinu, arhitekturu, pravo i veštinu pisanja. Egipatski sistem obrazovanja nije nigde bio celovito prikazan, ali na osnovu podataka iz raznih zapisa mogu se sagledati osnovne odlike egipatskog obrazovanja.

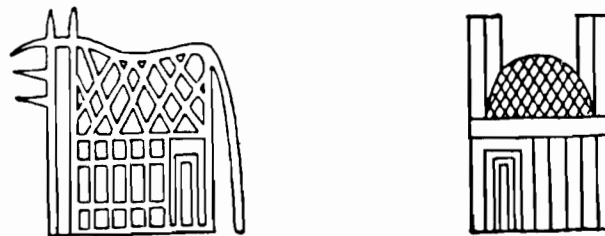
Egipatski dečaci su do svoje četvrte godine bili isključivo pod nadzorom majke, a potom se o njihovom vaspitavanju i obrazovanju starao otac. Formalno obrazovanje je trajalo do četrnaeste godine i uobičajeno je bilo da sinovi nastavljaju poslove svojih očeva. Obrazovanje nije bilo besplatno i obično je plaćano u naturi: hranom, pićem, bakrom ili drvetom, koje je imalo veliku vrednost u Egiptu. Opšte obrazovanje je podrazumevalo i pravila ponašanja, samokontrolu i prilagodavanje

životu zajednice, što su bili osnovni razlozi zbog kojih su Grci veoma cenili egipatsko obrazovanje.

Sinovi seljaka i zanatlija su pratili svoje očeve na njive i u radionice, da bi, već od svoje desete godine, preuzimali na sebe deo poslova. Samo su dečaci, spremni za sveštenike ili državne službenike, nastavljali školovanje. Neka deca uglednih veleposednika su imala privatne časove koje su držali dvorski učitelji. Sa navršениh četrnaest godina odlazilo se u hramove gde se mogla učiti medicina, pravo, arhitektura ili sticati zvanje pisara.

Hramovi su posedovali velike biblioteke, a školovanje je obuhvatalo teorijsku i praktičnu nastavu. Medicinske nauke su bile podeljene na specijalnosti, a učenici su obilazili bolesnike, stičući tako praktična znanja o bolestima i načinima lečenja. Nije poznato da li je školovanje završavano nekakvim završnim ispitima, ali je ostalo zabeleženo da su studenti često bili kažnjavani zbog nedoličnog ponašanja ili pijanstva.

Obrazovanje ženske dece je bilo minimalno i izuzev kraljevske porodice, malo je žena znalo da čita i piše, jer su sve dužnosti žene bile vezane za kuću i porodicu.

STILIZOVANI PRIKAZ DREVNIH SVETILIŠTA JUGA I SEVERA

OSNOVNE OSOBINE EGIPATSKE RELIGIJE

Većina ljudi, koji se zainteresuju za egipatsku religiju, biće zbunjena obiljem bogova koji menjaju svoja imena i oblike, pojavljujući se u ljudskom, životinjskom, biljnom ili složenom obliku, dok im se identitet često ne može sa sigurnošću utvrditi, ako nema propratnog teksta. Savremeni način katalogiziranja takvih bogova i njihovih atributa samo povećava zabunu.

Tako saznajemo da je Amon, bog grada *Uast* (Tebe), bio „kralj svih bogova” i „Gospodar Neba”. Najčešće je prikazivan u obliku snažnog muškarca. Istovremeno, on se može pojaviti i u obliku guske ili ovna. Spojen sa solarnim bogom Ra, taj isti Amon predstavlja nevidljivu plodotvornu snagu Sunca, a njegova vlast nad vetrovima ogleda se u nazivu „Godpodar slatkog (svežeg) povetarca”, koji donosi spas ljudima, satrvenim vrućinom. Amon se može lako preobraziti u predinastičkog boga plodnosti iz Istočne pustinje, poznatog po imenu *Min*. U ulozi svetog oca, pojavljuje se Amon u tebanskoj trijadi koju sačinjavaju još i njegova supruga *Mut* i njihov sin *Khonsu*. Takvi prikazi božanskih porodica pokazuju koliko je bio značajan status porodice u egipatskom društvu, a karakteristični su za doba Novog kraljevstva.

Puko nabranjanje oblika i atributa nekog boga uvodi izvestan red u drevna verovanja, ali nam nimalo ne pomaže da shvatimao kakav je red vladao u davna vre-

mena i šta su Egipćani mislili i osećali obraćajući se nekom od bogova. Svi aspekti egipatskih božanstava postojali su istovremeno, i ma koliko nam to isprva izgledalo nemoguće, svi su bili istiniti i podjednako značajni. U svakom slučaju, taj naizgled sasvim nekontrolisani politeizam, imao je četiri osnovne sfere koje se mogu raspoznati ali se ne mogu izolovati bez nasilnog razdvajanja.

Egipatska slika sveta. Dole, Geb, bog zemlje, iznad njega pojavljena boginja Nut, razdvaja ih Šu.

Na prvom mestu nalaze se, bez sumnje najstariji, životinjski kultovi. Stočarski način života, u kojem su nastali i razvijali se takvi kultovi, još uvek je značajno kulturno obeležje nekih naroda Istočne Afrike. Krava, čije mleko održava i ljudske živote, prirodno je smatrana majkom čovečanstva, a bik ili ovan smatrani su za pomalo mračne sile muškosti. Životinjski kultovi su bili od velike važnosti u primitivnom seoskom društvu, ali su

postepeno prekriveni razvijenijim konceptima. Kako je egipatsko društvo bilo u osnovi poljoprivredno, uz bavljenje stočarstvom, opstali su i drevni kultovi, iako su bili potisnuti u drugi plan. Duboko ukorenjeni u egipatskom načinu života, ti su kultovi trajali koliko i paganizam, pa i duže od toga.

Druga, velika grupa verovanja proistekla je iz prirodnih osobina drevnog Egipta koji je svake godine, zahvaljujući poplavi Nila, postojao nepregledna vodena pustoš iz koje će se roditi novi život. To čudo izranjanja zemlje iz vodenog prostranstva ostavljalo je snažan utisak i podsticalo je maštu ljudi. Iz vode su prvo izranjala uzvišenja, nastala bržim taloženjem mulja na pojedinim mestima. Tako je iznikao praiskonski breg na kojem je demijurg našao čvrsto tlo na koje je stao pre no što je započeo stvaranje. Na takav breg se spustio bog u obliku ptice. Na jednom mestu to je bio soko, na drugom feniks ili ibis, a sa praiskonskog brega biljke i životinje proširile su se po celom svetu. Ideja vaskrsavanja prirode, zahvaljujući životvornim vodama, duboko se

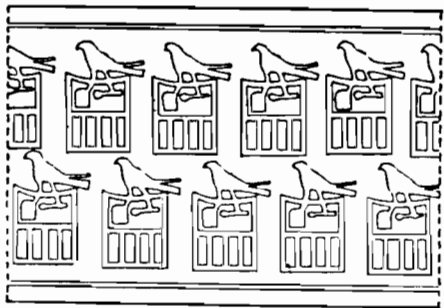
ukorenila u egipatska verovanja, vezana kako za ovaj, tako i za zagrobni svet, inspirišući čitavu kosmogoniju.

Treću grupu verovanja čini koncept svetog kralja kao božje inkarnacije. Ta ideja potiče iz preistorijskog doba kada je poglavica i vrač, zahvaljujući svojoj moći nad prirodnim silama i svom autoritetu, držao pleme na okupu i obezbeđovao mu prosperitet. Sa dinastičkim dobom faraon je postao inkarnacija Horusa, vrhovnog božanstva, a njegova moć se proširila na celu zemlju. Horus u obliku sokola bio je univerzalno nebesko božanstvo čiji značaj nije bio ugrožen promenama u religijskim učenjima. Zato su i vladari Novog kraljevstva sebe smatrali sokolima u gnezdu iz kojeg će, u času smrti, uzleteti prema horizontu.

Četvrti oblik manifestovanja božanskih moći bio je solarni kult. Nastao je u relativno kasnom razdoblju, kao mnogo razvijeniji, ovaj kult je svoju postojanost ponajviše dugovao mudrosti sveštenstva boga Ra iz Heliopolisa. Njihova jaka teološka tradicija i stalno unapređivanje učenja, kao i tesna veza sa kraljevskim kultom, obezbeđivala im je položaj neprikosnovenog teološkog autoriteta. Bog Sunca, *Ra-Atum*, smatran je tvorcem sveta i njegovim prvim kraljem. Njegov naslednik je bio faraon, ali u drugom periodu Starog kraljevstva, zemaljski kralj je izgubio status inkarnacije vrhovnog boga i postao je „samo“ božji sin.

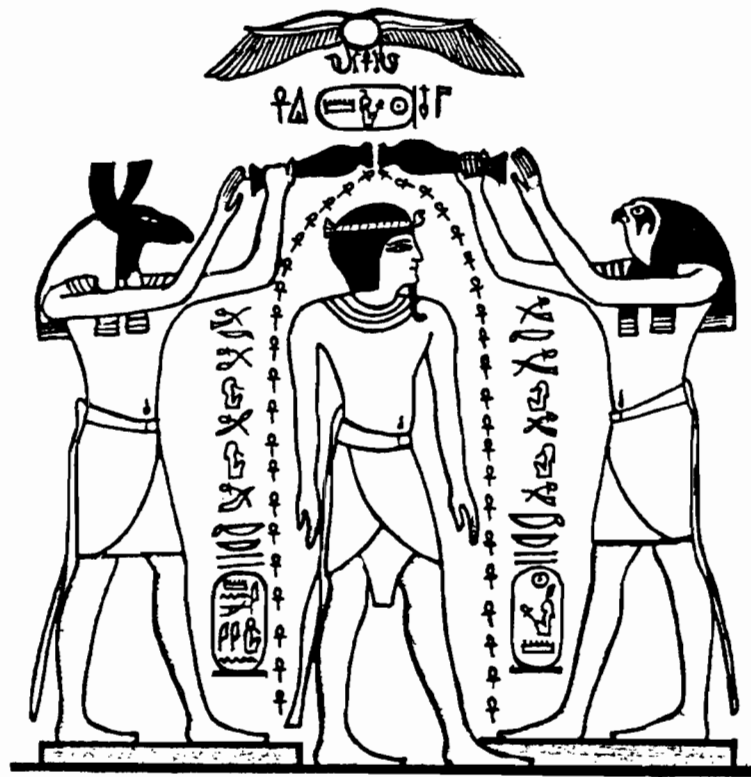
Ove grupe verovanja nisu postojale kao razdvojeni ciklusi već su se dopunjavale i povezivale. Drevni vladar, Oziris, bio je ubijen i raskomadano, kako su običaji nalagali, da bi svojim telom obezbedio plodnost zemlje i svojih podanika. Povezujući verovanje o vaskrsenju iz zemlje sa kultom kralja, Oziris je postao deo solarne religije. Faraon, živi Horus, postaje svojom smrću Oziris i biva sahranjen na iskonskom bregu stvaranja, da bi obezbedio plodnost i napredak Egipta dok njegov sin, novi Horus, sedi na prestolu. Tako je Oziris uključen u solarni kult postavši pripadnik treće

generacije bogova. Svet bogova i ljudi drevnog Egipta bio je kosmička kreacija koja je postojala i razvijala se na nekoliko nivoa, obuhvatajući mnoga kontradiktorna verovanja. Egipatska religija prkosi modernim načinima analize, više nego većina drugih religija, zahvaljujući tome što se veoma lako pretapa u neki od bezbroj oblika, čim nam se učini da smo jasno izdvojili neki koncept.

Osobnosti egipatskog politeizma verovatno su rezultat povezivanja tri i četiri kosmogonijska učenja. Takva situacija nije mogla da ne zasmeta drevnim teozozima, pa su vidni pokušaji sveštenstva Heliopolisa da sinkretizuje nekoliko drevnih kultova, ne samo tokom IV i V dinastije, kada je solarni kult postao dominantan, već i kasnije. Stalna doradivanja teoloških dogmi prepoznaju se i u tekstovima iz kasnijeg razdoblja, a prvenstveno u *Knjizi o Duatu*. U tekstovima *Knjige mrtvih*, iz Novog kraljevstva, primećuje se zaokupljenost monoteističkim sinkretizmom drevnih verovanja, tako da Ra nije više samo bog Sunca, već čitav univerzum, „jedini bog koji je sebe stvorio za večnost“. Prva i druga generacija iskonskih bogova proglašena je za „telo Ra“, a sam Ra je nazivan „vrhovna snaga čiji su oblici u preobražajima“. Monoteizam je tako imao svoje zagovornike još pre pojave kulta *Atona*, najstarijeg poznatog monoteističkog učenja koje je propagirao faraon *Akhnaton*, kasnije osuđen na zaborav kao jeretik.

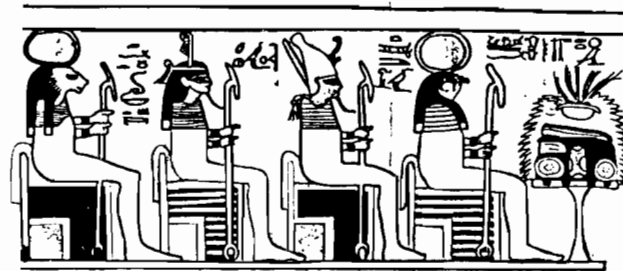
Egipćani su bili jedinstven narod sa jedinstvenom religijom koja je imala jedinstven razvoj. Zbog toga, bilo kakve analize, zasnovane samo na poređenju sa drugim narodima i religijama, ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate. Jedino što egipatska verovanja, bez svake sumnje, povezuje sa verovanjima drugih naroda jesu izuzetno duboki koreni religije, koji nas vode u duboku prošlost ljudske vrste. Zahvaljujući tome što je pisana reč imala status svetnje, egipatski tekstovi su nam sačuvali prepoznatljive ostatke drevnih verovanja, danas još uvek sačuvanih u legendama primitivnih naroda koji su opstali u izolovanim zajednicama.

BOGOVI - „NETERU“

Egipatska reč kojom su označavani bogovi i sva druga sveta bića bila je predmet mnogih rasprava, ali njeno osnovno značenje nam je ostalo nepoznato. Isto tako, značenje ideograma kojim su obeležavana sveta bića, tumači se kao sekira ili komad platna namotan na štap, a da ni jedno ni drugo objašnjenje ne možemo smatrati ispravnim i dokazanim. Različito tumačenje potiče od reči *neter* i *nether*, koje se koriste za označavanje boga, s tim što prva označava i sekiru, a druga tkaninu. Sigurno je jedino da reč *neter* potiče iz najdubljih slojeva egipatskog jezika da njeno prevodenje rečju *bog* nije sasvim zadovoljavajuće. Zbog lakšeg snalaženja i razumevanja *neter* se mora prevoditi sa *bog*, u nedostatku boljeg izraza, ali valja znati da je njeno značenje bilo nešto drugačije od grčkog ili latinskog naziva za boga. Traganje za osnovnim značenjem reči *neter* je samo pokazalo da nije moguće dopreti do tako dubokih korena jednog jezika, jer se zalazi u vreme koje je za nekoliko milenijuma starije od prvih tragova pismenosti, s obzirom da vremenom reči menjaju značenje i nestaju da bi ustupile mesto novim, boljim izrazima. Na isti način i sumerski izraz *dingir* izmiče tumačenju, kao uostalom i latinski *deus*. Bilo je pokušaja da se *neter* tumači kao latinsko *natura* ili grčko *fisis* i, najblaže rečeno, nisu postignuti nikakvi rezultati.

Kako su Egipćani, u svojim mitovima o nastanku, uvek pominjali skupine bogova koje su brojale od devet

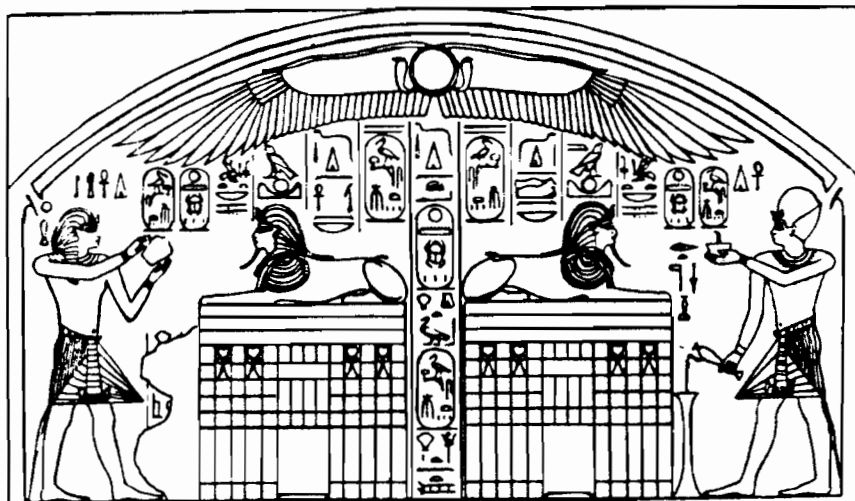
PAUT BOGOVA KOJI BROJI DVANAEST ČLANOVA. ANIJEV PAPIRUS, XVIII DINASTIJA

do petnaest članova, valja pomenuti i naziv tih skupina. Egipatski naziv *paut neteru* označava skupinu bogova, bez obzira na njihov broj, ali sama reč *paut* ima, između ostalog, i značenje nečeg drevnog, iz najstarijih vremena. To značenje reči *paut* baca malo svetla i na značenje reči *neter*, jer slavljenje svetih predaka još uvek postoji kod naroda Dogona, južno do Sahare. Slavni preci su mogli vremenom prerasti u bogove, ali uprkos tome što dogonskih svetih predaka ima osam, poput osam bogova *pauta* iz Hermopolisa, to nije dovoljno za bilo kakvu tvrdnju, osim da egipatska kultura ima afričke korene, što i nije sporno. Kako su egipatske skupine

bogova najčešće imale devet članova, a znak kojim se ideogramski obeležavaju broj devet i reč *paut* su veoma slični, do pogrešnog označavanja u egipatskim tekstovima je došlo veoma rano. Zbog toga se umesto reči *paut* veoma često pojavljuje reč *pesdet* - devet. Da bi se izbegli nesporazumi i pomalo nakazni nazivi kao *Velika Devetka* i *božanska eneada*, skupine bogova ćemo nazivati *paut*, bez obzira na to što se ni takvo rešenje ne može smatrati sasvim zadovoljavajućim.

Božanske skupine su nazivane *veliki paut* i *mali paut*, a pominje se i treći *paut* koji verovatno obuhvata božanstva iz sveta mrtvih, no to nije sasvim sigurno. O skupinama bogova i božanskoj hijerarhiji biće više reči u prikazu mitova o nastanku.

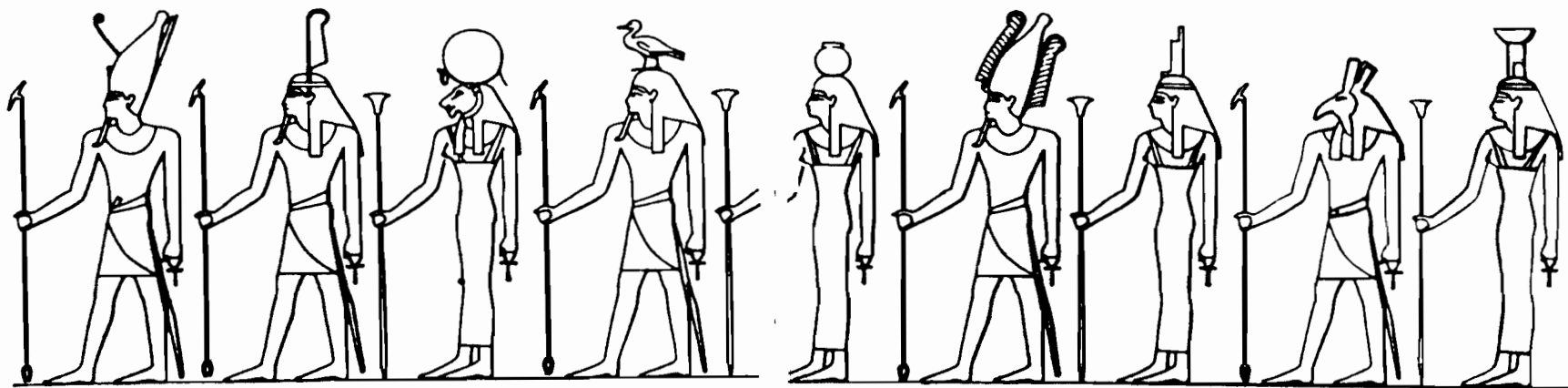
TOTMES IV PRINOSI ŽRTVE HERU-KHUTIJU

HELIOPOLISKA KOSMOGONIJA I VELIKI PAUT HELIOPOLISA

Tekstovi piramida su najstariji religijski dokument heliopoliskog učenja ali ono nije prikazano celovito. Uprkos tome, na osnovu brojnih aluzija u Tekstovima piramida i nekoliko, uslovno rečeni, celovitih prikaza, moguće je rekonstruisati osnovne postavke heliopoliske kosmogonije.

Prvi događaj u procesu nastanka je pojavljivanje Atuma, drevnog božanstva Heliopolisa, iz praiskonske vodene mase nazvane *Nun*. *Atum* je prizvao sebe u postojanje izgovorivši svoje ime, bar je tako zapisano u nekim verzijama kosmogonije, dok u drugim tekstovima stoji tvrdnja da je *Nun* stvorio *Atum*. Ne našavši mesto na koje će stati, *Atum*, je stvorio breg na kojem će kasnije, po tvrdnjama sveštenika, biti podignut hram u Heliopolisu. Kako je *Atum* u vreme zapisivanja *Tekstova piramida* već bio podređen kultu *Ra*, njegova pojava na praiskonskom bregu tumači se i kao nastanak svetlosti koja će razbiti tamu. U tom obliku, *Ra-Atum* je predstavljen pticom *Bennu* (egipatski feniks) koja sleće u zoru na *Benhen*, obelisk i simbol sunčevog zraka.

Atum je nazivan „*samorodni*“ i kako nije imao ženskog para, morao je sam da stvori prvi par bogova. To je postigao, kako kažu egipatski zapisi, masturbacijom. U nekim zapisima je *Atum* nazivan „*Veliki On-Ona*“ i smatran biseksualnim što odgovara njegovom imenu, verovatno izvedenom iz korena „t m m“ u

ATUM

ŠU

TEFNUT

GEB

NUT

OZIRIS

IZIS

SET

NEFTIS

značenju „celoviti“ ili „savršeni“. Novostvoreni bogovi su bili Šu i Tefnut. Šu je simbolizovao vazduh, a Tefnut izgleda da nije imala nikakvu značajniju ulogu u heliopoliskom učenju. Neka starija tuamčenja su Šu proglašavala principom života, a Tefnut principom svet-skog poretka. U tom slučaju je Tefnut nazivana *Maat*, što je inače ime boginje koja u većini zapisa simbolizuje red i pravdu.

Prema nekim verzijama heliopoliske kosmogonije, Šu i Tefnut su stvoreni na praiskonskom bregu, dok po drugima izgleda da su nastali još dok je *Atum* bio u vo-

dama *Nuna*. O novom božanskom paru se staralo *Atumovo* oko, dok su odgajani u vodama *Nuna*. Po svemu sudeći, *Atum* je imao samo jedno oko koje je bilo prilično nezavisno. Dva značajna mita govore o *Oku (udat)*. U jednom od njih, Šu i Tefnut bivaju odvojeni od *Atuma* u tami *Nuna*, a *Oko* polazi u potragu i vraća ih. Dok je *Oko* bilo u potrazi, *Atum* ga je zamenio drugim. Prvo *Oko* se razbesnelo zbog toga i *Atum* ga je tada postavio na svoje čelo, odakle će vladati svetom koji će biti stvoren. To *Oko* se često opisuje kao razorna boginja, nepodnošljiva sunčeva toplota i povezivano je

sa boginjom *Buto* ili *Uadet*, čiji je simbol bila kobra koju nalazimo na čelu faraona, božjeg predstavnika na zemlji.

Kada su se *Šu* i *Tefnut* vratili *Atumu*, on je zaplakao od sreće i od njegovih je suza nastalo čovečanstvo. To je samo jedna od brojnih nedoslednosti u egipatskim zapisima, jer proizilazi da je čovečanstvo nastalo pre nastanka sveta.

Šu i *Tefnut* su stvorili *Geba* (zemlju) i *Nut* (nebo), poslednje bogove stvorene božanskom voljom, jer se za njihove potomke izričiti tvrdi da su „rođeni iz utrobe“. Ti rođeni potomci su *Oziris*, *Izis*, *Set* i *Neftis*. *Horus*, prauzor faraona, bio je sin *Izisa* i *Ozirisa*, ali ponekad je nazivan i sinom *Nut*. Verovarno je tih pet bogova uklopljeno u heliopolisku kosmogoniju u cilju podređivanja *Atumu*, bogu i gospodaru Heliopoloisa. Bilo kako bilo, božanski paut Heliopolisa je obezbedio sebi veoma značajno mesto u egipatskoj tradiciji, a porodični odnosi u njemu, opisani su u brojnim legendama. Zanimljivo je pomenuti i to da su sveštenici iz Heliopolisa sebe radije nazivali predstavnicima *Geba* i *Nut* nego samo *Ra-Atuma*, što svedoči o nepremostivoj razdvojenosti *Atuma* i materijalnog sveta.

Proučavajući *Tekstove piramida* otkrivamo nedoslednosti u broju i imenima bogova koji sačinjavaju „Veliki paut bogova koji su u *Annu* (Heliopolisu)“. U najstarijem tekstu, iz piramida faraona *Unasa*, počevši od 222. reda, uz *Ra-Atuma* se navode još i *Set*, *Neftis*, *Her-hepes* *Oziris*, *Izis*, *Tot*, *Anubis*, *Usert* i *Horus* što ukupno čini deset bogova. Sledeći odeljak istog teksta, u 240. redu, navodi imena Velikog pauta sledećim redom: *Atum*, *Šu*, *Tefnut*, *Geb*, *Nut*, *Izis*, *Set*, *Neftis*, *Tot* i *Horus*. Opet se pojavljuje deset bogova, ali je zbilja čudno što je izostavljen tako značajan bog kao *Oziris*, tim pre što je skoro nemoguće da se radi o slučajnom propustu, jer je tekst prvo pažljivo ispisivan i proveravan, a tek potom klesan u kamenu. Tekst piramide

Pepija II navodi, u 665. redu, najpoznatiji sastav heliopoliskog pauta: *Atum*, *Šu*, *Tefnut*, *Geb*, *Nut*, *Oziris*, *Izis*, *Set* i *Neftis*. Samo nekoliko redova kasnije, faraon se obraća „Velikom pautu *Annu*“ koji sačinjavaju *Atum*, *Šu*, *Tefnut*, *Geb*, *Nut*, *Oziris*, *Oziris Khent-Amenti* (gospodar sveta mrtvih), *Set* iz *Nubita* (Kom Omba), *Horus* iz *Behdeta* (Edfua), *Ra*, *Khent-Maati* i *Uadet*, što već čini grupu od dvanaest bogova.

Sveštenstvo provincijskih kulturnih centara je u velikoj meri prihvatilo najvažnije postavke heliopoliske kosmogonije, a kako je bilo moguće lokalne bogove identifikovati sa *Atumom* ili *Ra-Atumom*, nije bilo značajnijeg protivljenja heliopoliskom učenju. Sveštenstvo iz Heliopolisa je u svoje učenje uklopilo drevne bogove Severa i Juga, kao i neka manje značajna božanstva, tako da je njihovo učenje bilo prihvaćeno širom zemlje. Nema sumnje da je tebanski teološki sistem iz Srednjeg i Novog kraljevstva u potpunosti zasnovan na heliopoliskom postavkama. Uprkos brojnim nedoslednostima, „veliki paut bogova koji su u *Annu*“ se smatrao devetočlanim, a činili su ga kao što je zapisano u *Pepijevoj* piramidi: *Atum*, *Šu*, *Tefnut*, *Geb*, *Nut*, *Oziris*, *Izis*, *Set* i *Neftis*.

HERMOPOLISKA KOSMOGONIJA

Grad *Hemennu*, grčki Hermopolis i arapski Ašmunejn, bio je jedan od najstarijih religijskih centara Egipta. Njegovo ime označava broj osam i nema sumnje da se odnosi na osam bogova koji sačinjavaju verovatno najstariji poznati božanski par. Osam bogova *Hemennua* nije nikada imalo značaj i popularnost „*Velikog pauta bogova koji je u Annu*“, ali je očito da su pre nastanka heliopoliske kosmogonije morali imati značajno mesto u egipatskoj mitologiji. Ti su bogovi bili podeljeni u četiri para: *Nun i Nut, Hehu i Hehut, Kekui i Kekuit, Gerh i Gerhet*.

Osobine pojedinih parova se mogu prepoznati na osnovu njihovih imena, te tako *Nun* i *Nut* predstavljaju muški i ženski aspekt praiskonskog vodenog beskraja iz kojeg je nastao svet. Ime boga *Nuna* je predstavljeno simbolom vode i neba, a koptska reč „*noun*“ je označavala bezdan, pa se tako, sa priličnom sigurnošću, može rastumačiti ime i značenje božanskog para *Nun* i *Nut*. Osobine drugog para je mnogo teže odrediti, jer su često izjednačavani sa *Nunom* i *Nut*. Ime *Heh* se može dovesti u vezu sa rečju koja označava neodređen i neograničen broj (*heh*) koji se obično vezuje za vreme, označavajući nemerljiv broj godina, tako da se može smatrati svojevrsnim ekvivalentom grčkog „*eona*“.

Treći par, *Keku* i *Kekuit* imaju lakše odredive osobine zbog determinativa koji je napisan uz njihova imena, a označava noć. Zbog toga se, sa priličnom

sigurnošću, mogu smatrati simbolima tame, iako se u nekim opisima nazivaju „*onaj koji uzdiže svetlost*“ i „*ona koja uzdiže noć*“, dok su u jednom zapisu poistovećeni sa *Ka* i *Kait* koji su nazivani „*deda svih bogova*“ i „*baba božanskog pauta*“. Ovaj, inače veoma retko pominjani božanski par možda najbolje ukazuje da su egipatskim bogovima prethodili sveti preci. Naime, ne samo da ime *Ka* zvuči isto, već je i pisano isto kao i dobro poznati „*ka*“, jedan od večnih aspekata čoveka koji nastavlja da postoji i posle smrti.

Osobine četvrtog para je veoma teško odrediti, jer se u različitim tekstovima zamenjuju drugim božanskim parovima kao što su *Ni* i *Ennit*, *Nenu* i *Nenuit*, *Amon* i *Ament*. Značenje reči *gerh* je jednostavno *noć*, pa se po tome *Gerh* i *Gerhet* mogu smatrati božanstvima tame. Za razliku od njih, *Amon* je kasnije stekao izuzetan položaj u tebanskoj kosmogoniji, ali je pri tom izgubio svoju pratilju *Ament*.

Iako svi do sada pronađeni prikazi četiri božanska para nisu stariji od vremena vladavine *Setija I*, nema sumnje da su to bogovi iz veoma daleke prošlosti. Na to upućuje i veoma pažljivo pominjanje njihovih pratilja, što nije bio običaj pri pomenu bogova koji su stekli slavu u dinastičko doba. Nekad je i Ra imao pratilju po imenu *Rat*, ali sve božanske pratilje jedva da se i pominju u kasnijim tekstovima. Stoga je očito da su božanski parovi nastali u doba kada je žena imala mnogo značajniju ulogu u porodici i društvu, no što je to bio slučaj u kasnodinastičkom periodu.

Kao vrhovni bog *Hemennua* pojavljuje se Tot, ali je jasno da je do toga došlo kasnije, te da je samo nametnut drevnim božanskim parovima, po kojima je *Hemennu* dobio ime. Kao i svi ostali kulturni centri i *Hemennu* je smatran mestom na kojem se uzdigao praiskonski breg. Uz veliki hram se nalazio vrt sa svetim jezerom u kojem se nalazilo ostrvce koje je smatrano iskonskim bregom i bilo cilj brojnih hodočasnika. To jezero i

ostrvo se pominju u nekoliko legendi o nastanku sveta. Po jednoj od njih, svet je nastao iz kosmičkog jajeta koje je snela velika kosmička guska, razbivši tišinu svojim gakanjem, te je nazvana *Veliki Gakač*. Iz tog jajeta se izlegla *Bennu*, ptica svetlosti, egipatski feniks. Razbijena ljuska kosmičkog jajeta je, prema nekim zapisima, bila pokazivana hodočasnici.

Druga legenda tvrdi da je kosmičko jaje snela ptica ibis, simbol Tota, boga mudrosti i znanja. Kult boga Tota je ustanovljen kasnije i nametnut postojećem verovanju, a za samog Tota se kaže da je samorodan, dok četiri božanska para predstavljaju njegove duše.

Treća legenda zastupa verovanje o nastanku iz vode i veoma poetski opisuje cvet lotosa koji se uzdigao iz vode svetog jezera. Kada su se latice rastvorile, ukazalo se sveto dete, bog svetlosti i tvorac sveta - Ra. Kako se cvet lotosa noću zatvara a danju otvara, često je korišćen kao simbol Sunca i svetlosti.

Iako je bio kulni centar veoma davnih bogova, *Hemannu* je stekao slavu zahvaljujući pre svega bogu Totu, tvorcu pisma, matematike, astronomije, umetnosti i, što je Egipćanima bilo najznačajnije, „*gospodaru Magije*“.

TOT TRIPUT VELIČANSTVENI, KASNIJI HERMES TRISMEGISTUS

MEMFISKA KOSMOGONIJA

Sa početkom istorijskog razdoblja, oko 3000. god. p. n. e., Egipat se pojavljuje kao ujedinjena zemlja. To ujedinjenje nije moglo biti događaj kako se često tvrdi, već proces koji je morao trajati prilično dugo, o čemu svedoče legende o sukobima i raspravama bogova, što može biti sećanje na stvarne političke borbe za dominaciju. Sa ujedinjenjem Gornjeg i Donjeg Egipta neraskidivo je vezan i grad *Manf* (Memfis), prestonica ujedinjenog Egipta, podignuta nešto južnije od mesta na kojem se Nil račva i stavara deltu. Zbog toga se *Manf* nije mogao smatrati ni gornjoegipatskim ni donjoegipatskim gradom. Nema sumnje da je administrativni centar države pokušao da bude i vodeći religijski centar, pa je tako nastala memfiska kosmogonija u kojoj se lako prepoznaje političko zaleđe nametanja *Ptaha*, lokalnog boga Memfisa, kao vrhovnog boga.

Heliopoliska kosmogonija nije bila napuštena ili osporavana, osim što je *Ptah* proglašen za tvorca sveta, a božanstva iz heliopoliskog učenja su smatrana njegovim oblicima. Kasna kopija veoma starog teksta, koju nalazimo na poznatom „*Šabaka kamenu*“, osnovni je izvor podataka o memfiskom učenju. Ton toga teksta je nesumnjivo polemički i kao da razmatra stav po stav heliopoliskog učenja, unoseći ispravke i tumačenja koja nameću *Ptaha* kao tvorca sveta, koristeći tako već prihvaćeno heliopolisko učenje za svoju afirmaciju. *Ptah* je proglašen onim koji se prvi uspeo na „*Veliki presto*“ i da

je on bio Nun iz kojeg je nastao *Atum*. *Ptah* je nauvan *Srcem* i *Jezikom* heliopoliskog božanskog *pauta*, a kako su srce i jezik smatrani centrima uma i zapovedničke snage jasno je da su ostali bogovi bili samo izvršiooci njegove volje.

Ptah je smatran ne samo tvorcem, već se može nazvati i kreativnim principom koji je delovao voljom i zapovešću. U nekim tekstovima se kao *Srce* i *Jezik Ptaha* pominju Horus i Tot, dva drevna božanstva koja označavaju vladara i gospodara Meseca. *Ptahova* moć je smatrana većom od bilo koje druge, jer je on stvorio bogove i osnovao njihove kultne centre, propisujući kako treba slaviti svakoga od njih. Njemu se pripisuje podela Egipta na nome, što svedoči o njegovoj ulozi tvorca političkog i državnog poretka.

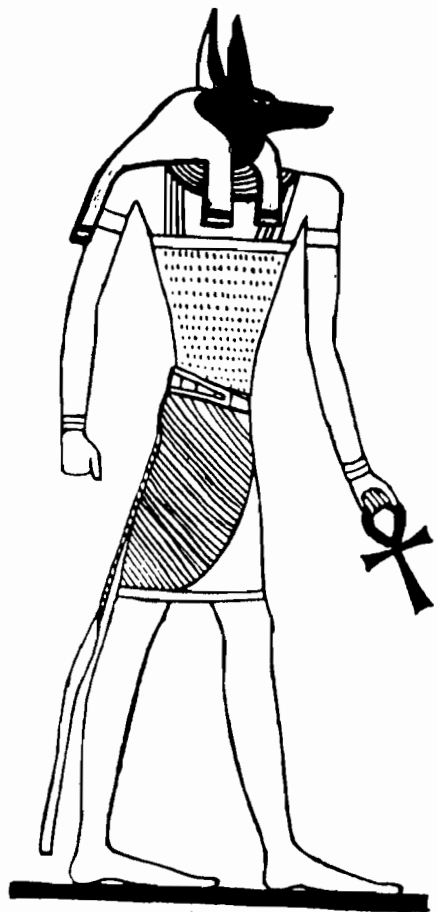
Sa razvojem ozirijanskog učenja, memfiski sveštenici su pokušali da održe svoj status proglašavajući svoj grad mestom na kojem je Oziris sahranjen. Kako je *Ptah*, poput Ozirisa, smatran bogom koji je ljude naučio veštinama civilizovanog življenja, jasno je da je bilo pokušaja da se Oziris uklopi u kult *Ptaha*, ali kako su političke prilike prvo nametnule sveštenike Ra kao zaštitnike trona, da bi potom zemlju zahvatilo rasulo, *Ptah* nije uspeo da dostigne važnost i popularnost Ra. Uprkos tome, on je ostao jedan od najznačajnijih bogova Egipta i u vreme kada je prestonica preseljena u Tebu, daleko na jugu. Političke prilike su išle na ruku sveštenstvu iz Heliopolisa, a potom sveštenstvu iz Tebe, tako da je memfisko učenje ostalo u drugom planu.

TEBANSKA KOSMOGONIJA

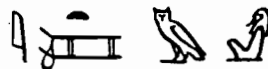
Period Novog kraljevstva je karakterisala čvrsto organizovana vlast, a novi administrativni centar je postao grad *Uast* (Teba), dok je bog Amon preuzeo ulogu vrhovnog božanstva. Preseljenje prestonice na jug moralo je da nametne i promene u egipatskom panteonu, jer su političke prilike u zemlji uvek bile u tesnoj vezi sa kulturnim centrima i njihovim učenjima. Kako su stari kulturni centri, poput Heliopolisa, Memfisa, Hermopolisa ili Abidos, imali iza sebe dugu tradiciju, njihova učenja se nisu mogla osporavati. Zbog toga su stare kosmogonijske postavke zadržane, ali je kao tvorac sveta i vrhovni bog nametnut Amon ili Amon-Ra, kao što je u heliopoliskom učenju postojao *Ra-Atum*. Shodno tome, Teba je proglašena mestom na kojem se uzdigao iskonski breg nastanka, a veliki Amonov hram je podignut na tom mestu. Za razliku od starijih kosmogonija, tebansko učenje moralo je da prihvati veoma veliki broj starijih postavki, a ozirijanski elementi su zauzeli značajno mesto. Proglašavanje starih božanstava za oblike Amonovog postojanja i izvršioce njegove volje nije ugrozilo stare kultne centre i nije izazvalo značajniju reakciju u narodu kao kasniji pokušaj nametanja *Atona* i nasilnog potiskivanja svih drugih kultova.

Iako su drevni kulturni centri zadržali svoj status svetih mesta, Amonovo preuzimanje položaja tvorca je bilo značajan korak ka monoteizmu. Široko rasprostranjen kult Ozirisa i kult Amona, kao skrivenog tvorca,

bili su osnova za relativno lako prihvatanje hrišćanstva i Hrista kao vodiča prema večnom postojanju. Tebansko sveštenstvo nije unelo značajnije promene u religijska učenja, ali je uspelo, zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći da se nametne kao politički partner vladarima Egipta.

ATUM, TUM ILI TEM

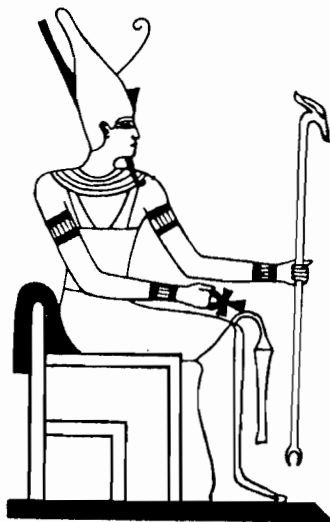

Atum je bio drevni lokalni bog grada *Annu* (Heliopolis), a u dinastičkom periodu je smatran oblikom *Ra*, boga Sunca. *Atumovo* ime je verovatno izvedeno iz korana *t m m* u značenju *biti celovit, biti okončan* ili *savršen*, što sasvim odgovara njegovoj ulozi tvorca sveta i zaštitnika mrtvih. *Atum* je prikazivan u ljudskom obliku i može se smatrati najstarijim antropomornim bogom Egipta. Sasvim su beskorisni pokušaji da se utvrdi vreme nastanka *Atumovog* kulta, jer za to nema nikakvih dokumenata. Slavljenje *Atuma* je, bez sumnje, bilo ne samo drevno, već i široko rasprostranjeno u predinastičkom periodu, a kako je imao slične atribute kao i *Ra*, sveštenstvo iz Heliopolisa ga je moglo i moralo uklopiti u svoje učenje. Njegov ljudski oblik možda označava prvi stepenik koji odvaja boga od drevnih zoomornih božanstava i započinje stvaranje koncepta Boga, sve-mogućeg, nedokučivog, nesaznatljivog tvorca sveta. Ma koliko to izgledalo neverovatno, u egipatskim tekstovima relativno ranog perioda mogu se naći opisi boga koji odgovaraju navedenim karakteristikama.

Atum je smatran ocem čovečanstva i verovalo se da je njegova pomoć neophodna pri ostvarivanju večnog života. Prema heliopoliskom učenju, duše umrlih odlaze u oblast koja leži između zemlje i početka doline *Duat*, a naziva se *Amentet* (Skriveni svet). Tamo se okupljaju i čekaju da se pojavi *Barka zalazećeg Sunca, Ra-Atuma*. Oni koji su sahranjeni uz odgovarajuće obrede i znaju

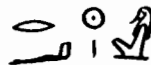
potrebne „magične reči“, moći će da se ukrcaju u *Atumovu* barku i pođu na put preobražaja i večnog postojanja.

Uz *Atuma* se ponekad pominje i njegova pratilja, boginja *Iusaset* ili *Nebt Hetep*. Kako izgleda, svi Egipćani nisu mogli lako da prihvate *Atuma* kao biseksualnog boga, pa se u nekim zapisima tvrdi da mu je njegova senka poslužila kao žena koja je rodila *Šu* i *Tefnut*. Opis čina masturbacije, kojom nastaje *Šu*, započinje rečima „*Atum učini sebi zadovoljstvo (iu sa)*“ pa je verovatno iz tog izraza izvedeno ime boginje *Iusaset* koja se pominje kao majka *Šu* i *Tefnut* u tekstovima koji *Atumu* ne pripisuju biseksualnost. Suprotno nekim tvrdnjama s kraja prošlog veka, biseksualni i samodovoljni *Atum* je kasniji koncept od božanskog para, ali drevna verovanja su u Egiptu opstajala izuzetno dugo zahvaljujući toleranciji i neprikosnovenoj istinitosti svega onog što je napisano, jer je svaki zapis smatran svetinjom.

ATUM

RA

Ra je ime kojim su Egipćani u dinastičkom razdoblju označavali boga koji je bio personifikacija Sunca. On je smatran tvorcem svega što spada u vidljivi svet, kao i svega što se smatra božanskim svetom. Osnovno značenje njegovog imena ostaje nepoznato, ali reč *ra* označavala je ne samo Sunce, već i njegovu kreativnu snagu, a ponekad se koristi i u smislu „*tvorca*“. Obožavanje Sunca ima veoma dugu tradiciju u Egiptu i izgleda da je bilo rasprostranjeno još u najranijem periodu, kada je i povezano sa kultom sokola-Horusa koji je simbolizovao ono što je *iznad*, da bi kasnije postao simbol vladara i zemaljskog kraljevstva. Ra je obično predstavljan u ljudskom obliku ili u obliku čoveka sa glavom sokola.

Još u veoma ranom razdoblju, Ra je poistovećen sa *Atumom*, bogom-tvorcem iz *Annua* (Heliopolisa), preuzimajući njegovu titulu „*Neb er der*“ (Gospodar granica). Tako je nastala poznata heliopoliska kosmogonija koja je zauzimala značajno mesto u egipatskoj religiji tokom nekoliko milenijuma. Iako se ponekad kaže da je *Atum* stvorio Ra, najčešće se tvrdi da se Ra uzdigao iz praiskanskog okeana snagom svoje volje. U nekim zapisima starijeg porekla, pominje se i *Rait*, pratilja ili supruga Ra, što potvrđuje da su heliopoliskoj kosmogoniji prethodili prilično razvijeni koncepti božanskih parova. Bez obzira na to što je veoma rano ostavljen bez pratilje, Ra je smatran ocem *Šu* i *Tefnut*, navodno prvog božanskog

para čiji su potomci *Geb* i *Nut*, drugi i poslednji božanski par koji je nastao božanskim činom. Njihova deca, *Oziris*, *Izis*, *Set* i *Neftis*, nastali su „iz utrobe“ i nisu ubrajani među bogove tvorce sveta.

Ra je nazivan ocem bogova i njihovim poglavarom ili kraljem, a čovečanstvo je nastalo, sudeći po jednoj legendi, od njegovih suza. Nije objašnjeno kako i zašto su ljudi nastali baš od božjih suza; ali je jasno prepoznatljiva igra rečima: *rehit* - suze i *rehith* - čovečanstvo. Kosmogonija koju su načinili i propagirali sveštenici iz Heliopolisa jasno pokazuje da je Ra nametnut starijim bogovima i kosmogonijskim legendama o kojima verovatno nećemo nikada moći da saznamo nešto više.

RA HERU-KHUTI

Kao personifikacija Sunca, Ra umire svake večeri i prolazi kroz svet mrtvih u kojem ga vreba ogromna zmija, po imenu *Apep*. Ta zmija je verovatno nekada bila simbol Sunca u nekom drugačijem učenju, da bi kasnije postala neprijatelj Ra i stalna pretnja radanju Sunca. Taj preobražaj *Apepa* u neprijatelja, možda odražava neki davni sukob između plemena sa različitim verovanjima. Uloge koje egipatski bogovi imaju u legendama veoma često ih prikazuje kao učesnike u borbi za vlast što su verovatno sećanja na stvarne sukobe iz vremena kada je nastajala zajednička država.

U početku Ra je vladao Zemljom i Nebom koje je stvorio, a ta vladavina smatrana je zlatnim dobom i nazivana je „*Prvo vreme*“, u kojem su bogovi i ljudi živeli zajedno. Dok je bio mlad i snažan, Ra je vladao čvrsto i pouzdano, prema pravilima božanskog poretka. Posle jutarnjeg umivanja i doručka, koji mu je prinostila Jutarnja zvezda, što je kasnije postalo deo dnevnog rituala u hramovima, Ra je izlazio iz kuće *Benbena*, obeliska u Heliopolisu, i započinjao svoj put kroz 12 pokrajina, dnevnih sati, svog kraljevstva. Ponekad su ljudi protestovali zbog preterano bliskog prolaska boga, ili velikih vrućina, ali to nisu mogli izmeniti. *Apep*, zakleti neprijatelj Ra, često je kovao zavere i pokušavao, uz pomoć svojih saveznika, da ga savlada i ubije u zoru, no uvek je bivao pobeđen.

Kako je stario, Ra je postajao slab i pretvarao se u nemoćnog starca, što su pojedini bogovi pokušali da iskoriste za svoje ciljeve. Legende kažu da je *Izis* bila najveštija u tome, a često je i *Oziris* bio u sukobu sa ocem bogova. Legende o sukobu *Horusa* i *Seta* jasno pokazuju da je veliki broj bogova bio nezadovoljan vladavinom i rasuđivanjem ostarelog Ra. Čak su i ljudi postali svesni njegove slabosti i počeli su da kuju zavere protiv njega. Saznavši za to, Ra je sazvaio savet bogova i zaključio da čovečanstvo treba kazniti. Bežeći od božjeg

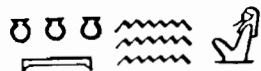
Oka, koje ih je progonilo, ljudi su potražili utočište u planinama, ali tamo ih je sustigla krvožedna *Sekhemet*, boginja u obliku lavice. Tada je Ra odlučio da spreči potpuno uništenje čovečanstva i tako sačuva red u svetu koji je stvorio. Posle tih nevolja i briga, Ra je pozeleo da se povuče iz materijalnog sveta. On se popeo na *Nut*, koja je uzela oblik krave, i ona ga je uznela do Neba, dok su ostali bogovi, priljubljeni uz njen trbuh, postali zvezde. Na taj način su Nebo i Zemlja, ljudi i bogovi, bili zauvek razdvojeni. Ra je tad abdicirao i vlast na Zemlji predao Totu, bogu Meseca, što je bilo simbolizovano zalaskom Sunca i pojavom Meseca koji je osvetljavao noćne sate. Na taj način Ra je podario ljudima zaštitu od tame, a njegovo nebesko kraljevstvo postalo je svet u kojem su se pokojnici mogli nadati večnom postojanju. Druge legende kazuju da je Tot bio božanski pisar i glasnik, a da je zemaljski presto predat bogu Zemlje, *Gebu*.

Od vremena kada je Ra otišao na nebo, svet je bio ograničen planinama na koje se oslanja nebo. Sa Istočne planine, svakog jutra pojavljivao se Ra i, prošavši između dve sikomore, započinjao svoj put prema zalasku, u božanskoj barci čiju su posadu činili bogovi. Tot i *Geb* su bili značajni članovi posade, a ponekad se i Horus pojavljuje kao kormilar. U nekim legendama pominjano je kako se Ra svakog jutra rada kao dečak, odrasta do podneva i umire u suton kao starac. Ta se legenda uklapa u priče o njegovoj vladavini na zemlji i, shodno tome, Ra se ukrcava u noćnu barku pod imenom *Auf-Ra* - meso ili leš Ra. Posadu noćne barke sačinjavaju bogovi noćnog sveta. Prema nekim verovanjima, umrli faraoni, a kasnije i svi pokojnici, postaju zvezde i služe kao posada sunčeve barke. Zvezde stajačice, „*Oni koji nikada ne zalaze*“, činile su posadu dnevne barke, a zvezde koje izlaze i zalaze, „*Oni koji se nikada ne umore*“, sačinjavale su posadu noćne barke koja plovi

kroz *Duat*, noćni svet ili put koji treba savladati da bi se postiglo večno postojanje. Tokom dvanaest noćnih sati Ra se sukobljava sa neprijateljima koje predvodi *Apep*. Savladavši neprijatelje, Ra stiže u dvanaestu oblast, poslednji noćni sat, u kojem prestaje da bude *Aur-Ra* i pretvara se u Sunce koje će izaći i obasjati svet. Ovako opisan ciklus radanja i zalaska Sunca bio je najšire prihvaćen religijski koncept, tako da su tvorci tebanske kosmogonije zadržali iste postavke osim nametanja Amona kao vrhovnog boga. Tako je nastao Amon-Ra, kao što je u heliopoliskoj kosmogoniji stvoren *Ra-Atum*.

Ra je, od vremena Starog kraljevstva, bio zaštitnik vladara koji su sebe smatrali Horusom ili inkarnacijom Horusa. U početku večni život među bogovima bio je privilegija vladara, da bi se to kasnije proširilo na sve koji žive po pravilima božanskog reda, *maat*, i koji bivaju sahranjeni uz odgovarajuće obrede. Ra nije stekao široku popularnost kao Oziris, ali je zadržao svoje mesto božanskog vladara, simbola kraljevske porodice kao i moralnog i političkog reda u državi. Jedna legenda govori o tome kako je ženu heliopoliskog prvosveštenika oplodio Ra i ona je rodila tri vladara, začetnika pete dinastije. Na taj način potvrđena je božanska priroda vladara, iako je izgubio status božje inkarnacije, a *Userkaf*, prvi vladar pete dinastije, nazvao je sebe sinom Ra, titularnim nazivom koji su koristili svi kasniji faraoni. Širenje ozirijanskih učenja uslovalo je identifikaciju pokojnih faraona sa Ozrisom, ali je naglašavano da je Oziris oživeo zahvaljujući tome što je Ra poslao *Anpu*a ili Anubisa da sastavi raskomadnog Ozirisa, kao i da je naredio Totu da svojim magijskim veštinama oživi Ozirisa. Tako je Ra zadržao svoje mesto vrhovnog boga, gospodara svih bogova. Čak ni uspon Amonovog kulta nije bitno ugrozio solarnu religiju sveštenstva iz Heliopolisa, jer je Amon zapravo priključen heliopoliskom učenju.

NUN

Nun je bilo ime praiskonskog okeana, vodene mase iz koje je nastao *Atum*, a potom i svet bogova i ljudi. Zbog toga je *Nun* smatran *ocem bogova*, a prikazivan je kao čovek sa glavom žabe ili zmiје, dok je na nekim prikazima naslikan sa glavom u obliku *Khepera* (skarabeja), simbola nastanka i preobražaja. U nekim slučajevima, *Nun* je prikazivan kao čovek koji stoji uspravno u nepreglednoj vodi, a uzdignutim rukama pridržava *Barku Sunca*. Za *Nun* se kaže da nema površine, jer je u iskonsko doba ispunjavao ceo kosmos i tek je *Šu* razdvojio nebo od tla. U kosmogoniji Her-mopolisa, *Nun* je nazivan *beskraj*, *ništavilo* i *tama*, a osnovna karakteristika mu je stanje mirovanja koje će prekinuti tvorac sveta, prizvavši sebe u postojanje. Egipćani su, eto, veoma davno zaključili da je kretanje osnov nastanka, razvoja i preobražaja.

Za *Nun* se smatralo da postoji stalno, jer je on predstavljao vodu do koje se dolazi kopanjem bunara kao i uskomešane plavne vode kojima je Nil prekrivao Eipat svake godine. U nekim zapisima se iznosi zanimljiva tvrdnja da će vode *Nuna*, koje obuhvataju svet, jedog dana ponovo da preliju svet i dovedu kosmos u isto stanje kao pre nastanka sveta. Kao bog dobročinitelj, *Nun* je obuzdavao demonske sile koje su predstavljane raznim oblicima zmiја.

ŠU I TEFNUT

Ovaj božanski par je uvek pominjan i prikazivan zajedno, pa ćemo se i mi držati tog pravila. Ime *Šu* verovatno je izvedeno iz korena *š w* u značenju *suv*, *sparušen*, *prazan* i slično, a *Tefnut* se dovodi u vezu sa korenom *t f* koji obično znači *biti vlažan* ili *pljunuti*. *Šu* je najčešće predstavljan u obliku čoveka sa nojevim perom na glavi, a ponekad su to bila dva ili četiri pera u obliku krune. Kao bog prostora između neba i zemlje, *Šu* je često prikazivan kao bog koji svojim rukama pridržava nebo i to jednom rukom na mestu izlaska, a drugom na mestu zalaska sunca. U drugom slučaju, kao onaj koji zauzima prostor između neba i zemlje, *Šu* je predstavljao Severni vetar, toliko drag i drevnim i savremenim Egipćanima.

U tekstovima *Knjige mrtvih* tvrdi se da *Šu* i *Tefnut* imaju jednu, zajedničku dušu kao i da njih dvoje stvaraju temelje kuće u kojoj pokojnik treba da provodi večni život. Ta se tvrdnja može tumačiti i kao dokaz da duše umrlih borave u oblasti koju predstavljaju *Šu* i *Tefnut*. Prvi božanski par je nazivan i *Par lavova*, pa je *Tefnut* često prikazivana kao žena sa lavljom glavom. Njena uloga u egipatskom panteonu nije sasvim jasna, jer je obično samo pominjana, bez opširnijih opisa. Još u tekstu Unasove piramide je *Tefnut* pominjana uz *Maat*, presonifikaciju pravde, ali tu se pojavljuje uz boga po imenu *Tefen* sa kojim obavlja merenje duše pokojnika.

Za razliku od većine egipatskih bogova, *Šu* i *Tefnut* nisu imali ni oblast ni grad koji im je bio posvećen, ali su se njihovi oltari nalazili u nekoliko gradova, a slavljani su i u velikom hramu Sunca u Heliopolisu.

TEFNUT

ŠU

GEB I NUT

Geb je bio bog zemlje i smatran je sinom *Šu* i *Tefnut*, a zajedno sa svojom pratiljom *Nut*, čini drugi božanski par. Kako je bio bog zemlje, zemlja je smatrana njegovim telom i nazivana je „obitavalište *Geba*“ iz kojeg niču biljke i u koje se sahranjuju mrtvi. *Gebova* uloga u zagrobnom svetu je značajna, jer pravednici, sahranjeni po svim pravilima i opremljeni „magičnim rečima“, mogu da izadu iz zemlje u koju je njihovo telo položeno, dok nepravedne *Geb* čvrsto drži i ne dozvoljava im da napuste grobnicu.

Obično je *Geb* prikazivan kako leži oslonjen na lakat, sa nogama povijenim u kolenima tako da simbolišu planine. Zelene mrlje na *Gebovom* telu ponekad su zamenjivane crtežima biljaka, a nad njim se nalazi povijena *Nut*, dok prostor između njih popunjava *Šu*. *Geb* je ponekad prikazivan i u obliku guske ili sa guskom iznad glave, jer se verovalo da je u tom obliku sneo jaje iz kojeg se izleglo Sunce u obliku ptice *Bennu*, egipatskog feniksa. U tom obliku je nazvan *Veliki Gakač*.

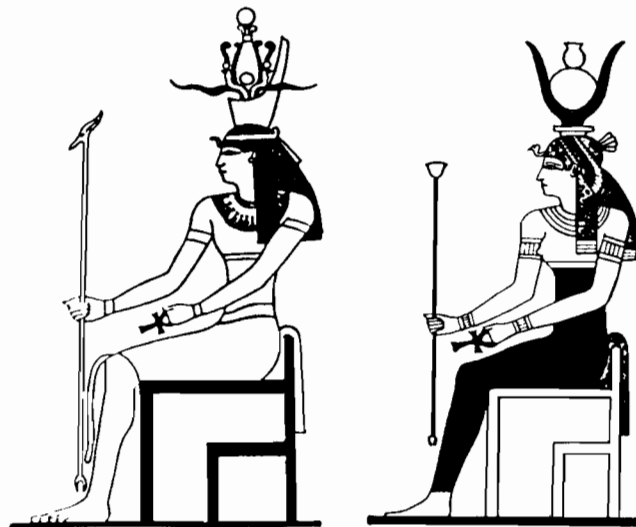
Legende pominju *Geba* kao božanskog kralja, trećeg po redu, iako se u legendama kaže da je *Atum* predao presto direktno *Gebu*, čime se eliminiše *Šu* kao drugi vladar. U većini legendi *Geb* se smatra trećim božanskim kraljem koji je oteo presto od svojeg oca. Zbog toga je bio kažnjen, ali je vlast zadržao i u znak pokajanja vladao je u skladu sa tradicijom, podižući hramove, gradeći kanale i uvodeći u zemlju *maat* (red i

poredak). Posle 1733 godine vladavine, *Geb* je abdicirao u korist Horusa i Seta, dodeljujući Horusu vlast u severnom, a Setu u južnom delu zemlje. Kao što ćemo videti u legendama o Horusu, Setova želje da vlada celom zemljom prouzrokovala je dugotrajni sukob razrešavan putem božanskog suda kojim je, prema legendama, predsedavao Ra ili *Geb*.

Boginja Nut je potomak Šu i *Tefnut*, pratilja boga zemlje, *Geba*, i simbolizuje Nebo. *Nut* je majka Ozirisa, Seta, Izis i Neftis. U kasnom periodu egipatske istorije, *Nut* je preuzela atribute mnogih boginja. U najstarijim tekstovima *Nut* se pojavljuje kao pratilja *Geba* ali uz njeno ime ne stoji determinativ za nebo. Nema sumnje da *Tekstovi piramida* prikazuju bogove onako kako si ih sveštenici Heliopolisa prilagodili svom učenju, ali ostaci starih verovanja su ipak prepoznatljivi. Tako se u tekstovima *Unasove* piramide (red 557) pominje božanski par *Nau* i *Naut*, iz čijih imena se može zaključiti da simbolišu Noć, jer determinativ pokazuje izvrnuto nebo. Podela na dnevno i noćno nebo, po svoj prilici, zapsstavljena je veoma davno, ali se ta podela zadržala u načinu pisanja. Zbog toga se uz ime *Nut* pojavljuje determinativ za nebo, ali u pažljivo ispisanim tekstovima, čak i iz Novog kraljevstva, to je determinativ izvrnutog, noćnog neba. *Nut* je veovatno, u nekim starijim oblicima kosmogonije, smatrna pratiljom *Nuna* i predstajala je ženski princip iskonske vodene mase, iz koje su nastali bogovi i svet. Njeno ime i pretstavlja ženski oblik imena *Nun* ili *Nu*, kako se ponegde pojavljuje.

U svakom slučaju, *Nut* se u svim tekstovima pominje kao boginja neba, na kojem umiru i radaju se Sunce i Mesec. *Nut* je uvek smatrana zaštitnicom mrtvih koji joj se obraćaju za pomoć, hranu i zaštitu, kao što se sin obraća majci, jer jedan od njenih najznačajnijih atributa je „*Velka gospa koja je rodila sve bogove*“. Uz njeno ime često se pominje i drvo sikomore, a sudeci po tekstovima „*Knjige mrtvih*“, u Heliopolisu su se nalazila

dva tirkizna stabla sikomore, između kojih sunce prolazi svakog jutra. Često pominjana „*sikomora boginje Nut*“ verovatno je jedna od njih, a valja podsetiti na šamansko „*Drvo Kosmosa*“ koje predstavlja vezu materijalnog i duhovnog sveta. Kako je mitološka sikomora boginje *Nut* bila u Heliopolisu, mogla bi poslužiti kao arhetip sikomore ispod koje se Devica Marija odmarala za

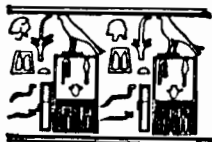

GEB

NUT

vreme puta u Egipat. Njena lutanja po delti Nila, kako ih opisuju apokrifni spisi, pozajmljena su iz bogate riznice egipatske mitologije. Vredna pomena je i jedna koptska priča po kojoj se Devica Marija, zajedno sa svojim sinom, sklonila od neprijatelja u stablo sikomore baš u Heliopolisu.

Braku *Geba i Nut* se prema jednoj legendi, protivio Ra i kada je brak sklopljen, on je proglasio da *Nut* neće moći da rodi potomke ni jednog meseca u godini. Zbog toga je Tot, bog znanja i magije, kockajući se sa Mesecom, uspeo da dobije sedamdeset drugi deo svakog dana i tako stvori pet dodatnih dana u godini. Tokom tih dana *Nut* je rodila Ozirisa, Horusa Starijeg, Seta, Izis i Neftis. Tih pet dana, koji dopunjuju godinu do 365 dana, nazivani su „pet dana preko godine”, a prvi, treći i peti smatrani su veoma nesrećnim, dok je četvrti nazivan „divno slavlje neba i zemlje”.

OZIRIS

Na osnovu velikog broja zapisa iz svih perioda egipatske istorije, saznajemo da je Oziris bio opšteprihvaćeni bog zagrobnog sveta, iako se u toj ulozi pojavljuje još nekoliko značajnih bogova. U većini slučajeva Oziris je preuzimao atribute starijih bogova, ali su i vrhovna božanstva Egipta uzurpirala neke od njegovih atributa. Najverovatniji izgovor Ozirisovog imena je bio *As-ar* ili *Us-ar*. Poreklo i osnovno značenje imena *Asar*, ostaje nepoznato uprkos brojnim pokušajima analize njegovih titularnih naziva ili aluzija na mitološke događaje vezane za njegov život, smrt i vaskrsenje. Najstariji poznati pisani dokumenti potvrđuju da je kult Ozirisa bio ne samo veoma star i dobro izgrađen u vreme prvih dinastija, već se vidi i da je pretrpeo značajna preoblikovanja još davno pre nastanka *Tekstova piramida*.

U svom prvobitnom obliku, Oziris je najverovatnije bio bog žitarica i biljaka uopšte, da bi postepeno dobijao solarna obeležja zahvaljujući povezivanju sa kultom Ra i kraljevskim kultom, simbolizovanom u Horusu. Osim toga, Oziris je preuzeo i osobine rečnog boga, jer je ciklus obnavljanja prirode bio uslovljen poplavama Nila. Ono što su za živi svet bili *Ra-Atum* ili *Amon-Ra*, za svet mrtvih je bio Oziris, jedini egipatski bog koji se u religijskim tekstovima često pominje samo kao „bog”, bez detaljnijeg objašnjenja.

Oziris je verovatno bio jedan od drevnih poglavara i njemu se pripisuje uloga učitelja čovečanstva. Naučivši

Egipćane zemljoradnji, štovanju bogova i civilizovanom životu, Oziris je otišao da širi znanje među drugim narodima. Za to vreme je njegov brat i suparnik, bog Set, skovao zaveru kako bi se domogao prestola. Kada se Oziris vratio, Set ga je na prevaru ubio, zatvorio u kovčeg i bacio u Nil. Isis je, kao verna Ozirisova supruga, pošla u potragu sa kovčegom i uspela da ga pronade. Oko kovčega je izraslo stablo tamariska, a to stablo je odsekao lokalni vladar i postavio ga kao stub u svome domu. Isis uspeva da dobije taj stub, kasnije oličen u *ded* stubu, i vraća telo Ozirisa u Egipat. Loveći noću, po mesečini, Set slučajno pronalazi skriveni Ozirisov kovčeg, otvara ga, komada telo mrtvog vladara i razbacuje ga na sve strane. Saznavši za to, Isis se ponovo daje u potragu i sakuplja sve delove tela. Tako je Isis ponovo sastavila telo Ozirisa, a jedino što je nedostajalo bio je falus koji je nestao u reci. Sakupljeno i sastavljeno telo je balsamovano i oživljeno, zahvaljujući magijskim veštinama koje je Isis dobro znala. Od tada je Oziris gospodario zagrobnim svetom i večnim onostranim životom, a vladarski presto je pripao njegovom sinu Horusu, posle pobede nad Setom.

To bi bila, ukratko prepričana, najpoznatija verzija mita o Ozirisu. Egipatska verzija mita nije sačuvana, a brojne aluzije u religijskim tekstovima, pokazuju da je bilo nekoliko različitih verzija mita, mada su najznačajnija zbivanja bila ista. Čak u ovako kratkom prikazu mita o Ozirisu, prepoznatljiva su drevna šamanska obeležja. Umiranje i komadanje tela prate skoro sve šamanske obrede inicijacije, mada oni ne podrazumevaju stvarno ubijanje, već se to odnosi na vizije i ekstatične doživljaje.

Vratimo se sada svetu mrtvih i njegovom gospodaru. Ozirisovo kraljevstvo je bilo proizvod verovanja u materijalni zagrobni svet sa svim prijatnostima i uživanjima poznatim u stvarnom svetu. Pravedne pokojnike je očekivalo plodno imanje i brojna stada stoke,

obilje hrane i pića, ljubav i seksualna zadovoljstva. Takav koncept je morao biti sasvim dovoljan primitivnim ljudskim zajednicama u kojima niko nije bio izuzet od fizičkih poslova. Tokom perioda Srednjeg kraljevstva, ozirijanski rajski vrt je teško mogao da zadovolji one koji već generacijama nisu obrađivali svoja imanja. Zato su u grobove plemića i državnih službenika postavljane figure nazvane *šauabti* ili *ušabti*. Njihov naziv potiče od korena *š w b* koji znači „odgovoriti“, „odazvati se na poziv“ i slično. Te su figure, na poziv svog vlasnika, obavljale sve poslove na imanju u Ozirisovom kraljevstvu. Vrlo brzo su *ušabti* figure prihvatili i oni koji su celi život provodili ogbrađujući imanja hramova, dvora ili lokalnih plemića. Tako je Ozirisova kraljevina postala do te mere demokratizovana da je svako mogao da se oslobodi neželjenih poslova.

Isprva je večno postojanje verovatno bilo osigurano svakome ko je bio sahranjen uz odgovarajuće magijske obrede, a život među bogovima je bio isključiva privilegija faraona. Tek od vremena Srednjeg kraljevstva svaki je pokojnik mogao očekivati da bude ne samo izveden pred Ozirisa, već i da se poistoveti sa njim. Od tada se ustalio običaj da se, u pogrebnim tekstovima, ispred imena pokojnika piše *Oziris*.

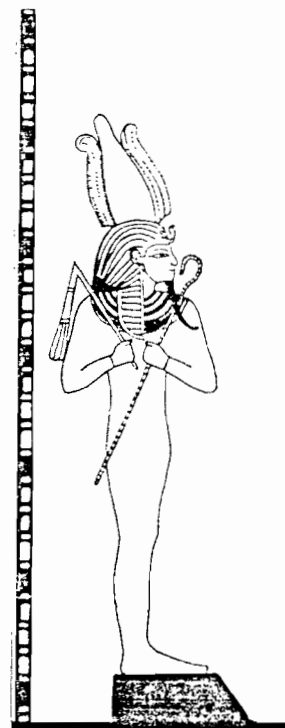
Egipćani iz vremena Starog kraljevstva nisu očekivali da će posle smrti steći božanske kvalitete i bili su zadovoljni obećanim imanjem u Ozirisovom kraljevstvu. Uz već pomenutu demokratizaciju zagrobnog sveta, pojavljuje se i božanski sud, koji dozvoljava ili sprečava pristup pokojnika u kraljevstvo večnosti. Tom sudu predsedava Oziris, ali procenu pravednosti pokojnika obavlja Tot, bog mudrosti i znanja, pisar bogova. Sudska dvorana se naziva dvoranom „*Dve pravde*“, dvostruke *maat*, što može da označava kosmičku i zemaljsku pravdu, kosmičku i pojedinačnu svest ili samo nedvosmisleni pravdu. Ovako različita tumačenja potuču otuda što *maat* označava pravdu i istinu, ali i božanski

poredak, uspostavljen stvaranjem sveta. Onima čije srce ili savest reč *ab* označava i jedno i drugo ne pretegne na terazijama pravednosti, Oziris dodeljuje imanje u svom kraljevstvu i večni život. Za one koji ne dokažu svoju pravednost, nema iskupljenja ili pokajanja. Kazna je nestajanje u čeljustima monstrozne zveri kojoj se ne može uteći.

Nije moguće nabrojati sva svetišta koja su bila posvećena Ozirisu, ali su se dva najvažnija kulturna centra nalazila u Abidosu na jugu i Busirisu na severu. U tim su gradovima godišnje proslave Ozirisovog vaskrsnuća posebno svečano proslavljane, uz učešće velikog broja hodočasnika. Po tim proslavama je Abidos bio posebno značajan, jer se verovalo da je u njemu sahranjen Oziris. Grobnica ili kenotaf faraona *Dera* iz prve dinastije smatrana je Ozirisovim grobom već tokom Starog kraljevstva. Vrhunac godišnje proslave je bilo javno podizanje *ded* stuba, neobičnog simbola koji je predstavljao Ozirisovu kičmu, četiri podupirača Neba ili nešto treće. Taj stub podseća i na šamansko *Drvo Sveta*, stablo ili stub koji omogućava vezu materijalnog sveta sa svetom duhova. Ma koliko šamanski simbol možda izgledao primitivan, njegova namena je suštinski ista kao i *ded* stuba - simbolično povezivanje živog sveta sa Ozirisovim kraljevstvom večnog postojanja. Podizanje *ded* stuba je, po svim raspoloživim podacima, obavljano tridesetog dana meseca *Kiak*, ili 25. decembra. Za razliku od većine obreda, koje su obavljali samo posvećeni, podizanje stuba je bilo javna svečanost.

Ozirisov kult je obuhvatio i apsorbovao skoro sva starija verovanja, kako su Egipćani sve zapise smatrali svetom istinom, sačuvani su nam ostaci veoma drevnih verovanja o zagrobnom svetu. U *Tekstovima piramida i Knjizi mrtvih* mogu se prepoznati ili naslutiti izuzetno stara verovanja, što te zapise čini veoma značajnim izvorom informacija o najstarijim poznatim konceptima zagrobnog sveta. Izuzetni status Ozirisa se ogleda i u

tome što je on bio jedini egipatski bog koji je stekao izuzetnu popularnost i hramove van doline Nila. Zahvaljujući razrađenom eshatološkom učenju i neobičnim mističkim obredima, Oziris, Izis i Anubis, najznačajniji likovi ozirijanskih obreda, imali su hramove u Rimu sve do drugog veka nove ere.

OZIRIS

SERAPIS ILI ASAR-HAPI

Uz Ozirisa se mora pomenuti i Serapis, božanstvo čiji je kult bio veoma popularan u Ptolemiskom periodu. Egipatska verzija imena je glasila *Asar-Hapi*, gde je *Hapi* ime kojim je nazivan sveti bik, slavljen u Memfisu još u ranodinastičkom razdoblju. Taj je sveti bik mnogo poznatiji pod imenom *Apis*, heleniziranim oblikom egipatskog *Hapi*. Postoje indicije da je Apis bio znamenito božanstvo još u predinastičko doba iz kojeg postoje dokazi da je bik smatran svetinjom, verovatno simbolom snage i plodnosti. U Ptolemiskom periodu Grci su povezali Ozirisa sa svetim bikom i tako je nastao *Asar-Hapi*, božanstvo čije karakteristike nisu baš sasvim razjašnjene, ali je verovatno predstavljalo Apisa u zagrobnoj formi. Običaj uzgoja i ritualnog ubistva bika imao je u Memfisu veoma dugu tradiciju. Svete životinje su bile balsamovane i pažljivo sahranjivane. Na jednoj steli iz vremena XVIII dinastije zabeleženo je da je *Hap*, ili *Hapi*, „život Ozirisov, gospodar Neba, Atum rogati“. Kako je nazivan i gospodarom zagrobnog sveta, jasno je da je sveti bik iz Memfisa bio povezan sa kultom Ozirisa već početkom Novog kraljevstva. Osim Ozirisa, *Hapi* se vezuje i uz *Ptaha*, što nije čudo, jer je Memfis bio *Ptaho* kulturni centar.

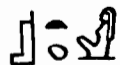
Apis je smatran inkarnacijom Ozirisa, čija duša se u obliku bika pojavljuje na zemlji, ali naziv „*sin Ptaha*“ svedoči da je bik smatran i inkarnacijom *Ptaha*. Najznačajniji kulturni centar Serapisa bio je, tokom

Ptolemiskog perioda, u Aleksandriji. Legenda kaže da je znameniti vladar, Ptolemi Soter, pokušao da nade boga kojeg će podjednako slaviti i Egipćani i Grci, te da je, kako to obično biva, u snu video tog zajedničkog boga. Činjenica je da je Serapis zaista bio prihvaćen i od Egipćana i od Grka koji su činili povlašćeni sloj stanovništva. Tokom Ptolemiskog perioda Grci su zauzimali egipatski presto, ali nije bilo pokušaja nasilnog nametanja kulturnih vrednosti, niti suzbijanja drevnih kultova. Način života u dolini Nila privikavao je došljake na drevne običaje i božanstva, pa je tako i Serapis stekao veliki broj poklonika, jer je predstavljao lakše razumljiv oblik Ozirisa, neprikosnovenog gospodara života koji menja forme, ali ostaje večan. Poistovećivanje sa Ozirisom je išlo dotle da je posle 250. god. p. n. e. Serapis smatran mužem Izis.

Grobovi svetih bikova iz perioda Starog i Srednjeg kraljevstva nisu pronađeni ali postoji dobro očuvano svetište u Sakkari, koje potiče iz XVIII dinastije. Podzemne galerije čuvaju ogromne sarkofage u koje su bili polagani mumifikovani ostaci ritualno ubijenih bikova. Jednu galeriju je načinio *Ramzes II*, drugu Psametih I iz XXVI dinastije, dok treća, najveća galerija, potiče iz Ptolemiskog perioda. Ta se čudna grobnica naziva *Serapeum* i vredi je posetiti, iako nije na popisu spomenika koji se smatraju najznačajnijim u Sakkari.

IZIS

Mada je Izis jedna od najčešće pominjanih boginja u egiptskim zapisima, o njenom poreklu i najstarijem obliku ne znamo praktično ništa. U dinastičkom periodu već je smatrana Ozirisovom sestrom i suprugom, a njeno ime, koje zapravo glasi *Ast*, označava vladarski ili poglavarSKI presto. Poznato je da se u Egiptu pravo na vladarsku titulu ostvarivalo po ženskoj liniji, ženidbom sa kraljevskom princezom. Zbog toga je u preistorijsko doba Izis verovatno simbolizovala taj, kasnije često izneveravan, običaj sticanja kraljevskog zvanja. Kako je bila veoma rano uključena u veliki *paut* Heliopolisa, kao majka Horusa, odnosno samog faraona, Izis je preuzela osobine mnogih boginja i postala velika boginja-majka. Dok je po nekim mitovima Horus začet još dok su se Izis i Oziris nalazili u utrobi *Nut*, po drugima je začet posle Ozirisove smrti, zahvaljujući magijskim veštinama same Izis.

Njena uloga u Ozirisovom životu je sasvim beznačajna i jedva pominjana. Izis postaje značajna tek posle smrti svoga muža, jer polazi u potragu za njegovim telom, koje nalazi u stablu izraslom oko njegovog kovčega. Zahvaljujući svom poznavanju magije, ona uspeva, pretvorivši se u jastreba, da zatrudni i tako Ozirisu obezbedi naslednika. Da bi od Seta sakrila Ozirisovo telo i činjenicu da će roditi naslednika prestola, Izis se skrivala u močvarama papirusove trske, u blizini Butoa. Loveći divljev vepa, Set je jedne noći, pri svetlosti

Meseca, ugledao Ozirisov kovčeg i prepoznao ga. Tada je raskomadao telo pokojnika i razbacao ga na sve strane. Nesrećna Izis se ponovo dala u potragu i sakupila sve delove tela, osim falusa koji je nestao u Nilu. Da bi zavarala Seta, Izis je navodno sahranila svaki deo Ozirisovog tela na mestu na kojem ga je našla. Tako su nastala najvažnija svetišta Ozirisovog kulta. Sakupivši i sastavivši telo, Izis je obavila ritual balsamovanja i magijskim postupkom vratila Ozirisu život. Tom prilikom su joj pomagali Neftis, Anubis i Tot, gospodar magijskih veština. Set je bio razgnevljen kada je saznao šta se dogodilo, ali je Izis nastavila da se skriva u močvarama u kojima Set nije mogao da je pronade. Tu je i rodila mladog Horusa, naslednika prestola. Ne mogavši da, u svom uobičajenom obliku, prodre u močvaru, Set se pretvorio u zmiju, pronašao Horusa dok je Izis bila odsutna i smrtno ga otrovao. Našavši svog sina na umoru, Izis je zavapila u pomoć i njen vapaj se čuo sve do Neba, do „*Barke od milion godina*“. Iz nebeske barke se spustio Tot, i kada je video da magijske moći Izis nisu dovoljne za spas deteta, ponudio je pomoć svemoćnog Ra. Sunčeva barka je nastavila da miruje na nebu i dan je produžen, sve dok nije nadena magijska formula za spas Horusa. Tot je, kao poslanik Ra i gospodar magije, uspeo da izleči Horusa, ali sukob sa Setom je tek predstojao. Vrativši se na solarnu barku, Tot je izvestio Ra da mu je spasao sina. Od tada su Ra i Oziris brinuli o Horusu, jer da je on umro mračne sile zla bi potpuno razorile svet.

Ova priča je bila veoma popularna u Egiptu, a njena simbolika je imala značajnu funkciju. Naime, jasno je prikazan odnos Ra i Horusa, arhetipa faraona kojeg narod mora da poštuje i čuva, jer njegova prerana smrt neminovno donosi propast celom svetu.

Izis i njene magijske moći pominju se i u mitu o iznemoglom i ostarelom Ra, kojeg ona uspeva da otruje tako da mu niko ne može pomoći, osim nje same. Da bi

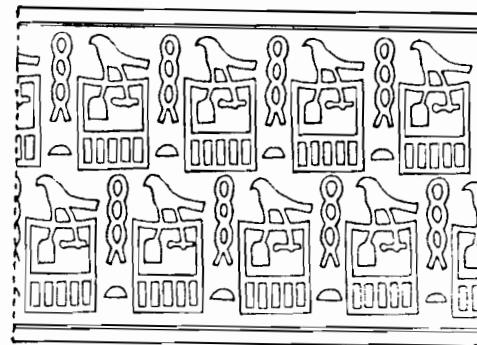
ga izlečila, Izis zahteva da joj Ra otkrije svoje tajno, pravo ime. Posle mnogo nećkanja i pokušaja da je odvrati od njene namere, Ra napokon pristaje na pogodbu. Izis je tako saznala najveću tajnu, obavezavši se da je nikome neće otkriti, osim svome sinu Horusu.

I ova priča zapravo objašnjava kako je vrhovna vlast preneti sa nebeskog Ra, na zemaljskog Horusa ili faraona koji vlada Egiptom. Izis je tako potvrdila na samo svoju magijsku moć, već i svoju posredničku ulogu prilikom uspostavljanja božanske vlasti na zemlji, oličene u Horusu-faraonu.

IZIS

Sve oblike i imena pod kojima se pojavljuje Izis, teško je nabrojati, ali njeno poznavanje tajne vaskrsavanja i čudnovato rođenje Horusa svakako su najčešće pominjani i slavljani. Njena uloga boginje-majke je nesumnjivo uslovlila nastanak legendi o devici Mariji i njenom lutanju kroz Egipat, sa Hristom u naručju. Apokrifni spisi uvek prikazuju Mariju kao *majku božju*, što je bio najčešće korišćeni titularni naziv Izis. Prikazi Izis kako doji mladog Horusa sigurno su poslužili kao uzor mnogim prikazima Marije i Hrista. Na osnovu tih sličnosti nije teško shvatiti kako se hrišćanstvo brzo proširilo u Egiptu, ali i kako su nastale brojne jeretičke sekte, koje su pokušavale da pomire hrišćanstvo sa drevnim religijskim postavkama. Uzvišeno mesto, koje su u egipatskim verovanjima zauzimali Izis i Horus, preuzeli su Marija i Hrist, mada se kult Izis održao u Nubiji sve do šestog veka nove ere.

SET

Brat Ozirisa, Isis i Neftis, Set je prvobitno bio samostalno božanstvo Gornjeg Egipta, tesno povezano za vladarskim kultom. Tek sa nastankom države je uklopljen u heliopolisko učenje, a njegova uloga isprva nije bila ni po čemu negativna, no kasnije je postao simbol zla i nesreće. Kultni centar mu se nalazio u gradu *Nubi*, kasnije nazvanom Ombo, mada je bio poznat i priznat širom Egipta još u predinastičko doba. Setova uloga značajnog božanstva prepoznatljiva je u *Tekstovima piramida*, jer se u njima pojavljuje zajedno sa *Heru-ur*om (Horusom Starijim) kao pomagač Ozirisa, prilikom njegovog uspenja na Nebo. Verovatno su *Heru-ur* i Set bili simboli kraljevskog kulta na Severu i Jugu, pre ujedinjenja zemlje. Kako se poklonici *Heru-ura* mogu smatrati osnivačima ujedinjene države, Set je morao da izgubi svoj uzvišeni položaj. Takav tok događaja se kasnije preneo u mitologiju koja nesporazume i sukobe drevnih poglavara predstavlja kao sukobe bogova.

Sa nastankom Starog kraljevstva pojačava se uticaj kulta Ra i poklonici Seta su verovatno potisnuti nazad na Jug, iako su morali imati značajnu ulogu prilikom uspostavljanja prvih dinastija ujedinjenog kraljevstva. Od tada je Horus ostao jedini simbol vladara. Spor oko prava na presto nastao je tako što je Set osporavao to pravo Horusu. U pričama o božjim sukobima najteže je prepoznati o kojem Horusu je reč jer *Heru-ur* nije Ho-

rus, sin i naslednik Ozirisa, a drevni spor između *Heru-ura* i Seta je kasnije pripisan Setu i Horusu Mladem.

Heru-ur i Set su tokom prve dve dinastije nazivani *nebui* - dva gospodara, što potvrđuje njihov izjednačeni status. Prilikom krunisanja ta dva boga su polagala krunu na faraonovu glavu, a na reljefima su prikazivani kao ujedinitelji zemlje, simbolično povezujući Gornji i Donji Egipat. Sa usponom Ra i proglašavanjem Horusa za njegovog jedinog predstavnika na zemlji, sukob sa Setom je postao neizbežan. Tokom žestoke borbe, *Heru-ur* je kastrirao Seta, a sam je izgubio oko. Setova kastracija možda simbolizuje istrebljenje južnjačke porodice koja je pretendovala na presto. Veće bogova je, posle pomenute borbe, dodelilo Horusu vladarsku titulu.

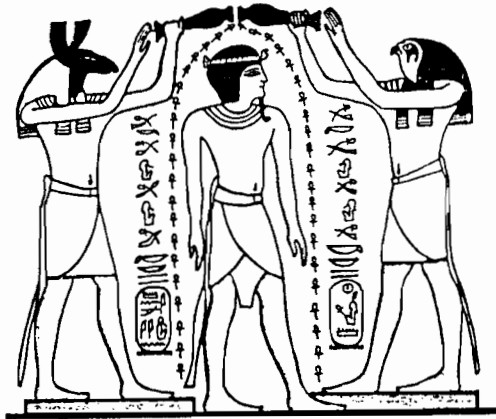
Stariji oblici mitova kazuju da Ra nije mogao lako da se odluči između *Heru-ura* i Seta, jer mu je Set bio ne sam sin, već i ratnik koji je uspešno suzbijao neprijatelje Sunca. Preterano hvalisanje je napokon Seta dovelo dotle da je Ra zapovedio bogovima da ga izbace iz Sunčeve barke. Izgleda da u Egiptu, bar što se drevnih bogova tiče, nije bilo nezamenljivih.

Znamo da je, prema ozirijanskim mitovima, Set ubio svog brata Ozirisa, po jednoj verziji zato što je Geb predao vlast Ozirisu, umesto da zemlju podeli. Po drugoj verziji mita, Geb je Donji Egipat poverio Ozirisu, a Gronji Setu, da bi kasnije celu zemlju poverio Ozirisu, jer se Set pokazao lošim vladarom. U oba slučaja je jasno da je Set uključen u ozirijanske mitove kao ubica i uzurpator. Sa uključivanjem drevnih mitova u ozirijanski ciklus, kao Setov protivnik pojavljuje se Horus, sin Isis i Ozirisa. Zbog toga nalazimo nedoslednosti u kasnijim mitovima, jer se Horus naziva ne samo sinom Ozirisa već i sinom Ra, poput *Heru-ura*.

Izgubivši status kraljevskog boga, Set je postepeno zapostavljan i umesto Gornjeg Egipta, postao je bog pustinje i stranaca koji iz nje dolaze. To mu je donelo i veoma nezahvalan status zaštitnika Hiksa, dugogodišnjih

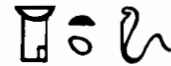
okupatora Donjeg Egipta. Samo tokom XIX dinastije Set je ponovo zauzeo značajno mesto, zahvaljujući faraonu *Setuju I* i njegovim naslednicima. To oživljavanje starog kulta kraljevskog zaštitnika verovatno je bilo posledica pozivanja na drevne zapise iz vremena nastanka države, jer su osnivači dinastija na taj način dokazivali svoje pravo na krunu. Što su dalje zalazili u prošlost to se njihovo pravo smatralo čvršće zasnovanim. Vladari kasnijih dinastija su napustili Setov kult, a njegovi prikazi na reljefima su često prepravljani u lik Tota. Degradacija Setovog kulta poprimila je takve razmere da je, tokom XXVI dinastije postao personifikacija svih zala i praktično je izjednačen sa *Apepom*, iskonskom zmijom koja pokušava da zaustavi solarnu barku boga Ra i protiv koje se Set borio sve dok nije proteran sa barke.

Setov simbol je bila čudna životinja duge i povijene njuške, neverovatno uglastih ušiju i visoko uzdignutog, račvastog repa. Takva ili slična životinja nije nadena ni među živim ni među izumrlim vrstama. Osim *Apepa* i Seta, Egipćan nisu pridavali već iznačaj negativnim božanskim likovima, niti su pokušavali da ih umilostive, već su se uzdali u snagu bogova koji kontrolišu sile zla i održavaju božanski poredak.

HORUS I SET BLAGOSLOVE SETIJA I

NEFTIS

Neft-het ili Neftis, bila je sestra Ozirisa, Izis i Seta koji joj je bio i suprug. Njeno ime označava *gospodaricu kuće* i verovatno se odnosi na neki deo Neba ili status u nekom drevnom dvoru ili povelarskoj porodici. Iako Setova supruga, Neftis je bila odana sestra koja je pomagala Izis, prilikom potrage za Ozirisovim telom. Ona je imala i značajnu funkciju prilikom oživljavanja Ozirisa i uvek je prikazivana pokraj njegovog odra. Zato je u pogrebnim obredima postojala žena koja je igrala ulogu Neftis i stajala kraj pokojnikovog uzglavlja.

Neftis je bila personifikacija tame i svega što joj pripada, dok su njeni aributi imali više pasivan nego aktivan karakter. Neftis je u svakom pogledu bila suprotnost Izis. Dok su rođenje, rast, razvoj i aktivnost bili simbolizovani likom Izis, Neftis je predstavljala smrt, propadanje i nepokretnost. Zbog toga su njih dve uvek prikazivane zajedno, simbolišući tako ono što jeste i ono što će biti - rođenje i smrt. Nema podataka koji bi nam pomogli da saznamo kakve su bile prvobitne osobine Neftis. Njene osobine prilično su nedefinisane, ali se sa velikom sigurnošću može reći da je bila simbol smrti iz koje će se uzdići novi život.

HORUS I NJEGOVI OBLICI

Soko je verovatno najstarije živo biće koje je simbolizovalo neko božanstvo u Egiptu. Kao duh nebeskih visina i personifikacija božanstva koje je stvorilo Nebo, taj je soko nazivan *Heru* - onaj ili ono što je iznad. Izgleda da je prvobitno značenje *Herua* zaboravljeno još veoma davno i da je, verovatno zbog sličnosti sa rečju *her* ili *hra* koja označava lice, *Heru* postao simbol *Nebeskog lica* ili lica nekog, inače nevidljivog i nepoznatog boga. Takav koncept Horusa bio je veoma star još u vreme nastanka *Tekstova piramida*, u kojima se pominje lice Horusa kao lice Neba, a četvoro Horusove dece kao bogovi koji podupiru nebeski svod. Da je nebo smatrano Licem, potvrđuju česti pomeni Sunca i Meseca kao desnog i levog Horusovog oka. Najpoznatiji naziv nebeskog lica je *Horus dvooki*, a kada ni jedno od njegovih očiju nije vidljivo, nazivano je *Horus bez očiju*. Kako se Horus pojavljuje pod različitim imenima i u različitim oblicima, pomenućemo sve njegove najznačajnije oblike.

Heru-ur ili Horus Stariji bio je nebesko ili solarno božanstvo pre no što je Ra preuzeo mesto vrhovnog boga. U nekim mitovima se *Heru-ur* pominje kao brat Ozirisa i Seta, ali su kasniji mitovi pripisali sve njegove osobine Horusu, sinu Isis i Ozirisa. Sukob *Heru-ura* i Seta, oko prava na vladarsku titulu, pripisan je kasnije Setu i Horusu, sinu Isis.

Heru-p-khart ili Horus Mladi, zapravo dete, nazivan je tako da bi se razlikovao od svog oca *Heru-ura*. *Heru-p-khart* je kasnije smatran oblikom Horusa, sina Isis, a dobio je i helenizirani oblik imena - *Harpokrat*. simbolizovao je mlado, izlazeće sunce, a kao njegova majka pominju se prvo Hator, pa kasnije Isis.

Heru-khuti, Horus dva horizonta ili Harakte, kako je nazivan u kasnom razdoblju egipatske istorije, bio je najznačajniji oblik solarnog boga Ra i kao *Ra-Heru-khuti* smatran je ocem i zaštitnikom faraona. *Heru-khuti* je, kao solarno božanstvo, povezivan i sa Atumom, a najveći kulturni centar nalazio mu se u Heliopolisu. Najznačajniji i najveći spomenik koji je sagrađen za *Heru-khutija* je poznata Sfinga u Gizi. To je ujedno i najšesće prikazivani oblik ovog boga. Iako se nalazi uz posmrtni hram Kefrena, za Sfingu se veruje da je mnogo starija i da potiče iz perioda prvih dinastija. U egipatskim zapisima Sfinga se ne pominje sve do vladavine *Totmesa IV*, iz XVIII dinastije. U to vreme je cela Sfinga bila pokrivena peskom, a Totmesu se u snu javio *Heru-khuti-Ra-Atum-Khepera* i obećao mu kraljevski presto ako otkopa i obnovi njegov drevni spomenik. *Totmes* je otkopao Sfingu i obnovio hram ispred nje. Nedostatak pisanih svedočanstava o postojanju sfinge ide u prilog verovanju da ona potiče iz vremena XII dinastije, ali ako ne poverujemo u priču o snu, onda je verovatno *Totmes* negde pročitao da se u Gizi nalazi zaboravljeni i skriveni spomenik. Činjenica je da se do naših dana očuvao samo neznatan broj zapisa iz perioda Starog kraljevstva.

Heru-Behdeti je takode značajan oblik Horusa i predstavlja *Heru-khutija* na južnom nebu. U ovom obliku se Horus sukobio sa Setom i brojni zapisi su puni aluzija na veličanstvenu pobedu Horusa, simbola svetla, nad Setom, simbolom zla i tame. Kulturni centar ovog boga nalazi se u *Behdetu*, u zapadnom delu delte Nila. Kako su se sledbenici Horusa proširili i na jug, osnovan

je kulturni centar u gradu Edfu koji je nazivan i *Južni Behdet*, kasnije Hijerakonpolis.

Kao sin i nasljednik Ra, Horus je bio uključen u heliopolisko učenje, najpre kao *Heru-Behdeti*. U tom obliku je Horus predvodio vojsku protiv pobunjenika, kada je Ra još uvek bio kralj Egipta. Tom prilikom je Horus uzeo oblik krilatog sunčevog diska, simbola koji je korišćen na velikom broju spomenika.

Heru-sa-Ast-sa-Asar ili Horus sin Izis, sin Ozirisa, bio je ozirijansko božanstvo koje je, sa razvojem i popularnošću kulta Ozirisa, primilo mnoge osobine solarnog Horusa. Period solarnog Horusa i njegovo spajanje sa Ra, kao i uspon ozirijanskog učenja i preuzimanja osobina starijih bogova, okončan je pre nastanka *Tekstova piramida*. Prethodni sukobi Horusa i Seta, iz vremena kada je Ra vladao Egiptom, pripisani su novom Horusu i stari mitovi su dobili nove oblike.

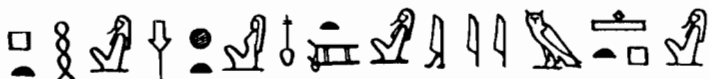
Kao što je već rečeno, Horus je začet i rođen posle Ozirisove smrti i već je kao dete bio napadnut. Prvi Setov pokušaj da ubije Ozirisovog nasljednika, intervencijom Ra, završio se neuspešno. Horus je, kao sin Izis, često prikazivan u liku deteta sa prstom na ustima, znakom mladosti ili kao dete koje Izis doji, držeći ga u naručju. Razumljivo je da su se ti prikazi odnosili na događaje iz njene mladosti. Čim je malo porastao, Horus je morao da se sukobi sa Setom i taj se sukob otegao sve dok Set, uzdajući se u svoj status sina i branioca Ra, nije sukob izneo pred božanski sud.

I sudski spor je trajao dugo, čitavih osam godina, jer bogovi nisu mogli da donesu odluku. Odbijena je Setova tvrdnja da Horus nije Ozirisov sin i Horus je priznat za zakonitog nasljednika. Uprkos tome, presuda nije doneta, jer je Ra podržavao Seta, tvrdeći da je stariji, iskusniji i samim tim sposobniji za vladara. Ovaj sudski spor je simbolični prikaz nekog davnog spora stvarnih poglavara oko toga da li se pravo na presto stiče nasleđivanjem ili sposobnošću. Mitovi govore o još

nekoliko dvoboja i neuspešnih sudskih rasprava, da bi napokon reč bila data i samom Ozirisu. Ma koliko većina bogova podržavala Horusa, Ra se uvek izjašnjavao u korist Seta sve dok Oziris nije zapretio da će, kao gospodar Života i Smrti, prinuditi sve bogove, plemiće i obične ljude da napuste svet i izadu pred njegov zagrobni sud. Ta je pretnja shvaćena sasvim ozbiljno, jer je Oziris bio neprikosnoveni gospodar umiranja i rađanja. Tek tada je Horus krunisan za kralja Gornjeg i Donjeg Egipta, pod imenom *Heru-neb-taui* - Horus, gospodar dve zemlje. Njegova je vladavina započela ponovnim uspostavljanjem *maat* - božanskog poretka i obnovom zapuštenih hramova. Horusova vladavina je bila model i uzor svih kasnijih. Na taj način su povezana dva najznačajnija religijska sistema - solarni i ozirijanski - a Horus je bio slavljen u celom Egiptu.

Iako najpoznatiji kao arhetip faraona, Horus nije slavljen samo kao simbol vladara, što i nije bio preterano popularan kult, već najčešće kao sin Izis i Ozirisa. U kasnom periodu egipatske istorije, kada je Izis zauzela mesto univerzalne boginje-majke, Horus je obično predstavljan u obliku *Heru-p-khart* u naručju svoje majke. Zahvaljujući tome Egipat je bio priviknut na božju majku i njenog nekog sina, još davno pre pojave hrišćanske Device Marije i njenog, takođe čudom začetog, sina.

PTAH SEKHET NEFER-TEM I IMHOTEP

Božanski zanatlija bez premca je bio *Ptah*, „otac očeva, otac početaka, kralj dve zemlje, bog lepog lika, tvorac svoga obličja, tvorac svoga tela”. Njegov kult je mnogo stariji od istorijskog doba i verovatno je *Ptah* bio značajan bog Memfisa još davno pre no što je taj grad postao prestonica ujedinjenog Egipta. Najčešće je smatran oblikom solarnog božanstva i personifikacijom izlazećeg sunca, a njegovo ime je izvedeno iz korena *p t h* (*biti otvoren, započeti*,) pa se veruje da je ime značilo *Orvarač*. U tom smislu bi se *Ptah* smatrao onim koji otvara, odnosno započinje dan, ali uprkos tome, on nikad nije bio u grupi solarnih božanstva poput *Amona*, *Khepera* ili *Ra*. Iako reč *ptah* nalazimo u egipatskom jeziku, njeno značenje je skoro isključivo ograničeno na *započinjanje rada* veoma retko se koristi da bi označila *otvaranje* a i tada je to u prenosnom značenju. *Ptahovi* atributi veoma se razlikuju od onih koje nalazimo uz solarna božanstva, a tekstovi *Pepijeve* piramide pominju *Ptahovu radionicu* i ukazuju da *Ptah* za pokojnike oblikuje nova tela koja će večno postojati. Tekstovi iz svih perioda jasno označavaju *Ptaha* kao boga zaštitnika zanatlija, a posebno metalurga i klesara, dok se u *Knjizi mrtvih* navodi da je *Ptah* najveći majstor topioničar, livac, skulptor i arhitekta svega što postoji. Zbog toga su ga Grci i Rimljani izjednačavali sa *Hefestom* i *Vulkanom*. Kao *Ptahov* pomagač, prilikom stvaranja sveta, pojavljuje se *Khnum*, bog koji je stvorio ljude i životinje,

dok je *Ptah* bio tvorac Neba i Zemlje. Gvozdenu ploču Neba i njene podupirače, iskovao je *Ptah*. Kao kovač Neba, *Ptah* donekle ima ulogu *Šua*, a u brojnim religijskim i pogrebnim tekstovima pripisani su mu razni bogovi, tako da se u *Knjizi mrtvih* pojavljuje *Ptah-Asar*, odnosno *Ptah-Oziris*, *Ptah-Seker*, *Ptah-Seker-Atum* i slično. Kulni centar *Ptaha* je bio *Manf* (Memfis) koji je često nazivan *Het-Ka-Ptah* (Kuća Ptahovog Ka), a božanski zanatlija je prikazivan u obliku mumificiranog čoveka. Iako je u periodu Starog kraljevstva potisnut *Ptah* i nametnut *Ra* kao vrhovni bog, Memfis i njegov bog su ostali značajan centar egipatske religije tokom sledećih milenijuma.

Jedna od najznačajnijih formi *Ptaha* je, bez sumnje, *Ptah-Seker*, spoj božanskog zanatlije i drevnog boga zagrobnog sveta, iz čijeg imena je verovatno izveden naziv pogrebnog kompleksa *Sakkara*, u blizini Memfisa. Drevni bog, „stanovnik tame”, nazivan je *Seker* (*Sokaris*), a njegovo ime je izvedeno iz korena *s k r* koji označava nešto zatvoreno. Kult *Sekera* pripojen je *Ptahu* još davno pre nastanka *Tekstova piramida*, tako da je nemoguće saznati najstarije osobine *Sekera*, izuzev jasno prepoznatljive uloge boga *Tame* i zagrobnog sveta. I po imenu i po osobinama, *Seker* se može smatrati suprotnošću *Ptaha*, a njegovo ime je vezano za jedan praznik sa izuzetno dugom tradicijom. Praznik *Sekerove Barke* ili *Hennu Barke*, slavljen je u ranodinastičkom periodu, a verovatno i pre toga. *Ptah-Seker* predstavlja personifikaciju spoja svetlosti i tame, života i smrti, u neprestanom smenjivanju. *Seker* je prikazivan u obliku mumificiranog čoveka sa glavom sokola, a ponekad i sa ljudskom glavom.

Sekerova Barka često je prikazivana na spomenicima i pogrebnim papirusima, a predstavljala je osnovni simbol drevnog praznika. Ta je barka vrlo malo ličila na uobičajene čamce sa Nila i imala je veoma uzdignute krajeve. Na pramcu se nalazila glava neke

vrste gazele ili divokoze, a ponekad i glava bika ili samo njegovi rogovi. Na sredini barke bio je zatvoreni kovčeg na kojem se nalazio soko sa zaštitnički raširenim krilima. U kovčegu je bilo mrtvo telo *Auf*, Sunca ili Ozirisa a barka je bila postavljena na saonice. Praznik *Sekera* slavljen je na više mesta u Egiptu, a postavljanje barke na saonice je obavljano u zoru. Ceremoniju je predvodio sveštenik čija je titula bila „*veliki poglavar čekića*“ i koji je, posle postavljanja barke na saonice, išao na čelu povorke sveštenika koji su vukli saonice. Povorka je verovatno simbolizovala kretanje nebeskih tela, ali nikakav tekst nije sačuvan tako da o simbolici proslave možemo samo nagađati. Sačuvani zapisi svedoče da su prvosveštenici pripadali najuglednijim porodicama iz Memfisa i okoline još u vreme II dinastije. *Sekerova* svetilišta su bila rasprostranjena po Donjem Egiptu tokom ranodinastičkog perioda, ali je očito da je *Seker* pripojen kultu *Ptaha* pre heliopoliskog nametanja Ra kao vrhovnog boga.

Ptah-Seker se pojavljuje ujedinjen sa Ozirisom, pod imenom *Ptah-Seker-Asar*, tvoreći tako znamenito trojstvo koje će, u vreme XXII dinastije, biti poistovećeno sa Ozirisom. *Ptah-Seker-Asar* je jedan od simbola vaskrsenja i nazivan je „*božansko trojstvo vaskrsenja*“, a verovatno je ostatak lokalnog, memfiskog verovanja. Na žalost, nema tekstova koji bi razjasnili verovanje, učenje ili dogmu vezanu uz trojstvo koje objedinjuje *Ptaha*, tvorca materijalnog sveta, *Sekera*, boga tame i Ozirisa, boga večnog postojanja. Malo više podataka postoji o bogu pod imenom *Asar-Hapi* (Serapis) i koji je stekao veliku popularnost u Ptolemijskom periodu, ali o njemu će biti reči u posebnoj poglavlju.

Mora se pomenuti veza *Ptaha* sa još jednim, izuzetno starim božanstvom Donjeg Egipta, po imenu *Tenen* ili *Ta-tenen*, koje je bilo personifikacija prirode i njene snage. Na samom početku dinastičkog perioda verovatno se došlo do zaključka da *Ptah*, lokalni bog

Memfisa, može vrlo lako da bude poistovećen sa *Tenenom*. Vremenom je *Tenen*, ili *Ta-tenen*, postao samo jedna forma *Ptaha*. Na osnovu imena *Tenen*, *Ta-tenen* ili *Ta-tunen*, mogu se samo približno odrediti karakteristike drevnog boga. Naime, reč *ta* označava zemlju u najširem smislu, a *tenen* i *tunen* se mogu dovesti u vezu sa rečju *enen* ili *nen* koja označava nepokretnost, neaktivnost i slično. Ako je ova analiza imena tačna, onda se *Ta-tenen* može smatrati bogom nepokretne, ali i te kako žive materije koja čini zemlju, jedan od osnovnih izvora života. U jednoj himni *Ptah-Tenenu*, iz XX ili XXI dinastije, zapisano je: „...*moć nad zemljom tebi je data i onim u njoj što nepokretno beše i ti sakupi sve, dok beše u obliku Ta-Tenen, postavši ujedinitelj dve zemlje i svega što usta tvoja rodiše i oblikovaše ruke*“. Doduše, pisac ove himne možda nije pokušavao da objasni poreklo imena *Ta-Tenen*, već je samo gradio igru rečima sličnih oblika. Pomenuta himna naziva *Ptah-Tenena* velikim bogom koji je raširio nebo i učinio da se njegov disk kreće po telu *Nut* i naziva Ra. Osim toga, njemu se pripisuje oblikovanje bogova i ljudi, kao i svega što je stvoreno, poput Zemlje i Velikog zelenog (mora), Nila, zagrobnog sveta...

Navedeni citati pokazuju da je *Ptah-Tenen* imao značajnu ulogu, a kako je pomenuta himna pronađena u Tebi, Amonovom kulturnom centru, očito je da *Ptah* nije bio sasvim potisnut, jer se njemu pripisuju atributi koje u to vreme (oko 1100.god.p.n.e.) nalazimo najpre uz ime Amona. Iako nisu bili politički centri, Memfis i Heliopolis su ostali veoma jaki religijski i ekonomski centri, a njihov uticaj nije znatno opao ni posle uzdizanja Amona kao zaštitnika trona.

Ptahova pratilja je bila boginja *Sekhet*, smatrana majkom *Nefer-Tema* i sestrom boginje *Bast*. *Sekhet* se pojavljuje u *Tekstovima piramida*, što jasno svedoči da spada u drevna božanstva, a u kasnijem, dinastičkom periodu, poistovećena je sa nekim oblicima boginje *Hator*.

Sekhet i *Bast* često se pominju zajedno i dele zajedničke epitete, jer obe boginje obično imaju telo žene a glavu lavice, dok im se samo boja odeće razlikuje i to tako što je *Sekhet* odevena u crveno, a *Bast* u zeleno.

Ime boginje je izvedeno iz korena *s kh m* koji označava snagu, moć, silu i slično. Kako je *Sekhet* smatrana personifikacijom vatre i razarajuće toplote, značenje njenog imena verovatno je pravilno izvedeno. Nekoliko titularnih naziva, kao „*Gospodarica Manu planine*“, planine sunčevog zalaska, i „*Gospodarica Libije*“, ukazuje, na njeno zapadno, Libijsko poreklo. Kako je *Ptah* često pominjan u ulozi Tota, tako je i *Sekhet* preuzimala karakteristike *Maat*, Totove pratilje.

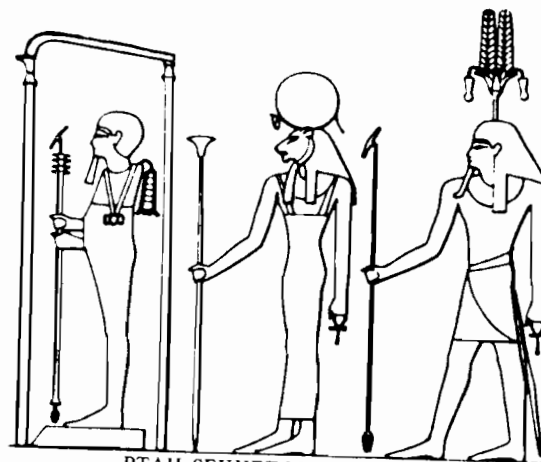
Treći član memfiskog trojstva je *Nefer-Tem*, sin *Ptaha* i *Sekhet* ili *Bast*, a prikazivan je najčešće u ljudskom obliku. Iako se njegovo ime pominje na više mesta u tebenskoj verziji *Knjige mrtvih*, teško je jasno naznačiti njegove osobine. *Nefer-Tem* označava mladog *Tema* (*Atuma*) i kao takav ima sličnosti sa nekim oblicima *Horusa*, ali je karakteristično povezivanje *Nefer-Tema* sa cvetom lotosa, cvetom koji ima značajno mesto u solarnom kultu.

U tekstovima kasnijeg razdoblja pominje se još jedan *Ptahov* sin po imenu *Imhotep*. I on je smatran trećim članom memfiskog trojstva. Njegovo ime znači „*Onaj koji dolazi u miru*“ i sasvim odgovara bogu osnivaču medicine. Iako je smatran bogom znanja i učenja uopšte, najznačajnija mu je uloga lekara i pisca medicinskih tekstova. Sve analize pokazuju da je *Imhotep* verovatno bio jedan od značajnih naučnika na polju medicine, jer se neki, prilično stari tekstovi, pozivaju na njegove reči iz još starijih zapisa. Deifikacija *Imhotepa* i podizanje hramova njemu u čast nije starije od *Saitskog* i *Ptolomejskog* perioda. Sve bronzane figure sa njegovim likom potiču iz perioda posle *XXII* dinastije, a kako se njegovo ime ne pojavljuje u *Knjizi mrtvih*, očito je da je njegov kult nastao neposredno pre *Ptolomejskog* raz-

doblja. Verovatno je to onaj isti *Imhotep* koji je projektovao i izgradio *Stepenastu* piramidu i pogrebni kompleks faraona *Desera*. To je najstarija poznata, planski izgrađena kamena građevina te veličine. Njeni ostaci i danas zadivljuju, ne toliko veličinom, koliko lepotom, pa se može reći da je *Imhotep* zaslužio svoje mesto među bogovima.

SEKHET

PTAH, SEKHET I NEFER-TEM

TOT TEHUTI ILI TEKHUTI

Ptica ibis je simbol jednog od najznačajnijih bogova drevnog Egipta. Tot je smatran gospodarom Meseca, tvorcem pisma, matematike i astronomije, ali najznačajnija titula bila mu je *Gospodar Magije*. Njegova povezanost sa Mesecom pribavila mu je titulu *merilac vremena*, a kao tvorac pismenosti bio je smatran zaštitnikom obrazovanja i umetnosti. U svetu bogova zauzimao je veoma značajno mesto kao *srce Ra*, jer su božanske reči, zahvaljujući pisanju, mogle da budu prenete svima i budu sačuvane od zaborava. Shodno svojim znanjima i moćima, Tot je bio legendarni sudija u sukobu Horusa i Seta, a njegovo poznavanje magije bilo je presudno prilikom oživljavanja Ozirisa i izlečenja mladog Horusa. To mu je obezbedilo i veoma značajno mesto u zagrobnom svetu. Božanski pisar i sudija, Tot je očitavao rezultat merenja pokojnikovog srca i oglašavao njegovu ispravnost, dok su prisutni bogovi samo potvrđivali njegovu presudu. Kao simbol mudrosti i znanja, Tot je smatran gospodarom zakona u njihovom fizičkom i moralnom smislu, pa je često povezivan sa boginjom Maat, simbolom reda i pravednosti.

Totovo ime verovatno je izvedeno iz veoma starog naziva za pticu ibis - *tehu* - ali kasniji način pisanja upućuje na reč *tekh* - koja označava težinu. Takvo izvođenje nastalo je zahvaljujući Totovoj ulozi merača srca u zagrobnom svetu, jer uz roč *tekh* obično stoji determinativ za srce. Sa druge strane, u velikom broju za-

pisa, kao prvi glas u imenu, pojavljuje se *d*, ali to je konsonant sličan arapskom *dad*, tako da se u govoru često zamenjuje bezvučnim *t*. Postoji argumentacija za čitanje Totovog imena kao *Dehuti*, no kako koptski zapisi kao prvo slovo imena koriste grčko *tea*, zadržaćemo uobičajeni naziv - Tot. U svakom slučaju, za Tota je najčešće korišćeno ime *hab* -ibis.

Kulni centar Tota je bio grad *Hemennu*, grčki Hermopolis i arapski Ašmunejn, grad u kojem je Tot nazivan *Veliki Gakač*, onaj koji je sneo kosmičko jaje iz kojeg su nastali bogovi i svet. Tesna povezanost sa bogovima Donjeg Egipta svedoči o njegovom severnom poreklu, iako mu se kulni centar nalazio u Gornjem Egiptu. Verovatno je Tot veoma staro božanstvo koje je kasnije nametnuto božanskom pautu iz *Hemennua*, preuzimajući osobine starog boga Meseca po imenu *Aah*. Hram Tota u *Hemennu* bio je poznat kao *Het Abtit* - Kuća Mreže - a pojedini zapisi iz *Knjige mrtvih* pominju mrežu kao oružje kojim se služi Ra u borbi sa neprijateljima. Zanimljivo je pomenuti da se mreža pominje kao božansko oružje i u asirskim legendama. Kakva je veza Tota sa božanskom mrežom nije moguće pouzdano reći, jer nije sačuvana ni jedna legenda sa tom tematikom, a fragmentarni pomeni ne daju dovoljno podataka.

Tot je bio smatran srcem i jezikom Ra, što znači da je bio simbol božanskih misli, odnosno volje, pretočenih u jezik i pisane reči. Zato je Tot smatran božanskim govorom, a u kasnijem periodu mogao bi se poistovetiti sa Platonovim *logosom*. Zbog njegove uloge božanskog pisara i glasnika, Grci su ga poistovetili sa Hermesom, a egipatski titularni naziv *Tot*, *tri puta veličanstveni*, pretvoren je u *Hermes trismegistos*. Klement Aleksandrijski pominje 42 Totove knjige koje sadrže celokupno znanje Egipćana, ali je malo verovatno da je takvo delo zaista postojalo. Naime, Tot je smatran tvorcem svakog

dela iz oblasti nauke, a svaki zapis je smatran njegovom tvorevinom, pošto je on tvorac pisma.

Kako je već pomenuto, Totova sveta životinja bila je ptica ibis, ali i pavijan koji je još u predinastičkom periodu bio povezan sa kultom Meseca. Na slikama i reljefima Tot je prikazivan kao ibis ili čovek sa ibisovom glavom i pisarskim priborom u rukama.

TOT, GOSPODAR MAGIJE

MAAT I SEŠAT

Blisko povezana sa Totom, zapravo toliko blisko da je smatrana njegovom pratiljom, bila je boginja *Maat*. Njen simbol je nojevo pero koje je bilo privezano trakom za njenu glavu. *Maat* je najčešće prikazivana kao žena za čije je ruke pričvršćen par krila. Povezanost *Maat* sa nojevim perom nije moguće objasniti, kao ni sam primitivni koncept *maat*, jer potiču iz davnog, predinastičkog perioda. Srećom, značenje same reči *maat* nije nimalo tajanstveno i, na osnovu velikog broja zapisa, možemo zaključiti da je njeno osnovno značenje bilo *ono što je pravo, ravno*, a verovatno je označavala alatku koja je korišćena kao lenjir. Sličnost nalazimo i kod grčke reči *kanon* koja je najpre označavala pravu motku, a potom lenjir, da bi kasnije označavala pravilo i zakon. Egipćani su reč *maat* koristili u njenom fizičkom i moralnom smislu, tako da je označavala *pravdu, istinu, ispravnost, pouzdanost, red, zakon...*

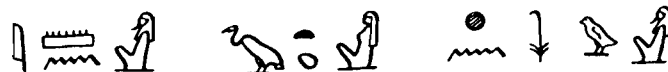
Boginja *Maat* je tako bila personifikacija fizičkog i moralnog zakona, reda i istine, pa je imala veoma značajnu ulogu u zagrobnom svetu. Dvorana u kojoj je obavljano *merenje srca*, nazivana je njenim imenom, ali u obliku duala - *Maati*. Taj naziv tumači se na više načina - kao *Maat* sa Istoka i Zapada, kao pojedinačna i kosmička *Maat*. Na žalost, nema tekstova koji bi tačno odredili to značenje dvostruke pravde koja je možda udvostručena samo da bi označila apsolutnu, nesumnjivu ispravnost i božanski red. Vremenom je imenom *Maat*

nazvana i sama vaga na kojoj se odmerava pravednost pokojnika. Mnogi atributi Tota su identični sa atributima *Maat*, tako da su njih dvoje nerazdvojivi i predstavljaju najviši oblik fizičkog i moralnog zakona, kao i kosmički red i poredak. Titularni naziv faraona - *Ankh em Maat* - obično se prevodi kao „Život u Istini“, ali mu je značenje mnogo šire. Naziv *Maat* je podrazumevao red koji je uspostavljen prilikom stvaranja sveta, a ne nekakav apstraktni princip istinitosti. Zato svet nastaje u skladu sa *Maat*, a božanske odluke i dela su *maat*, kao što je i život, usklađen sa tim pravilima *Ankh em Maat*.

Uz Tota, kao boga pismenosti i nauke, često se pominje njegova pratilja po imenu *Sešat*, *Sešeta* ili *Sefekh-Aabut*. Njen titularni naziv „*Gospodarica Kuće knjiga*“, kao i pisarski pribor koji često drži u rukama, saglasni su sa njenim imenom *Sešat*, izvedenim iz reči *seš* - pisar, učen čovek. Valja pomenuti da je ova boginja verovatno ostatak jednog veoma starog božanskog para, jer se u piramidama *Unasa* i *Tetija* pominje i bog *Sešu*. Drugi oblik imena, *Sefekh-Aabut*, *Sedmoroga*, nije moguće pouzdano objasniti.

Sešat je, osim pismenosti i nauke, bila i zaštitnica veštine zidanja i njene osnovne dužnosti su vezane uz pisanje istorije. Ruka ove boginje je zapisivala kraljeve želje i crtala planove za njegovu palatu u zagrobnom svetu. U svojstvu arhitekta zagrobnih naseobina, *Sešat* se pominje i u *Knjizi mrtvih*. Na osnovu nekih prikaza, *Sešat* se može smatrati hroničarom, pošto u rukama drži raboš na kojem su urezane godine i najvažniji događaji vladavine ili života. Na taj način ova je boginja bila saradnica Tota koji je preuzeo karakteristike starijih božanstava u čiju nadležnost su spadali merenje vremena, učenje i učenost, pisanje, veština gradnje i slično.

AMON, MUT I KHONSU

Ime Amona se pojavljuje već u Tekstovima piramida, najstarijim poznatim religijskim spisima većeg obima. Ti davni zapisi ne razjašnjavaju Amonovu ulogu među bogovima iskonskih vremena, već samo svedoče da je bog sa tim imenom postojao i bio dovoljno značajan da bi mu se ime našlo u zapisima. Reč *amon*, izvedena iz korena *a m n*, ima značenje *ono što je skriveno, što nije videno, što se ne može videti* i slično. U himnama Amonu, iz kasnijeg doba, kaže se da je on *skriven od svoje dece i skriven od bogova i ljudi*, što se može smatrati samo fizičkom skrivenošću. Vremenom je značenje njegovog imena preraslo drevne okvire, pa se kaže da je Amon ne samo skriven od ljudi, već da mu je i ime skriveno, a da su njegovi oblici nepoznati. To ga je znatno približilo konceptu boga kao skrivene stvaralačke sile, nevidljive i nedokučive. U kasnom razdoblju egipatske istorije, pred sam početak grčke vladavine, Amonovo ime je dovedeno u vezu sa korenom *m n*, u značenju *stanovati, biti stalan*, pa je iz toga izvedeno da je *Amon večan*.

Najstariji oblici kulta Amona su nam nepoznati i, po svemu sudeći, njegov kult nije bio ni veoma rasprostranjen ni veoma značajan. Svedočanstvo o postojanju svetilišta, podignutog u čast Amona, prvi put se pojavljuje tek u doba XII dinastije, a grad u kojem je svetilište postojalo bio je *Uast*, ili Teba, kako glasi helenizirani naziv. Hram je bio podignut u severnom delu grada, nazvanom *Apt* ili *Apet*, a pošto je kasnije ceo taj

deo grada stekao slavu kao sveto mesto, ovaj se naziv često koristio za celi grad. Dodavanjem određenog člana za ženski rod, ime je preraslo u *Ta Apet* (u koptskom je Tape) da bi u heleniziranoj verziji glasilo *Tebes*, iako nema nikakve veze sa grčkom Tebom.

Sve do XII dinastije, Amon je bio lokalno božanstvo Tebe da bi, sa usponom tebanskih plemića i njihovom uspešnom borbom za prevlast, dobio status značajnog božanstva Gornjeg Egipta, a potom i titulu kralja bogova. Doduše, da bi zaista kraljevao, Amon je morao da sačeka XVII i XVIII dinastiju, kada su tebanski plemići ujedinili Egipat pod svojom vlašću i kada je prestonica preseljena u Tebu. Čim su tebanski plemići počeli da postaju faraoni, objavljeno je da Amon poseduje sve karakteristike *Ra-Atuma*, te da je veći i značajniji od njega. Koristeći već dobro razvijene koncepte solarnog kulta, stvorene u Heliopolisu, Amonovo sveštenstvo je jednostavno postavilo svog boga na najviše mesto, naglašavajući njegovu solarnu prirodu imenom Amon-Ra ili čak *Amon-Ra-Atum*. Stara solarna božanstva, kao što su Ra i Horus, nisu mogla biti napuštena i zaboravljena, jer su imala značajnu ulogu u kraljevskom kultu. U vreme XIX i XX dinastije, koncept velikog boga po imenu Amon-Ra, dostiže najviši stupanj označavajući nevidljivu kreativnu silu koja je izvor života na Nebu i Zemlji, u velikim dubinama i zagrobnom svetu, a prikazuje se u obliku Ra. Mnoge himne dokazuju Amonovu sveobuhvatnost, ali je zanimljivo da je Amon veoma retko preuzimao attribute Ozirisa, najpopularnijeg boga zagrobnog sveta. Eshatološka učenja ukazuju na paralelan opstanak ozirijanskih postavki i jednog, takode starog, koncepta koji se odvojeno razvija i ne zasniva se na ideji materijalnog zagrobnog sveta, poput ozirijanskog *rajskog vrta*. Stoga se može reći da je sveštenstvo Amona favorizovalo eshatološki koncept *žive duše* ne suprotstavljajući se, već jednostavno ignorišući ozirijansko učenje o materijalnom zagrobnom svetu.

Najčešći oblik prikazivanja Amona na reljefima i papirusima je snažni bradati čovek, sa krunom iz koje se uzdižu dva dugačka pera. U levoj ruci mu je skiptar, dok u desnoj drži simbol života ili, kao zaštitnik ratnički raspoloženih kraljeva, krivi ratni nož - *khepeš*. Ponekad je prikazivan i sa sokolovom glavom na kojoj se nalazi sunčev disk. Kako je u južnim oblastima Egipta ovan smatran svetom životinjom još od preistorijskog doba, Amon se često pojavljuje i sa glavom ovna na kojoj se nalazi solarni disk i karakteristični par dugih pera. Preuzevši attribute drevnog boga plodnosti, Amon se pojavljuje u itifaličkom obliku i pod imenom *Min*, koje pripada drevnom božanstvu iz Istočne pustnje.

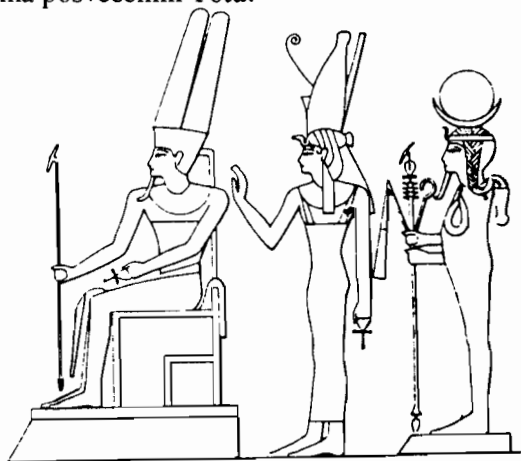
Kao pratilja ili supruga, uz Amona se, u vreme Novog kraljevstva, pojavljuje boginja *Mut*. Na osnovu njenog imena sa značenjem - *majka*, i ostalih atributa, jasno je da je smatrana svetskom majkom koja je rodila sve što postoji. *Mut* je obično predstavljena u liku žene sa dvostrukom krunom i krilima lešinara, svete ptice i simbola boginje plodnosti iz preistorijskog Gornjeg Egipta. Slično Amonu, i *Mut* je preuzela osobine većeg broja boginja iz prethodnih vekova. Zbog toga se ponekad pojavljuje sa lavljom glavom, karakterističnom za *Sekhet* i *Bast*, a glava i krila lešinara su zapravo simbol *Nekhebet*, dok dvostruka kruna ukazuje da *Mut* zastupa sve boginje Gornjeg i Donjeg Egipta. Preuzevši osobine boginje *Apet*, iz istoimene gradske četvrti u Tebi, *Mut* je postala i boginja zagrobnog sveta, preuzevši tako i jedan oblik boginje *Hator*.

Veliki hram boginje *Mut* je podignut u Tebi, nešto južnije od Amonovog hrama i bio je povezan sa njim širokom stazom, oivičenom sfingama. Iako je kulturni centar ove boginje bio u Tebi, njeni hramovi se pojavljuju u još nekoliko gradova Gornjeg i Donjeg Egipta.

Treći član tebanske trijade je bio Khonsu, za koga se tvrdilo da je sin Amona i *Mut*. Po svemu sudeći, njegovo ime je izvedeno iz korena *kh n s* koji znači *biti u*

pokretu, ići, trčati i slično. Khonsu je zaista bio *putnik*, jer je poistovećen sa Mesecom, postajući tako jedan od oblika Tota. *Khonsu* se pominje još u doba Starog kraljevstva kao glasonoša velikih bogova i putnik koji se, u obliku Meseca, kreće nebom. U kasnijem periodu Novog kraljevstva, *Khonsu* je sasvim poistovećen sa Totom kao bogom Meseca. Khonsu je bio *drugo veliko svetlo nebesko* i prvi veliki sin velikog Amona. Oblik *Khonsua*, poznat po imenu *Khonsu Nefer-hetep*, bio je najznačajniji Egipćanima, jer ne samo da je vladao Mesecom, već je imao moć nad zlim silama koje pustoše zemlju, vazduh, more i nebo. Te zle sile napadaju ljudsko telo, donoseći bolove, bolesti, ludilo i smrt. *Khonsu* je obezbeđivao plodnost stada, njiva i voćnjaka dok je, kada su ljudi u pitanju, smatran bogom ljubavi. Teško je precizno reći koliko su važnost Egipćani davali vezi između mesečevih mena i različitih bolesti, ali kult *Khonsua* potvrđuje da su verovali da takva veza postoji.

Khonsu je obično prikazivan u obliku čoveka sa sokolovom glavom na kojoj se nalazi polumesec, a centar njegovog kulta bila je Teba, mada je slavljen i u hramovima posvećenim Totu.

Amon, Mut i Khonsu, sveto trojstvo Tebe

ATON I ATONIZAM

Poreklo i najstariji oblik boga *Atona* nepoznati su, ali je verovatno da je bio jedan od brojnih oblika Ra, najznačajnijeg boga solarnog kulta. *Atonovo* ime se pominje još tokom perioda Srednjeg kraljevstva i verovatno je tada imao hram u blizini Heliopolisa. *Aton* kao veliki, univerzalni bog, čije uzvišeno mesto na nebu odražava njegovu moć i vlast nad svime što obasjava, pojavljuje se na jednom skarabeju iz vremena *Totmesa IV*. Takav opis *Atona*, sunčevog diska, pokazuje da je on tada već bio smatran samostalnim solarnim božanstvom, a ne pukim oblikom sveobuhvatnog Ra. Pominjanje *Atona* u religijskim zapisima naglo je učestalo u vreme vladavine *Amenhotepa III*, verovatno kao pokušaj potiskivanja svemoćnog Amona i njegovog sveštenstva koje je imalo značajnu ulogu u političkom životu zemlje. Kult *Atona* je ozvaničen i u samoj Tebi, Amonovom kulturnom centru, podizanjem malog svetilišta. Proglašavanje *Atona* kreativnom silom, učinilo je tog boga spremnim da postane univerzalno božanstvo čija se moć prostire i van Egipta, a to je moglo ugroziti status Amona, kojem je sveštenstvo namenilo ulogu univerzalnog vladara nad svim ljudima. Proširivanje uticaja egipatskih bogova na ostali deo sveta bilo je posledica značajnih osvajanja nekolicine vladara u prethodnom veku, i proširenja egipatskih poseda i političkog uticaja daleko prema Severu i Istoku.

Nagli uspon *Atonovog* kulta i njegov preobražaj u monoteističko učenje, započinje sa ustoličenjem *Amenhotepa IV* kao koregenta 1378. god. p. n. e., dvadeset osme godine vladavine njegovog oca, *Amenhotepa III*. Od tada se broje godine vladavine mladog kralja, iako njegova samostalna vladavina započinje tek posle dvanaest godina. Iako je to koregentstvo često osporavano, ima dovoljno argumenata da se smatra verovatnim, ako ne i sasvim dokazanim

Mladi *Amenhotep* nije čekao smrt svoga oca i samostalnu vladavinu da bi otpočeo sa propagiranjem *Atona*. Prva važna odluka mladog suvladara bila je otvaranje kamenoloma iz kojeg će se vaditi kamen za izgradnju velikog hrama posvećenog *Atonu*, na mestu malog svetilišta u Tebi. U to vreme je mladi *Amenhotep* nazivan „*Prvosveštenik boga Ra-Heru-khuti, radosnog na horizontu, u svetlosti koja je u Atonu*“. Očito je da se koregent nije odricao *Heru-khuti*ja, tradicionalnog simbola kraljevskog kulta. Epifanija *Atona*, u sasvim razvijenom obliku, izgleda da se dogodila druge godine koregentstva, kada je *Amenhotep III* proslavljao svoj prvi *Sed* festival, tridesetogodišnjicu vladavine. Šta je mladog suvladara potaklo da razvije novo učenje, za sada se ne može sa sigurnošću reći. Malo je verovatno da ćemo ikada saznati da li je tome prethodilo neko otkrovenje ili sličan religijski doživljaj.

Dve godine kasnije, mladi kralj odlučuje da promeni ime i od tada je poznat kao *Akh-en-Aton*, *Aktivni duh Atona* ili *Inkarnacija Atona*, što bi bio pouzdaniji prevod. Kao prvi i jedini propovednik novog kulta, *Akhnaton* je sebe proglasio za božansku inkarnaciju, tako da su sve molitve *Atonu* bile upućivane preko *Akhnatona*. Tokom te iste, četvrte godine vladavine, mladi kralj započinje izgradnju novog grada na do tada nenaseljenoj zemlji koja „*nije pripadala ni jednom bogu ili boginji, ni jednom plemiću ili plemkinji... i nema čoveka koji se može smatrati njenim vlasnikom*“. Novi grad je

podignut na istočnoj obali Nila, približno na pola puta između Tebe i Memfisa, a nazvan je *Akhet-Aten*, *Horizont Atona*. To mesto je danas poznato kao Tell el-Amarna ili samo Amarna. Grad nije nikada bio sasvim dovršen, a vrlo brzo posle *Akhnatonove* smrti je napušten.

Brzi razvoj *Atonovog* kulta i odgovarajuće doktrine može se pratiti tokom ranih godina *Akhnatonove* vladavine. Taj proces razvoja svedoči o sazrevanju ideje iza pojavnih oblika kulta. Nema sumnje da je *Akhnaton* bio tvorac i realizator tog učenja. Tokom prvih osam godina koregentstva, stalno je prisutna tvrdnja da je Ra vrhovna božanska snaga, koja se pokazuje od zore do sumraka, u svetlu koje dolazi od *Atona*. U tom periodu *Aton* je još uvek prikazivan u obliku čoveka sa sokolovom glavom na kojoj se nalazi sunčev disk.

Sledeći stupanj u razvoju kulta bilo je proglašavanje *Atona* za nebeskog kralja i njegovo predstavljanje apstraktnim oblikom - sunčevim diskom sa zracima koji se završavaju ljudskim šakama. Taj simbol je zapravo razrađeni hijeroglifski znak koji označava sunčevu svetlost. *Atonova* nebeska vladavina počinje kada i vladavina *Akhnatona* na zemlji. Iako se naziva sinom *Atona*, titularni nazivi *Akhnatona* svedoče da se smatrao *Atonovim* suvladarom. Na reljefima koji prikazuju scene sa dvora, vidi se da dvorjani padaju ničice, ili se duboko klanjaju pred kraljem, kao pred bogom, što ranije nije bio običaj.

Ma koliko učenje o jednom bogu, nebeskom gospo

Od ostalih rede korišćenih odaru, i njegovom poslaniku na zemaljskom prestolu, podseća na mnogo kasnije religije i države, ono je izvedeno iz egipatske tradicije. Sve to je već bilo obuhvaćeno dogmama solarne religije, a status svetog kralja je postojao još od nastanka države. Ta kraljeva svetost je kasnije ugrožavana drugačijim idejama, ali je kraljevski kult znatno oživljen i ojačan tokom XVIII dinastije. Pokušaj

vraćanja starog, mnogo uzvišenijeg statusa kralja, mora da je bio nešto više od puke ljubavi prema tradiciji.

Da bi se stekla pouzdanija slika *Atonovih* osobina, valja navesti nekoliko odlomaka iz himne, posvećene *Atonu*.

„Kada sviće na Istoku, sve zemlje ispunjavaš lepotom... Ljudi te vide, a ipak su tvoji putevi nedokučivi... Nebrojena su dela tvoja! Ona su ljudima nevidljiva, O, Jedini Bože, kojem sličnog nema... Zemlje Sirije, Kuša i Egipta si stvorio, i postavio si čoveka svakog na odgovarajuće mesto... Njihovi se razlikuju jezici, i njihove su takode različite osobine, i boja im se razlikuje, jer ti si narode različitim učinio... Ti si u mom srcu, ali sem tvog sina Akhnatona niko te ne zna. Njega si učinio svesnim namera tvojih i tvoje snage...”

Himne *Atonu* sadrže ideje i fraze koje, ma koliko izgledale nove, možemo naći u mnogim starijim himnama, posvećenim drugim bogovima. Ono što je zaista novo ne nalazi se u izrečenom, već u onome što je izostavljeno. Himne posvećene *Amonu*, tvrde da je on *Jedini Bog*, ali su mu pridodati *Ptah*, *Ra* ili *Atum*. Naglašava se da je *Amon Jedinu Tvorac* od čijih suza je nastalo čovečanstvo i iz čijih usta su izašli bogovi, čime je identifikovan sa *Ptahom* i *Atumom*. Takav panteizam se ne može naći u himnama koje su posvećene *Atonu*. U njima se susrećemo sa strogim monoteizmom, koliko jedinstvenim, toliko i neočekivanim u kasno bronzano doba. Pažljivo brisanje izraza „*bogovi*” i zamena jednim, u starijim zapisima, svedoči da se ne radi o slučajnosti već o postupno razvijenom konceptu Boga.

Atonizam je vratio kralju nekadašnji status jedinog posrednika između ljudskog i božanskog sveta. *Atonisti* se nisu mučili pokušajima da ospore postojanje drugih bogova i jednostavno su ih ignorisali. Neko vreme se verovalo da je postojao svojevrstan sukob između

sveštenika *Amona* i *Atona* oko prevlasti i statusa državnog boga, ali o tome će biti reči kasnije.

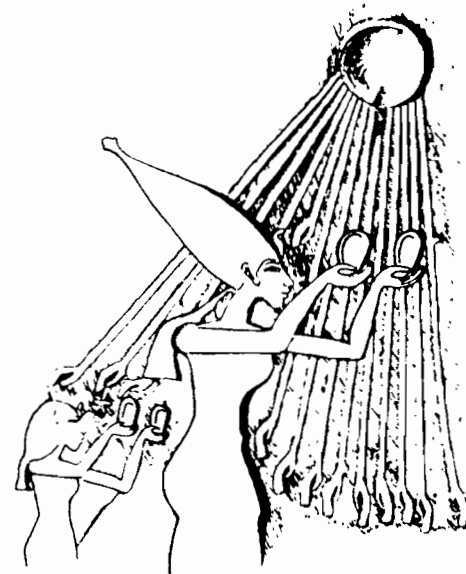
Ono što se obično previda je potpuno zapostavljanje *Oziris*a, boga mrtvih, čiji je kult imao enormnu popularnost i važnost. Sledbenici *Akhnaton*a su sasvim odbacili ozirijanski koncept zagrobnog života. Čak i sam titularni naziv *Oziris*, koji je ispisivan ispred imena pokojnika u značenju *pokojni*, bio je izostavljen u natpisima na zidovima grobnica. *Atonističku* eshatologiju je teško objasniti, ali izgleda da je bila zasnovana na starom konceptu koji je bio potisnut ozirijanskim materijalnim „*rajskim vrtom*”, još u doba Starog kraljevstva. Nova eshatologija je bila zasnovana na verovanju da duše umrlih izlaze u zoru u obliku ptica i uživaju pun život u nevidljivom svetu, dvojniku materijalnog sveta, da bi se uveče vraćale u grobnicu. Naglašeno oživljavanje sveta, sa svakom pojavom *Atona* u zoru, označava da on ne donosi život samo materijalnom svetu, već i svetu mrtvih. Isključivanje *Oziris*a iz eshatologije može se smatrati jednim od uzroka slabog prihvatanja *Atona* među Egipćanima. Da ozirijanski koncept nije mogao biti lako uklopljen u hrišćanstvo, malo je verovatno da bi se ono brzo i lako proširilo u Egiptu, jer je kult *Oziris*a bio najrasprostranjeniji i najznačajniji kult Egipta.

Pomenuti sukob između vladara i *Amonovog* sveštenstva, teško da je mogao postojati. Verovanje da je *Amonovo* sveštenstvo bilo *država u državi*, sposobno da se u većoj meri suprotstavlja faraonu, proizvod je istoričara iz prošlog veka koji su bili opterećeni sukobom Crkve i Države u Evropi toga vremena. Moć *Amona*, njegovo bogatstvo i administrativni aparat koji je upravljao posedima bili su poklon darežljivih faraona XVIII dinastije. Kao što su davali, kraljevi su mogli i da uzimaju. Poznato je da je svako naimenovanje *Amonovih* sveštenika, čak i na beznačajne funkcije u provincijskim hramovima, morao da odobri faraon, prvosveštenik svakog kulta i svih hramova u Egiptu. Kako je faraon bio

nominalni vlasnik svih dobara u zemlji, moć bilo kojeg sveštenstva je mogla preko noći da nestane, jednostavnim oduzimanjem prihoda u korist državne riznice ili nekog drugog kulturnog centra. Nema sumnje da su prihodi mnogih bogova Egipta bili dobrim delom usmereni na finansiranje *Akhet-Atona*, nove prestonice i kulturnog centra *Atona*. Kako je imao najveće prihode, Amon i njegovo sveštenstvo su najviše i izgubili, a naglo siromašenje je moralo da ima za posledicu smanjivanje broja sveštenika i službenika zaposlenih na imanjima hramova. Sveštenici su verovatno premešteni u druge kulturne centre, pre svega u novu prestonicu. Nema ničega što bi moglo da ukaže na bilo kakvo, organizovano ili spontano, suprotstavljanje *Akhnatonu*. Kada bog vlada državom, njegove želje i zapovesti se izvršavaju; a da li su mudre, bezumne, zločinačke, korisne ili katastrofalne, može se videti tek kada bog prestane da vlada. Slepno prihvatanje *Akhnatonovih* zapovesti ogleđa se i u sveobuhvatnom brisanju imena starih bogova širom zemlje, pred sam kraj njegove vladavine. *Akhnaton* se nije mnogo razlikovao od drugih faraona, bar kada su državni poslovi bili u pitanju. Njegov navodni pacifizam pre je posledica već ranije poremećene delikatne političke ravnoteže između kraljevina u Aziji. Doduše, on je smanjio isporuke žita i zlata egipatskim saveznicima, ali to nije bitno doprinelo jačanju kraljevstva Hetita sa kojim će Egipat morati da se sukobi nekoliko decenija kasnije. Iako nije predvodio vojne pohode, *Akhnaton* je poverio značajne funkcije vojskovođama i brigu o armiji prepustio njima. Na nekoliko reljefa je *Akhnaton* prikazan u klasičnoj pozi vojskovođe koji satire neprijateljske vojnike.

Koliko god *Atonizam* bio progresivan u religijskom smislu, njegov tvorac i propagator je bio opsednut uspostavljanjem društvenog uređenja kakvo je postojalo skoro celi milenijum ranije. Vreme faraona, koji su bili jedini posrednici između Zemlje i Neba, bilo je davna

prošlost i Egipćani su navikli na to da se sami obraćaju bogovima, a *Akhnaton* je pokušao da im to uskrati. Uz zapostavljanje Ozirisa, bio je to osnovni uzrok brzog vraćanja starim bogovima, posle *Akhnatonove* smrti 1362. god. p. n. e. Njegova prestonica je opustela, ali osuda *Atona* i razaranje *Akhet-Atona* i brisanje *Akhnatonovog* imena sa svih spomenika usledilo je tek više od dvadeset godina kasnije. Temeljno razaranje *Atonovih* hramova i uklanjanje pisanih dokumenata iz vremena *Akhnatonove* vladavine, onemogućava pouzdano rekonstruisanje događaja, ali je očito da kasno bronzano doba nije bilo vreme za učvršćivanje monoteizma, tim pre što je njegova pojava bila praćena pokušajem regresivne reforme državnog uređenja.

AKHNATON I NEFERTITI POD ZRACIMA ATONA

HATOR I NJENI OBLICI

Boginja *Hator* je jedna od najstarijih poznatih boginja, ne samo Egipta već i mnogo šireg područja. Najstariji nalazi koji potvrđuju postojanje boginje u obliku krave, što je osnovni oblik *Hator*, potiču iz razdoblja koje je skoro celi milenijum starije od dinastičkog perioda. *Hator* se pojavljuje u velikom broju različitih oblika, što nije čudno, jer je, tokom dinastičkog perioda, identifikovana sa svakom značajnijom lokalnom boginjom. Najstariji oblik u kojem je *Hator* predstavljena je krava, što je ujedno i oblik u kojem se pojavljuje u zagrobnoj literaturi sve do kasnog, grčko-rimskog perioda.

Njeno ime se javlja u dva oblika - *Het Hert*, što znači *kuća koja je gore*, i *Het Heru*, što znači *kuća Horusa*. Prvi, rede korišćeni naziv, upućuje na neki nebeski region, dok drugi oblik ukazuje na dom Horusa, drevnog solarnog božanstva. Zbog toga možda ime *Het Heru* označava deo neba kojim se sunce kreće ili u kojem boravi, od izlaska do zalaska. Vremenom su njeno ime i uticaj prošireni na ceo nebeski svod, pa je tako preuzela atribute većeg broja drevnih boginja.

Hator se obično prikazuje kao žena na čijoj se glavi nalazi par rogova između kojih je smešten sunčev disk. Ujedno, kako je preuzela mesto starijih boginja, često je predstavljena sa njihovim karakteristikama kao što su lavlja glava, dvostruka kruna, sunčev disk okružen kobra... Kao boginja iz zagrobnog sveta, *Hator* se pojavljuje u obliku krave koja izlazi iz pogrebne planine.

Slavljenje *Hator* je, poput slavljenja Horusa, bilo opšte prihvaćeno u Egiptu u kasno predinastičkog doba, tako da je izgleda *Hator* imala više svetilišta nego Horus. Kao velika svetska majka, ona je bila personifikacija prirodne sile obnove i radanja koja vlada Nebom, Zemljom i zagrobnim svetom. Svaki veći kulturni centar izjednačavao je svoju lokalnu boginju sa *Hator*, tako da ni najvatreniji poklonici njenog kulta verovatno nisu mogli da nabroje sve njene oblike. Zbog toga, već u relativno ranom razdoblju pravljen je izbor i stvarane su grupe od sedam *Hator* boginja. Verovatno je svaki veći kulturni centar imao svoj izbor od sedam *Hator* boginja, ali je ponekad i taj broj povećavan na dvanaest.

Grci su *Hator* poistovetili sa Afroditom, za šta su imali dovoljno razloga, pošto je *Hator* predstavljala sve dobre osobine žene. Bila je zaštitnica pevača, igrača, zabavljača svake vrste, umetnikā i umetničkih dela, vina, piva i veselja. Naravno, bila je zaštitnica ženske lepote i ljubavi.

Kao *slavna na Nebu, moćna na Zemlji* i *kraljica Skrivenog sveta*, *Hator* je imala mnogostruku ulogu, ali joj je najveći značaj pridavan kao boginji zagrobnog sveta. U kasnom, Ptolomejskom periodu, ona je identifikovana sa četiri boginje koje su imale veliki značaj u ranodinastičkom periodu. To je poistovećenje verovatno nastalo zahvaljujući tome što su osnovne osobine drevnih boginja bile zaboravljene. Četiri znamenite boginje su bile *Nekhebet* iz *Nekheba*, *Uadet* iz *Butoa*, *Bast* iz *Bubastisa* i *Neit* iz *Saisa*. O tim boginjama će biti više reči, ne samo zato što su poistovećene sa *Hator*, već zato što su imale značajno mesto u Egipatskom panteonu ranog razdoblja.

Nekhebet - boginja Juga

Lešinar je bio simbol boginje *Nekhebet* još u praistorijskom periodu. Njen kult je bio opšte prihvaćen u celom Gornjem Egiptu, tako da je u titulama ranih vladara, lešinar označavao Gornji, a kobra, simbol boginje *Uadet*, Donji Egipat. Kao prirodna sila, *Nekhebet* je bila beskraj koji je stvorio svetlost, a nazivana je *otac očeva, majka majki, ona koja postoji od početka, stvoriteljica sveta*. Na reljefima je *Nekhebet* obično predstavljena zajedno sa svojom sestrom *Uadet*, boginjom Donjeg Egipta, jer su njih dve zajedno simbolizovale ujedinjenu državu. Jedan aspekt *Nekhebet* je identifikovan sa *Izis*, tako da je smatrana majkom solarnog boga *Horusa*, pa tako i faraona, svetog kralja.

Uadet - boginja Severa

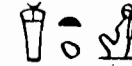

Boginja *Uadet* je bila slavljena u obliku kobre, a kulturni centar joj se nalazio u gradu *Per Uadet*, u delti Nila. Njen hram je nazivan *Pe Tep* i pošto je pominjan mnogo puta u tekstovima piramida, verovatno je bio ne samo veoma star, već i veoma značajan. Iz njegovog imena su Grci izveli ime *Buto*, kojim su označavali ceo grad. Poput *Nekhebet*, i *Uadet* je identifikovana sa *Izis* u veoma ranom periodu. Tako je i *Horus*, sin *Izis*, imao hram u kulturnom centru *Pe Tep*.

Na slikama i reljefima *Uadet* je prikazivana u liku žene sa krunom Severa a u ruci je obično držala skiptar oko kojeg je obavijena kobra. Ponekad je predstavljena i kao krilata zmija sa krunom Severa na glavi, a titularni naziv joj je najčešće glasilo *Uadet*, gospodarica Neba.

U zagrobnom svetu od nje se očekivalo da uništi neprijatelje pokojnika, a u *Knjizi mrtvih* se često dovodi u vezu sa *Maat*, simbolom pravednosti i poretka.

Bast - gospodarica Istoka

Neprikosnovena božanska gospodarica istočnog dela rečne delte je bila *Bast*. Kulturni centar joj se nalazio u gradu *Per Bast* ili *Pa Bast*, poznatom kao *Bubastis*, kako je glasilo njegovo helenizirano ime. Iskopavanja na mestu *Bubastisa* ukazuju na veoma veliku starost samog grada, a verovatno i kulta *Bast*.

Bast je obično predstavljena kao žena sa glavom mačke, u ranijem razdoblju, i glavom lavice, u kasnijem periodu. Često je identifikovana sa pratiljama najznačajnijih bogova, kao što su *Ra* ili *Atum*. U različitim kulturnim centrima *Bast* je priključivana moćnim boginjama kao što su *Hator* ili *Mut*.

Na osnovu zapisa, sa priličnom sigurnošću može se reći da su *Bast* i *Sekhet* bile simbol toplote i vatre, a *Sekhet* je imala razornu snagu. Ponekad je *Bast* pominjana u vezi sa *Khonsuom*, i tada je predstavljala personifikaciju Meseca. U tom slučaju je prikazivana sa glavom mačke, za koju se verovalo da je u vezi sa *Mesecom*. Među životinjskim kultovima u Egiptu, mačka je zauzimala značajno mesto.

Neit - gospodarica Zapada

Neit takođe spada među veoma stara božanstva čiji je kult bio značajan još u preistoriji. Pokušaji da se njeni najstariji atributi saznaju putem etimologije, nisu dali značajnije rezultate. Tome se ne treba čuditi, jer skoro

svi zapisi, u kojima se *Neit* pominje, prilično su šturi i potiču iz razmerno kasnog razdoblja te zbog toga verovatno ne odražavaju stara verovanja.

Neit je prikazivana kao žena sa krunom Severa na glavi, dok u ruci drži luk i par strela. Zato je vrlo verovatno da je, bar u najranijem razdoblju, bila personifikacija ratnih ili lovačkih pohoda. Kasnije se njeni atributi teško mogu razdvojiti od atributa *Uadet*, *Sekhet*, *Bast*, *Mut* i ostalih boginja sa kojima je poistovećivana. Kako nema ni jednog opisa ceremonija, koje su obavljane u njenim svetilištima, teško se nešto može sa sigurnošću reći, ali su verovatno imale mistički karakter i vremenom su prilagođavane i modifikovane. Ima indicija da je nakada bila vrhovna boginja, ono što je kasnije bio Ra za sve bogove. Njen kult je obnovljen u veoma kasnom razdoblju, ali malo je verovatno da je mogao biti obnovljen u svom izvornom obliku, jer su jezičke promene, nastale tokom dva milenijuma, onemogućavale tačno čitanje tekstova iz ranodinastičkog razdoblja, ukoliko su uopšte i bili sačuvani.

Njen kulni centar se nalazio u gradu *Saut*, poznatijem po helenizovanom nazivu Sais. Zahvaljujući tom kasnom obnavljanju njenog kulta, često se pominje kod grčkih i latinskih pisaca koji opisuju Egipat. Svoju renesansu *Neit* verovatno duguje faraonima XXIV, XXVI i XXVIII dinastije, jer je tada prestonica države bio povremeno i Sais, njen kulni centar. Opisi boginje *Neit*, koje daju grčki i rimski pisci, u većini slučajeva se ne slaže sa onim što nalazimo u egipatskim izvorima. U svakom slučaju, nema sumnje da je *Neit* slavljena kao „sve što je bilo, što jeste i što će biti“ kreativna snaga Neba, Zemlje i zagrobnog sveta.

ANUBIS I UAP-UAT

Ako izuzmemo Ozirisa, najpoznatiji i najvažniji bog pogrebnog rituala je Anubis, čije je ime bilo zapravo *Anpu*. Kult šakala *Anpua* je veoma star i može se pratiti još od ranog predinastičkog perioda. Kao zaštitnik mrtvih, bio je široko prihvaćen u Egiptu, verovatno pre nastanka ozirijanskog učenja, da bi potom bio uklopljen u kult Ozirisa. Na već uobičajen način, *Anpu* je proglašen za sina boginje Neftis, ali se, u različitim legendama, kao njegov otac pominju i Set i Oziris. Jedan od najstarijih kulturnih centara Anubisa bio je Abidos, grad koji je smatran najznačajnijim kulturnim centrom Ozirisa, ali su Anubis i Oziris bili poznati i priznati u celom Egiptu.

Najznačajnija funkcija Anubisa je bila, sudeći prema legendama, sastavljanje raskomadnog Ozirisovog tela, mumificiranje i umotavanje u tkaninu. Ceo taj postupak je neizbežna priprema bez koje nije bilo moguće oživljavanje Ozirisa. Zbog toga je Anubis bio slavljn kao gospodar veštine balsamovanja i jedna od najznačajnijih božanskih ličnosti u pogrebnom ritualu. Druga, verovatno najstarija funkcija *Anpua* bilo je odvođenje mrtvih do večnog prebivališta. Ovde moramo primetiti da u pojedinim šamanskim verovanjima, duše umrlih vodi pas, a Anubis je pominjan i kao šakal i kao pas. U poslu vođenja mrtvih, *Anpu* je imao pomagača, takode šakala ili psa po imenu *Uap-Uat* - *Otvarač puteva*. Zbog sličnog oblika, ova dva božanstva teško se

mogu razlikovati u tekstovima u kojima njihova imena nisu napisana fonetski. *Uap-Uat* se pojavljuje i na prikazima Sunčeve barke koja nosi mrtvo Sunce kroz tamu. Tu se *Uap-Uat* nalazi na pramcu ispunjavajući svoju obavezu *otvarača puteva*.

Kako je bio odgovoran za balsamovanje, Anubis je neizbežno zauzimao značajno mesto među gospodarima magije, iako je Tot bio neprikosnoveni gospodar magijskih veština. U mnogim ozirijanskim legendama Tot i Anubis se pominju kao najznačajniji učesnici Ozirisovog oživljavanja. Zahvaljujući svom značajnom mestu u pogrebnom ritualu, kult *Anpua* se održao ne samo kroz celo razdoblje egipatske istorije, već je prenet i u Rim, zajedno sa kultom Ozirisa i Izis, a ta tri egipatska božanstva su slavljena u Rimu sve do drugog veka nove ere.

ANUBIS

KHNUM

U drevnom kultnom centru *Abu*, poznatijem po heleniziranom imenu Elefantina, slavljen je bog *Khnum*, jedan od najstarijih bogova Egipta. *Khnum* je čak i u Tekstovima piramida tako prikazivan da nema sumnje da je već u to vreme smatran izuzetno starim božanstvom. *Khnum* je tokom duge egipatske istorije, uprkos neminovnim promenama, sačuvao značajno mesto među bogovima, pa je čak i u zapisima nekih gnostičkih sekti iz II i III veka naše ere, pominjan kao sveto biće. Simbol *Khnuma* je bio ovan, pa je tako ovaj bog najčešće prikazivan kao čovek sa ovnujskom glavom i belom krunom Gornjeg Egipta. Kao vodeno božanstvo, *Khnum* je prikazivan sa vrčem na glavi ili sa ispruženim rukama sa kojih se sliva voda.

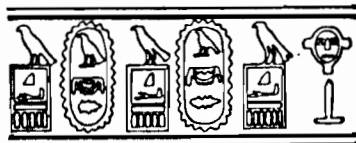
Ime ovog boga izvodi se iz korena *kh n m* koji označava spajanje, ujedinjavanje ili građenje nečega. Iz tekstova koji pominju i opisuju *Khnuma*, saznajemo da je smatran graditeljem ljudi i bogova, a sveštenici iz Elefantine mu pripisuju i stvaranje kosmičkog jajeta iz kojeg se izleglo Sunce. Čoveka je *Khnum* načinio na grnčarskom vitlu i kao tvorac sveta često se pojavljuje zajedno sa Ptahom koji je verovatno imao istu ulogu u Donjem, kao *Khnum* u Gornjem Egiptu. *Khnum* nije samo stvorio čoveka, već ga je i dalje *gradio* i održavao u životu.

Oblast u kojoj je *Khnum* bio vrhovno božanstvo, prostirala se od Tebe do prve katarakte Nila i granice sa Nubijom. On je obuhvatao attribute Ra, *Šua*, *Geba* i

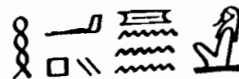
Oziris, predstavljajući tako iskonsku kreativnu silu. Najvažnija *Khnumova* svetišta nalazila su se u *Sunnu* (Asuanu), na ostrvu *Abu* (Elefantina) i *Senmutu* (Bigga) koji je označavao granicu sa Nubijom.

Dva oblika *Khnuma* su slavljena u dva grada koji nisu bili njegovi kulturni centri i u kojima je *Khnum* preuzeo atributa drugih bogova. U Herakleopolisu je verovatno postojala teološka škola za koju je teško reći da li je bila mlađa ili starija od one u Heliopolisu. Lokalni veliki bog, po imenu *Her-šef*, bio je solarno božanstvo koje je proglašeno za oblik *Khnuma*. Na taj način je *Khnum* dobio brojne titularne nazive koje ima i Ra, a nazivan je i jedinim bogom.

Drugi oblik *Khnuma*, poznat po imenu *Ba-neb-Dedu*, slavljn je u Mendesu. Ovaj bog je isprva bio oblik Ra, da bi kasnije obuhvatio Ozirisa, Geba i Šua. Osnovne karakteristike ovog božanstva ogledaju se u njegovim titularnim nazivima - *Ovan, krepki mužjak, sveti falus, Duša Ra, ujedinijenog sa Šu i Tefnut, Jedini bog...* Sveti ovan iz Mendesa je bio jedan od široko prihvaćenih i uvažanih božanstava plodnosti, zajedno sa svetim bikom Apisom, iz Memfisa.

HAPI BOG NILA

Bog životvorne reke Nil pominje se u najstarijim poznatim zapisima, a ime mu je bilo *Hep* i kasnije *Hapi*. Značenje njegovog imena ne može se pouzdano izvesti ni iz same reči, ni na osnovu njegovih atributa. Najverovatnije je da je *Hapi* bio jedan od najznačajnijih bogova preistorijskog doba, a kulturni centri su mu se nalazili na Jugu. U *Tekstovima piramida* uvek se pominje uz *Kenset*, prvu nomu Gornjeg Egipta, koja obuhvata Elefantinu, File i Sahel, mesta u blizini prve katarakte, za koja se smatralo da su izvorište godišnjih poplava Nila.

Hapi je uvek prikazivan u obliku čoveka, ali su mu grudi bile ženske, simbolišući snagu oplodavanja i prehranjivanja. Kako je Egipat bio deljen na Gornji i Donji, tako je i Nil bio podeljen na dva dela. Gornjim Nilom je nazivan deo reke od Elefantine do Asjuta i njegov zaštitnik je nosio ime *Hapi Reset*, dok je donji tok reke imao zaštitnika po imenu *Hapi Meht*. Prvi je simbolizovan lotosovim, a drugi papirusovim cvetom. Kada se *Hapi* predstavlja jedinstvenim likom, tada u ruci drži obe biljke ili dve vaze iz kojih proliva vodu. Vrlo često nalazimo sliku dva *Hapija* kako povezuju užetom simbole Severa i Juga sa simbolom jedinstva, a stilizovani oblik tog prikaza nalazi se na skoro svim kraljevskim prestolima.

Još na samom početku istorijskog perioda *Hapi* je poistovećen sa Nunom i smatran je tvorcom sveta i bo-

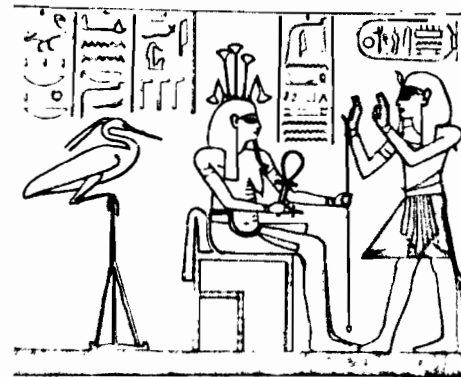
gova, a taj status je održao, uprkos jačanju kulta Ra i Amona, jer je svako znao da bez njegove vode nema ni opstanka u najvećoj oazi Afrike.

Njegova priroda je bila sasvim različita od prirode solarnih bogova i najznačajnija razlika je u tome što su bila poznata mesta na kojima se Sunce pojavljuje i iščezava, dok je *Hapijevo* obitavalište bilo nepoznato. Godišnje poplave takođe su bile nerazjašnjene, misteriozne pojave čiji je izostanak nekoliko puta uzrokovao katastrofalnu glad. U jednom razdoblju Egipćani su verovali da poplave započinju uzdizanjem vode između Elefantine i File, ali nema sumnje da im je bilo dobro poznato da Nil postoji i mnogo južnije, kao da porast vodostaja nije karakterističan samo za donji tok reke.

Kako je smatran tvorcem, *Hapi* je često poistovećivan ne samo sa Ra, već i sa Ozirisom, sa kojim je delio božansko učešće u oplodivanju i stvaranju novog na mestu ugaslog života. Proslava početka poplave je bila jedan od najznačajnijih praznika Egipta, a tom prilikom su kipovi Hapija nošeni u svečanim procesijama. Taj se praznik održao i među današnjim Egipćanima, pod nazivom *Lejlat-ul-Nukta* - Noć suze. To je vreme kada čarobna kapljica ili suza Izis koja oplakuje Ozirisa pada sa neba i prouzrokuje poplavu Nila. Zahvaljujući poistovećivanju sa Ozirisom, kao *Hapijeva* pratilja pojavljuje se Izis zauzimajući na taj način mesto koje je verovatno pripadalo boginji *Nekhebet*. Uz *Hapija* se često pominju *Nut* ili neki njeni oblici, što je posledica poistovećivanja *Hapija* sa *Nunom*.

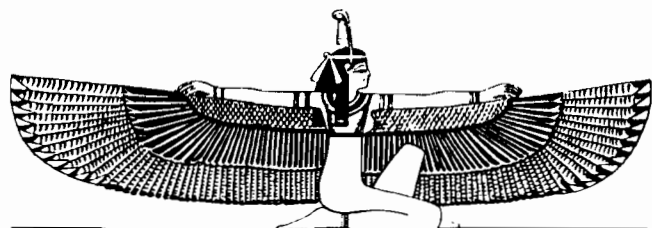
Na kraju vredi pomenuti *Hapijeve* karakteristike, onako kako su navedene u jednoj himni: ... *U kamenu se on izvajati ne može, ne vidimo ga u oblicima koji nose duplu krunu, ni dela ni žrtvene ponude prineti se njemu ne mogu. Iz skrivenih obitavališta svojih izaći ne može, i mesto na kojem je ne može se znati. U oltarima ispisanim nema ga, nema dovoljno mesta prostranog na koje bi stao, ni u srcu spoznati ga svome ne možeš...* Čak ni

svemoćni skriveni Amon nije ovako opisivan, ali ova himna *Hapiju*, svedoči da su Egipćani znali kako valja opisati Jedinog i Jedinog Boga, mnogo pre pojave prvih poznatih monoteističkih učenja.

RAMZES III SE OBRAČA HAPIJU

MAAT

OZIRIS KAO SUDIJA. IZA NJEGA SU IZIS I NEFTIS

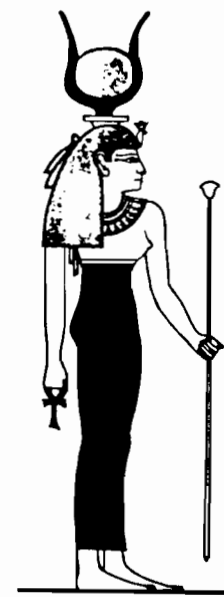
UADJET

NEIT

NEKHEBET

BAST

HATOR

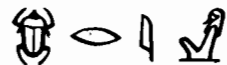

HERU-UR

Izis sa mladim Horusom

KHEPERA - SVETI SKARABEJ

Jedan od oblika boga Ra je nazivan *Khepera Kheperdesef* - Khepera samostvoreni - a bio je simbol stvaranja i preobražaja. *Khepera* je uvek predstavljan u obliku insekta iz porodice *Scarabeidae* - Koprofagi ili Balegari - poznatom pod nazivom *Scarabeus sacer*. Verovatno je ovaj insekt smatran svetim bićem i simbolom nekog božanstva još davno pre nastanka heliopoliskog učenja koje ga je povezalao sa solarnim kultom. *Khepera* je jedno od najpoznatijih i najpopularnijih božanstava, jer je zauzimao značajno mesto u ozirijanskom učenju o večnom životu. Njegovo ime je nastalo od korena *kh p r* koji ima značenje *biti, postojati, nastati, stvoriti*, ali i *pretvoriti se, preobraziti se*. Izgleda da su Egipćani smatrali da skarabeji postoje samo kao mužjaci, jer se ženke ovog insekta veoma teško razlikuju od mužjaka a i jedni i drugi se podjednako staraju o položenim jajima i larvama. Iz toga je izvedeno verovanje da su skarabeji *samostvoreni* i da se bespolno razmnožavaju.

U egipatskim mitovima o nastanku bogova kaže se da je prvi bog sam sebe stvorio i da su od njega nastali jedan bog i jedna boginja. *Khepera* je nazivan *ocem bogova*, a solarni bog uz kojeg se najčešće pominje je *Heru-khutj*, veoma stari oblik Horusa koji je obuhvaćen kultom Ra još pre istorijskog perioda. Ozirijansko učenje takode tvrdi da je *Khepera* tvorac bogova i pokojnik veruje da će moći da uzme bilo koji oblik, poput *Khepera*, simbola preobražaja iz inertne mase *Nuna* u

aktivni, živi oblik. Na taj način bi i *živa duša*, koja postoji u ljudskom telu, trebalo da bude klica života koja će izrasti u živi oblik, posle smrti tela koje je samo jedan oblik postojanja. Na taj način je *Khepera* simbolizovao vaskrsnuće, a o univerzalnosti i starosti njegovog kulta najbolje govore bezbrojni skarabeji pronađeni u grobnicama iz svih perioda. Neke uvodne rečenice pojedinih poglavlja *Knjige mrtvih*, navode na zaključak da je običaj polaganja skarabeja na grudi pokojnika bio ustaljen još tokom prvih dinastija.

DOKTRINA VEČNOG POSTOJANJA

Pokušaji da se, na osnovu brojnih pisanih svedočanstva, rekonstruiše egipatsko verovanje u večno postojanje, pokazali su da Egipćani nisu imali jedinstvenu i strogo utvrđenu doktrinu. U egipatskim zapisima se jasno mogu prepoznati dva osnovna gledišta - veoma staro verovanje u materijalni zagrobni svet i možda kasnije, ali takođe preistorijsko, verovanje da duhovni deo čoveka može ne samo da preživi smrt, već i da dostigne božanske kvalitete. Ono što predstavlja najveći problem prilikom analiza drevnih tekstova je činjenica da Egipćani nikada nisu jasno razdvojili ova dva načina nadvladavanja smrti. U *Knjizi mrtvih* nalazimo zajedno poglavlja koja zastupaju dva različita gledišta i izgleda da to nije ni najmanje smetalo Egipćanima. Kao sredstvo za nadvladavanje smrti uvek se pominje samo magija, ali reč *hekau*, posebno u kasnijim tekstovima, poprimala je i značenje *znanja*. Zajedništvo magije i često jasno prepoznatljive ideje o jednom, svemogućem bogu ili Bogu, izazivalo je i izaziva brojne nedoumice. Možda taj za nas nemoguć spoj može da se objasni jednostavnom ljudskom željom da se udovolji svima - i učenicima i neukima.

Kako obred sahrane nije pretrpeo značajnije izmene tokom milenijuma, u njemu su jasno prepoznatljivi magijski obredi koji nikada nisu bili zapostavljeni, iako su verovatno izgubili svoje prvobitno značenje. Ceremonija *otvaranje usta i očiju*, najznačajnija pogrebna ceremonija koja treba pokojniku da povrati moć govora i

vida, obavljana je u sobi na ulazu u grobnicu ili izvan grobnice, na ceremonijalno očišćenom mestu. Učesnike ceremonije je predvodio *Kher heb*, sveštenik višeg reda i ceremonijal majstor, a pomagala su mu još tri sveštenika, *Sem*, *Am asi* i *Am khent*. Imenom *Smer* je nazivan čovek koji je bio ili je predstavljao bliskog prijatelja pokojnika, dok je *Sa merf* (sin koji ga voli) bio pokojnikov sin ili neko ko ga zastupa. Dve žene, nazvane *Derau ur* i *Derau šeraut*, igrale su uloge Isis i Neftis, a *Menhu* je bio kasapin koji obavlja klanje žrtvenih životinja. Svi su oni učestvovali u predstavi koja je trebalo da prikaže događaje koji su se zbili prilikom sahrane i oživljavanja Ozirisa, sa kojim se pokojnik identifikuje. Ceremonija *otvaranja usta i očiju* bila je jedna od najvažnijih i retko kada je izostavljana, dok su ostale ceremonije bivale drastično skraćivane ili sasvim izostavljane, jer je njihovu funkciju preuzimao tekst, ispisan na papirusu ili tkanini kojom je obavijana mumija. Na taj način je rodbina pokojnika bila pošteđena prinošenja brojnih žrtvenih ponuda u hrani i piću koje su bile predviđene u svakoj ceremoniji.

Osim pisanih dokumenata, tumačenju pogrebnih običaja i verovanja u velikoj meri doprinose i brojne dobro očuvane grobnice iz skoro svih perioda. Najstarije grobnice su bile jednostavne ovalne jame u koje je polagano telo pokojnika i njegova skromna imovina, a potom je sve zasipano peskom. To zasipanje peskom je, uz povoljne klimatske uslove, dovodilo do brzog isušivanja tela i svojevrsne prirodne mumifikacije. Kako su grobnice postajale veće, a tela pokojnika bivala smeštana u drvene kovčege, moralo se pristupiti hemijskoj obradi tela, koja je trebalo da zameni delovanje suvog peska i omogućí očuvanje tela u što prirodnijem obliku. Bogatstvo i ugled pokojnika mogli su se jasno proceniti na osnovu grobnice i opreme u njoj, a ukrašavanje zidova je imalo važnu magijsku ulogu. Obaveza redovnog prinošenja žrtvenih ponuda u hrani i piću, iziskivala je

trošenje većih količina hrane, koje nikada nije bilo previše, a nepoštovanje drevnih običaja smatralo se velikim grehom. Zbog toga su pokojnici na jednostavan način bili upućeni na samostalno snabdevanje. Zahvaljujući magiji, sva naslikana hrana mogla se pretvoriti u stvarnost, ako se znaju odgovarajuće *hekau*, moćne ili magične reči, a u nekim tekstovima su pokojnici upućivani da hranu traže od bogova. Na taj način je elegantno rešen jedan problem, ali valjalo je velikodostojnicima i činovnicima obezbediti onakav život u zagrobnom svetu, kakav su imali i na ovom. Steći večni život, a biti prinuden na samostalno obrađivanje svog večno plodnog imanja u kraljevstvu Ozirisa, više je ličilo na kaznu nego na nagradu, bar je tako izgledalo onima koji se nikada nisu bavili teškim fizičkim poslovima. Taj problem je rešen pomoću malih ljudskih figura uz koje su ostavljane ili na kojima su bile nacrtane različite alatke. Odgovarajuće magične reči su pretvarale te figure u radnike koji će obavljati poslove umesto svog gospodara. Broj tih figura, nazvanih *ušabti* ili *šauabti* (onaj koji odgovara, odaziva se), nije bio striktno određen, ali se smatralo da treba da ih ima koliko i dana u godini, i uz odgovarajući broj nadzornika. Pomoću *ušabti* figura zagrobni svet je do te mere demokratizovan da je svako mogao da se oslobodi neželjenih poslova.

Na osnovu egipatskih zapisa, sa priličnom sigurnošću, može se rekonstruisati verovanje da je čovek sačinjen od nekoliko činilaca koji su imali različite funkcije u ostvarivanju večnog života, a verovatno su poticali iz različitih izvora. Ljudsko telo su Egipćani nazivali *khat*, a isti naziv korišćen i za mumiju, dok je sama reč označavala nešto što je podložno propadanju i namenjeno zemlji. Uprkos tome što je bilo predodređeno da propadne, telo je moralo biti što bolje očuvano, a za to su postojali valjani razlozi.

Ono što su Egipćani nazivali *sahu*, obično se u predvodima navodi kao *duhovno telo*, a smatrano je telom

koje će večno postojati i koje nastaje iz pokojnikovog tela, uz pomoć odgovarajućih ceremonija. Kako se proces nastajanja tog novog tela naziva *klijanjem*, jasno je zašto je toliko pažnje posvećivano očuvanju mrtvog tela, jer seme koje istruli u zemlji neće nikada proklijati i stvoriti novi život.

Merenjem srca utvrđivala se pravednost pokojnika i njegovo pravo na večni život. Reč *ab* nije označavala samo srce kao organ, već i mesto na kojem nastaju dobre i zle misli. Zbog toga je možda ispravnije da se *ab*, bar u religijskim tekstovima, prevodi kao *savest* ili *svest*.

Prema egipatskim verovanjima, čovek je imao apstraktnu ličnost koja je, posle smrti tela, postajala sasvim nezavisna, tako da je mogla da boravi sa bogovima, ali i da posećuje grobnicu. Zbog toga se egipatski naziv *ka* najčešće prevodi kao *dvojniki* ili *duh*, a žrtvene ponude u hrani i piću su prinošene da bi on imao čime da se prehrani. Verovatno *ka* potiče iz najstarijih verovanja u nastavak života u svetu duhova, kakva se još mogu prepoznati među izolovanim plemenima Afrike, jer *ka* predstavlja celokupne duhovne vrednosti čoveka.

Onaj deo čoveka koji je uživao večno postojanje na nebu, nazivan je *ba* i označavao je nešto uzvišeno i plemenito, pa se obično prevodi sa *duša*. Iako je *ba* obično smatran bestelesnim, često se navodi da mu je grada vazdušasta i da ima oblik ptice sa ljudskom glavom, a može da uzme i bilo koji drugi oblik.

Najrede pominjani i najmanje rastumačeni deo čoveka je njegova senka - *khaibit*, koja se veoma retko pominje u starijim tekstovima, a iz kasnijih se jedino može zaključiti da se uvek nalazi u blizini duše.

Još jedan bestelesni deo čoveka bio je *akh*, a predstavljao je svetlucavu prozirnu auru koja okružuje telo. U nedostatku boljeg izraza, *akh* se prevodi kao *svetli*, *uzvišeni*, *intelekt* i slično. Veoma važan deo čoveka, takode teško prevodivog naziva, bio je *sekhem*, obično prevoden kao *moć* ili *obličje*, iako to ne odgovara

sasvim onome što su pod *sekhemom* podrazumevali Egipćani.

Kao poslednji, ali ne i najmanje važan deo čoveka, valja pomenuti i ime - *ren*. Poznato je da, prema drevnim verovanjima, ne samo Egipćana, poznavanjem nečijeg imena stičemo izvesnu moć nad onim čije nam je ime otkriveno.

Navedeni pojmovi su bili savršeno jasni Egipćanima i nema ni jednog njihovog teksta koji se bavi razjašnjavanjem. Zbog toga je malo verovatno da ćemo ikada saznati kako je, i da li je uopšte, pomenutih devet činilaca bilo povezano da bi mogao nastati večni stanovnik zagrobnog sveta. Verovatno su ovi činiooci preuzeti iz različitih eshatoloških učenja koja tek ponegde mogu da se naslute u sačuvanim tekstovima.

Iako su tela pokojnika polagana u zemlju, zagrobni svet se nalazio na nebu, a dobro poznata fraza - *Duša nebu, telo zemlji* - pojavljuje se u tekstovima koji potiču još iz V dinastije. Pre dolaska pred Ozirisa, pokojnici su morali da prođu kroz svet tame u kojem vladaju brojne neprijateljske sile, a jedini vodič im je bilo mrtvo sunce. Sveštenstvo je *Duat*, zagrobni svet tame, podelilo u dvanaest delova - dvanaest časova noći. Za one siromašne i neuke, koji nisu imali dovoljno znanja ili mogućnosti da budu sahranjeni po važećim pravilima, bilo je ipak mesta u *Duatu*. Oni su ostajali u prvom delu *Duata* i nisu ispaštali nikakvu kaznu, ali nisu ni mogli da stignu do Ozirisa i ponovo se rode. Oni koji, zajedno sa Suncem, prođu kroz jedanaest delova *Duata*, stižu do dvanaeste oblasti. Ta se oblast naziva *Sekhet hetep* (Polja mira) gde ih očekuje večan i bezbrižan život. Dvanaesta oblast je oduvek bila isključivo Ozirisova i u njoj se čak i ne pominje Ra, jer Sunce, odmah po ulasku u *Sekhet hetep*, oživljava i odlazi da osvetli novi dan.

Dolaskom u *Sekhet hetep* je okončano putovanje kroz *Duat*, ali pravo na večni život tek treba dokazati u *Usekh ent Maati* (Dvorani dvostruke Pravde) čije ime

označava verovatno nesumnjivu pravdu, mada postoje i drugačija tumačenja. Na jednoj strani velikih terazija naći će se *ab* (savest) pokojnika, a na drugoj pero, simbol *maat* (pravde i istine) dok će *Tehuti*, bog mudrosti i znanja, zabeležiti i objaviti rezultat merenja. Pokojnik će se poimence obratiti četrdeset i dvojici sudija koji simbolizuju podelu Egipta na toliki broj oblasti. Ceo postupak utvrđivanja pravednosti naziva se *Uda medut* (Merenje reči) ali kako *ab* označava i srce i savest, tako se i ovde zapravo mere namere i dela pokojnikova.

Onima koji ne dokažu svoju pravednost, posvećivano je samo nekoliko reči, ali je i na osnovu toga jasno da nije bilo načina da se gresi iskupe ili kazna ublaži. Nesrećnici koji ne dokažu svoju pravednost nestajali su bez traga i pomena, u čeljustima zveri *Am mit*. Ta čudovišna zver je prikazivana i opisivana kao mešavina krokodila, lava i nilskog konja, a smatrana je ženkom.

Osvedočeni pravednici predstavljani su Ozirisu, a to je činio Horus, prenoseći svome ocu rezultat merenja i moleći ga da pokojniku dodeli večnost i blaženstvo. Time je naporno i opasno putovanje kroz *Duat*, svet večne tame, bivalo okončano svrstavanjem pokojnika među one koji večno žive.

Pisani dokumenti svedoče da je koncept materijalnog *rajskog vrta* bio prevaziđen još u doba Starog kraljevstva, ali nikada nije bio napušten. Bilo bi preterano verovati da je većina Egipćana bila u stanju da pročita, shvati i prihvati duhovne koncepte koji su razrađivani u značajnim kulturnim centrima. Čak i veoma stari zapisi pominju *neuke* koji su uvek činili većinu stanovnika doline Nila, a ta većina nije ni tada ni kasnije bila spremna da lako prihvati promene verskih ubedenja. Ti *neuki* verovatno nisu ni mogli da požele išta više od večnog plodnog imanja koje će im Oziris dodeliti.

Mnogi uvodni delovi poglavlja *Knjige mrtvih* sadrže jasnu i nedvosmisleno tvrdnju da znanje tih tekstova

omogućava pokojniku „izlazak i ulazak u Neter-khret slavni, u Amentet divni“. *Neter-khert* (Božanski domen) korišćen je kao uobičajeni naziv zagrobnog sveta, zajedno sa nazivom *Amentet* (Skriveno mesto). Dolazak i odlazak iz sveta bogova podrazumeva posedovanje nekih božanskih kvaliteta i neposedovanje materijalnog tela. Mrtvo telo zauvek ostaje u grobnici i njegova sudbina je propadanje dok novo, duhovno telo - *sahu* - biva prizvano u postojanje. Novo telo će proklijati i izrasti iz mrtvog tela, ali će se to dogoditi u nekom drugom, božanskom vremenu, pa je mumija verovatno zato morala da bude pripremljena tako da potraje dovoljno dugo. Nastajanje novog, ovoga puta večnog tela, prvi je u nizu preobražaja koji se pominju u egipatskim tekstovima, a koji se zasnivaju na ovladavanju znanjem ili magijskom moći.

Knjiga mrtvih ne prikazuje celoviti put od smrti do vaskrsavanja, te moramo obratiti pažnju na dve druge knjige - *Knjigu o Duatu* ili *Šat am Duat*, i *Knjigu dveri* ili *Šat en Sabau*. Te dve knjige opisuju put od smrti do oživljavanja, kroz dvanaest delova sveta tame. Sama forma ovih knjiga ukazuje na svojevrstan put saznanja koji prethodi ostvarenju večnog postojanja, a završni delovi ukazuju na dva različita koncepta - *koncept rajskog vrta* i *koncept žive duše*. *Knjiga dveri* je zapravo pokušaj da se kult Ozirisa i verovanje u materijalni *rajski vrt* pretopi u učenje heliopoliskog sveštenstva i kult Sunca. Taj pokušaj je očito imao malo uspeha, jer se *Knjiga dveri* našla u samo nekoliko kraljevskih grobnica. U njoj se održalo verovanje u život na *Poljima mira* i njegova materijalna dobra toliko puta pominjana u *Knjizi mrtvih*. Verovatno je trebalo da *Knjiga dveri* posluži kao proširenje i dopuna *Knjige mrtvih*, u cilju postepenog nametanja solarnog kulta. Zbog toga je u njoj dominantna božanska ličnost Ra, sve do ulaska u dvanaesti, poslednji deo sveta tame, u kojem neprikosnoveno gospodari Oziris - „*onaj koji omogućava da se ljudi i*

žene ponovo radaju". To rađanje je početak života u *Amentetu*, večnom, skrivenom i trajnom, kao što su i njegovi stanovnici. Ono što pokojnik očekuje od života u tom rajskom vrtu je najsažetije prikazano u uvodnom delu jednog poglavlja *Knjige mrtvih* - „*Neka budem snažan da mogu orati onde, da mogu žnjeti onde, da mogu jesti, da mogu piti, da mogu ljubav voditi onde, kao što to svi čine i na zemlji*”.

Knjiga o Duatu već mnogo čvršće zastupa koncept duhovnog nadvladavanja smrti, ali ni ona nije stekla širu popularnost. I u njoj je Oziris u drugom planu, jer je Ra taj koji vodi duše umrlih do vaskrsavanja. Prolazak kroz noćne sate započinje pominjanjem duša koje čekaju priliku da se ukrcaju u sunčevu barku. Oni neuki koji ne raspolažu potrebnim znanjem ne mogu se ukrcati i poći na put. Nikakve molitve živih rodaka, niti prinošenje žrtava, ne mogu im pomoći. Onaj ko za života nije dostigao potrebno znanje, može se osloniti samo na pisana uputstva koja su mu ostavljena u grobnici i zato se na njima nije štedelo. Putovanje kroz noćne sate prikazuje put kroz velike dveri kroz koje prolazi samo onaj koji izrekne magičnu formulu čiji je sastavni deo i ime čuvara. To je put preobražaja od žive jedinke, ograničene rađanjem i smrću, do *žive duše* koja nije ničim ograničena i *može uzimati oblik koji poželi*. Dvanaesti sat noći se okončava ulaskom sunčeve barke u rep velike zmije, koji se nalazi u *gustoj tami* i njenim izlaskom kroz usta zmije u novi dan. Solarna barka nosi Sunce koje je na početku puta bilo mrtvo, a sada je podmlađeno i oživljeno, kao i duše onih koji su znali kako da ga prate i uspeli da, prolazeći kroz tamu, dostignu svetlost. Preobražaj čoveka u *živu dušu* nije nigde postupno i celovito opisan, ali se elementi takvog preobražaja prepoznaju u različitim poglavljima *Knjige mrtvih*.

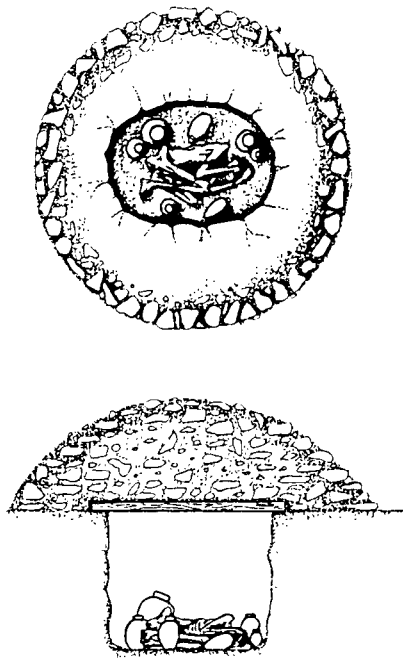
Evo kako jedna *živa duša* opisuje sebe na 27. listu *Anijevog papirusa*: „*Nastah iz bezobličja, postah Khep-*

era. Rastem u obliku biljaka, skriven sam u kornjači, u česticama sam svakog boga”. U ovom navodu *Khepera* jeste ime svetog skarabeja, ali glagol *kh p r*, osim što znači *nastati* i *postati*, znači i *preobraziti se, pretvoriti se*. Veći broj poglavlja *Knjige mrtvih* posvećen je preobražajima i pominju se preobražaji u lastavicu, zlatnog sokola, svetog sokola, krokodila, zmiju... Možda je to jedan od razloga što se smatralo da su Egipćani verovali da se duša seli u razne životinje. Uz pomenute preobražaje se pominju i preobražaji u *duh Atuma*, u pticu *Bennu* i u *boga koji osvetljava tamu*. Kako pomenute životinje imaju vrednost religijskih simbola, što se lako prepoznaje u tekstovima, očito je da se ne radi o seljenju duše, već o različitim stupnjevima znanja ili sposobnostima kojima raspolaže *živa duša*. Zbog toga postoje uputstva za ovladavanje srcem ili svešću, što je preduslov svih preobražaja.

Iako na izgled veoma moćna i nezavisna, *živa duša* mora naučiti kako da obezbedi sebi siguran ulazak i izlazak iz sveta bogova - „*da ne budu zatvorena ni jedna vrata Amenteta, pri dolasku i odlasku sa neba*”. Prekidanje puta izlaska ili ulaska neumitno bi povuklo sa sobom i prekidanje obnavljanja, što bi *živu dušu* osudilo na propadanje i *drugu smrt*, kako su to Egipćani nazivali.

Jedino što zaista čvrsto povezuje koncept *rajskog vrta* i koncept *žive duše* je način ostvarenja, a to je *hekau* - reči magije ili reči znanja. Pokušaji da se dva različita gledišta stope u jedno, nisu dali rezultate, pa su tako nastali tekstovi koji zastupaju oba mišljenja podjednako. To možda znači da su egipatska verovanja u zagrobni život bila skrojena baš po meri čoveka i to ne kao jedinke, već kao društva u kojem neminovno postoje razlike u znanju i mogućnostima sticanja znanja. Na taj način je svako, shodno svom stupnju znanja, mogao da stekne jasnu sliku o tome šta ga očekuje posle smrti. Kako je većina Egipćana bila i ostala u kategoriji *neukih*,

ideja *rajskog vrta* i verovanje u moć magije predstavljali su čvrsto uporište drevnih verovanja. Zbog toga je neslavno završio pokušaj relegijske reforme faraona *Akhnatona*, a hrišćanstvo i islam su morali da odstupe od nekih strogih načela i pomire se sa drevnom magijskom tradicijom koja se formalno podredila monoteističkim učenjima. Na taj način su najznačajniji praznici našli mesta i u novim religijama, neki čak i ne promenivši naziv, a mnogi su očuvani u izmenjenoj formi.

GROBNICA IZ PREDINASTIČKOG PERIODA

TEKSTOVI PIRAMIDA I SARKOFAGA

Najstariji oblik *Tekstova piramida* nalazi se ispisan na unutrašnjim zidovima piramide faraona *Unasa*, poslednjeg vladara V dinastije, ali je očito da su ti zapisi načinjeni kao svojevrsni izbor iz obimnijih i mnogo starijih tekstova, nastalih na osnovu drevnog usmenog predanja. Smatra se da su *Tekstove piramida* uobličili sveštenici iz Heliopolisa (egipatski *Annu*), namećući boga Ra kao vrhovnu božansku ličnost i asimilujući starije kultove. Uobličavanje tekstova je verovatno obavljeno u razdoblju od III do V dinastije (2680-2400. god. p.n.e)

Tekstove piramida sačinjava 714 *kazivanja* od kojih se samo nekoliko pojavljuje u svim piramidama, a tekstovi objedinjuju najmanje tri osnovna elementa. Lako se prepoznaju veoma stara verovanja iz predinastičkog perioda, koja obuhvataju drevne kraljevske rituale, opise ratova koji su prethodili ujedinjenju, kao i neke pogrebne običaje, mnogo starije od dinastičkog doba. Drugu grupu *kazivanja* čine opisi kraljevog nebeskog života posle smrti na ovom svetu, a u tim *kazivanjima* se prepoznaju tragovi stelarnog kulta koji je uklopljen u kult Sunca. To sjedinjavanje je verovatno bilo završeno tokom prvih vekova dinastičkog doba, ali se u *Tekstovima piramida* faraon još uvek identifikuje ne samo sa Suncem, već i sa Zvezdom (Orionom). Treći element je stalno jačanje kulta Ozirisa kao svojevrsne alternative kultu Sunca. Postupno uključivanje ozirijanskih eleme-

nata ipak ne predstavlja rivalitet, jer vladari toga doba bezrezervno podržavaju kult Sunca. Kako i Ra i Oziris obećavaju večno postojanje - jedan simbolizovan svakodnevnim radanjem Sunca, a drugi godišnjim obnavljanjem prirode - nije bilo razloga da se ozirijanski elementi isključuju iz tekstova, tim pre što egipatski sveštenici nisu potiskivali stare kultove, već su ih uklapali u nove. Osnovna karakteristika tadašnjih verovanja je to što je večni život među bogovima bio rezervisan samo za vladara, dok za sve ostale, uključujući i velikodostojnike, zagrobni život predstavlja samo nastavak postojanja u večno plodnom zagrobnom svetu, zahvaljujući dobroj volji svetog vladara. Zbog toga u poznatoj grobnici velikodostojnika i kraljevog rodaka *Tija* iz V dinastije, ne nalazimo ni sliku ni ime bilo kog boga čiju bi pomoć pokojnik trebalo da očekuje ili zasluži. Opasnosti, koje vrebaju pokojnika na putu ka večnom životu, još uvek nisu postojale i tek će tekstovi iz perioda Srednjeg kraljevstva početi da ih pominju.

Staro kraljevstvo, doba faraona koji su bili neprikosnoveni vlasnici svih dobara u zemlji, završava se VI dinastijom i država se raspada na samostalne oblasti. Ratni sukobi lokalnih vladara, opšta nesigurnost i siromaštvo su osnovne karakteristike Prvog prelaznog perioda, a to je moralo imati jak uticaj ne samo na društvenu organizaciju, već i na religijska shvatanja. Bilo je to doba traganja za duhovnim i moralnim vrednostima, nakon pet vekova apsolutnog poverenja u reč i delo svetog vladara. Promene religijskih shvatanja će se pokazati u zagrobnim tekstovima kasnijeg razdoblja.

Sa promenom društvenih prilika, tokom perioda rasula, menjaju se i pogrebni zapisi. Pojedini delovi *Tekstova piramida* pojavljuju se sada ispisani na sarkofazima uz mnoge do tada nekorisćene tekstove. Poglavlja koja su se odnosila na Kralja-boga ili su izostavljena ili prilagođena statusu onoga za koga su tekstovi pisani. U *Tekstovima sarkofaga* je uočljiva dominantna uloga

Ozirisa u pogrebnom ritualu, a *Sud pravde*, na čijem se on tronu nalazi, počinje da se uobličava u tekstovima. Značajni dodatak posmrtnim zapisima su opasnosti koje vrebaju nezaštićene i *hekau*, magične reči kojima se pokojnik može odbraniti. Sveštenici su počeli da naseljavaju zagrobni svet raznolikim monstrumima i brojnim preprekama, tako da pokojnik nema nikakvih mogućnosti da stigne do Ozirisovog *Suda pravde*, ako nije opremljen brojnim magijskim formulama. Promene u tekstovima, koje su nastale u tom razdoblju i bile razradene tokom Srednjeg kraljevstva, veoma su značajne, jer se mogu smatrati demokratizacijom zagrobnog sveta. Večno postojanje među bogovima nije više privilegija samo faraona, jer Oziris, mrtvi kralj i kralj mrtvih, obećava večno postojanje svakome, bez obzira na poreklo ili društveni status. Štaviše, svako ko pred Sudom pravde dokaže svoju ispravnost, može se nazvati Ozirisom i živeti večno poput gospodara mrtvih. To sticanje božanskih kvaliteta ili sjedinjavanje sa bogom je najznačajnija promena koju nalazimo u *Tekstovima sarkofaga* i svim kasnijim zagrobnim zapisima. Tokom Srednjeg kraljevstva se ustalio običaj da se ispred pokojnikovog imena piše *Oziris*, a iza imena *maakheru*, što znači *istinorečivi* ili prosto *pravedni*. Ujedno, period Srednjeg kraljevstva je jedini period izrazite dominacije Ozirisa, iako se ne može reći da je dostigao status zaštitnika trona kao Ra u prethodnom ili Amon u kasnijem razdoblju. Oziris, zbog svoje prirode, nikada ne bi ni mogao da bude zaštitnik trona, pa je tako uvek imao status drugog, ali ipak nezamenljivog boga drevnih Egipćana. Ozirisova snaga se ogleda i u tome što su mnogi ozirijanski elementi našli načina da se probiju u hrišćanstvo i islam dok su koreni ozirijanstva ostali u dubokim slojevima pradavnih šamanističkih verovanja i običaja.

KNJIGA MRTVIH

Stvaranje čvrsto organizovane države, tokom XVIII dinastije, donosi sa sobom novog boga-zaštitnika trona, svemoćnog Amona. Promena na vrhu božanske hijerarhije donosi izvesne izmene u posmrtnim zapisima, ali kao i ranije, nema naglih promena. Kao što je Ra bio dominantna ličnost u tekstovima iz piramida, tako Amon postaje vrhovni bog u *Knjizi mrtvih*. Razumljivo je da te izmene nisu ugrozile status Ozirisa koji i dalje ostaje neprikosnoveni gospodar zagrobnog sveta.

Knjiga mrtvih je tako naslovljena tek krajem prošlog veka, a egipatski naslov je bio *Pert em hru*, što se može prevesti kao *Izlaženje u dan*, *Uzdizanje sa danom* ili *Prikazanje na svetlu*. *Knjiga mrtvih* je zbirka samostalnih i nepovezanih tekstova, poglavlja, bez utvrđenog redosleda, a svako poglavlje, osim malog broja izuzetaka, ima uvodni ili naslovni deo i ilustraciju koja označava njegovu namenu. Dok su pojedina kazivanja u *Tekstovima piramida* označena kao reči koje izgovaraju sveštenici, u *Knjizi mrtvih* su to reči koje izgovara sam pokojnik. Nekadašnje grandiozne sahrane sa horovima sveštenika bile su daleka prošlost ili privilegija faraona i malog broja bogataša, pa je ova izmena u *Knjizi mrtvih* omogućavala siromašnijim pokojnicima da sami zastupaju svoje interese u zagrobnom svetu.

Dve, na izgled nespojive koncepcije zagrobnog života zastupljene su u tekstovima *Knjige mrtvih*. Jedna je stara koncepcija *rajskog vrta* u kojem pokojnik dobija

večno plodno imanje i uživa sva materijalna dobra kao i oni koji žive u blagostanju na zemlji. Razume se da u zagrobnom svetu život traje večno, a nema ni bolesti ni nepravde kao ni sušnih godina ili neplodnih stada. Ovaj primitivni koncept materijalnog zagrobnog života nikada nije bio napušten, jer najveći broj siromašnih i neukih Egipćana verovatno nije mogao, ni umeo, da zamisli veće blagostanje od večno plodnog imanja. Bogatije i obrazovanije klase društva su razvijale drugačiji koncept zagrobnog života koji možemo uslovno nazvati konceptom *žive duše*. Već ranije razrađena ideja sjedinjenja sa bogom stvorila je koncept osposobljavanja duše za brojne preobražaje i dostizanje božanskih kvaliteta. Otuda i pogrešno uverenje da su Egipćani verovali u seljenje duša iz jednog živog oblika u drugi. Iako veoma različiti, koncepti *rajskog vrta* i *žive duše* nalaze se zajedno u *Knjizi mrtvih*, tako da možemo reći da su egipatske ideje o zagrobnom životu zaista bile skrojene po meri čoveka - svako je mogao, shodno svojom nivou znanja, da stekne prilično jasnu sliku o tome šta može da očekuje posle smrti na ovom svetu.

Često se pominju takozvane recenzije *Knjige mrtvih* - Heliopoliska i Tebanska recenzija. Pod Heliopoliskom recenzijom se podrazumevaju *Tekstovi piramida* i delovi Tekstova sarkofaga u kojima je Ra najznačajnija božanska ličnost. *Tebanska Knjiga mrtvih* se obično naziva samo *Knjiga mrtvih* i korišćena je kao deo pogrebne opreme, pretežno u Gornjem Egiptu, tokom XVIII i kasnijih dinastija, a u njoj je razvijena veština iluminacije, tako da se obojene vinjete pojavljuju već tokom XIX dinastije. U početku je tekst bio najvažniji deo knjige, pa su vinjete i tekst bili delo pisara. Vremenom je sjajno iluminisanim vinjetama posvećivana sve veća pažnja i mnogi papirusi jasno pokazuju da je posao slikara postao značajniji, zbog čega je često ostajalo malo prostora za tekst. Tako su mnoge rečenice jednostavno izostavljane, a ponekad je tekst do te mere zgusnut da je skoro ne-

čitljiv. Brojne greške u pisanju, ukazuju na to da je posao slikara poveravan proverenim umetnicima, dok su tekst ispisivali nedovoljno obrazovani ili veoma nemarni pisari. U Berlinu se nalazi papirus na kojem je krajnje nevešti pisar celo jedno poglavlje napisao unazad i završio ga naslovom, verovatno ne shvatajući da je pogrešio.

Kao važan deo pogrebne opreme, papirus sa tekstom Knjige mrtvih je ispisivan po narudžbini, ali kako je moćna imperija stvorila brojnu bogatu birokratiju, trgovce i velikodostojnike, naglo je rasla potreba za posmrtnim papirusima. Tako se ustalio običaj da se papirusi pripremaju unapred, a u tekstu su ostavljana prazna mesta na koja se naknadno upisivalo ime pokojnika. Rezultat te obimne proizvodnje su česte greške u pisanju i izostavljanje reči, što u egipatskom načinu pisanja može sasvim da promeni značenje rečenice. Pažljivo ispitivanje tebanskih papirusa pokazuje da je posao iluminacije i ispisivanja često poveravan grupama ilustratora i pisara, koji su radili odvojeno, da bi kasnije listovi bili spojeni u celinu. Ponekad se događalo da se, zbog takvog načina rada, neka poglavlja pojave dva puta na istom papirusu.

Knjiga mrtvih, veoma slična tebanskoj, bila je u upotrebi od XX do XXVI dinastije. Tokom tog perioda je vidna dalja degradacija teksta i sve krupnije greške u pisanju. Slava i moć Egipta postepeno opadaju, a kratki period obnove, tokom XXVI dinastije, donosi i neke izmene u *Knjizi mrtvih*. Mnoga poglavlja, kojih nema u starijim papirusima, pojavljuju se u to vreme, ali se ne mogu smatrati novim, jer je poznato da je u to doba prepisivan i tumačen veliki broj starih religijskih zapisa. Na žalost, pisari nisu mogli tačno da pročitaju i protumače zapise koji su već tada bili stari više od hiljadu godina. Razlika u jeziku i načinu pisanja je bila tolika da su mnogi mitovi pogrešno tumačeni, a najveći broj papirusa su ispisivali toliko nevešti pisari da je izo-

stavljanje reči, pa i čitavih rečenica, bilo sasvim uobičajeno. Ujedno, u tom periodu su primetni pokušaji da se utvrdi redosled poglavlja u *Knjizi mrtvih*, ali je to bilo najviše što je učinjeno i nikakvi dalji pokušaji stvaranja koherentnog teksta nisu poznati.

Uprkos svojoj nepovezanosti, *Knjiga mrtvih* predstavlja nezamenljiv izvor podataka o religijskim postavkama, od najstarijih šamanističkih do veoma kasnih ideja koje se uveliko približavaju osnovnim postavkama monoteizma.

ANUBIS MERI SRCE POKOJNIKA

HRONOLOŠKA TABELA

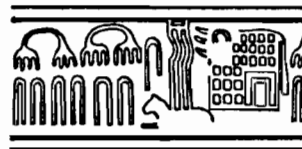
Jedan od najvećih problema, sa kojima se susreću egiptolozi je datiranje događaja. Egipatski običaj datiranja prema godinama vladavine faraona dovoljno je tačan samo za relativnu hronologiju kraćih perioda. Apsolutna hronologija mora se praviti na osnovu uporednih zapisa iz drugih izvora, čija nam je starost poznata, kao i na osnovu svih raspoloživih tehničkih mogućnosti, pre svega analizom pomoću radioaktivnog ugljenika C 14. Tek posle brojnih upoređivanja može se stvoriti, u velikoj meri, pouzdana hronologija.

Ova hronologija je data na osnovu prihvaćenih hronoloških tabela i ne može se smatrati apsolutno tačnom, pošto, na primer, sve godine pre nastanka Srednjeg kraljevstva samo su približno određene, a to važi i za nekoliko vekova koji su prethodili nastanku Novog kraljevstva.

U prvoj koloni označeni su istorijski periodi, u drugoj su date godine trajanja, a u trećoj redosled dinastija i njihovo poreklo ili prestonica. Sve navedene godine odnose se na godine pre nove ere.

period	godina	dinastija
Predinastičko doba	5000-3100	
Arhajski period	3100-2890	I
	2890-2686	II
Staro kraljevstvo	2686-2613	III

	2613-2494	IV
	2494-2345	V
	2345-2181	VI
Prvi prelazni period	2181-2173	VII Memfis
	2173-2160	VIII Memfis
	2160-2130	IX Herakleopolis
	2130-2040	X Herakleopolis
	2133-1991	XI Teba
Srednje kraljevstvo	1991-1786	XII
	1786-1633	XIII
Drugi prelazni period	1786-1603	XIV Ksois, Donji Egipat
	1674-1567	XV Hiksi
	1684-1567	XVI Hiksi
	1650-1567	XVII Teba
Novo kraljevstvo	1567-1320	XVIII
	1320-1200	XIX
	1200-1085	XX
Treći prelazni period	1085-945	XXI
	945-730	XXII Bubastis
	817-730	XXIII Tanis
	720-715	XXIV Sais
	715-668	XXV Etiopljani
Pozni period	664-525	XXVI Sais
	525-404	XXVII Persijanci
	404-399	XXVIII Sais
	399-380	XXIX Mendes
	380-343	XXX
	343-322	XXXI Persijanci
Osvajanje Aleksandra Velikog	332	
Ptolomejski period	332-30	
Rimsko osvajanje	30	
Period vladavine Rima i Vizantije	30 g.p.n.e. - 641 g.n.e.	
Arapsko osvajanje	641-642 g.n.e.	

Kako su najznačajniji i najčešće spominjani vladari Egipta vladali tokom XVIII i XIX dinastije, dajemo tabelu dela XVIII i dela XIX dinastije, sa pojedinačnim periodima vladavine.

Amenofis I (<i>Amenhotep</i>)	1534 - 1504
Tutmozis I (<i>Totmes</i>)	1514 - 1502
Tutmozis II (<i>Totmes</i>)	1504 - 1489
Tutmozis III (<i>Totmes</i>)	1490 - 1436
Hatšepsut	1489 - 1469
Amenofis II (<i>Amenhotep</i>)	1444 - 1412
Tutmozis IV (<i>Totmes</i>)	1414 - 1405
Amenofis III (<i>Amenhotep</i>)	1405 - 1367
Amenhotep IV - <i>Akhnaton</i>	1378 - 1362
Smenkh-ka-Re	1366 - 1363
Tutankamon	1362 - 1353
Aj	1353 - 1349
Horemhab	1349 - 1319

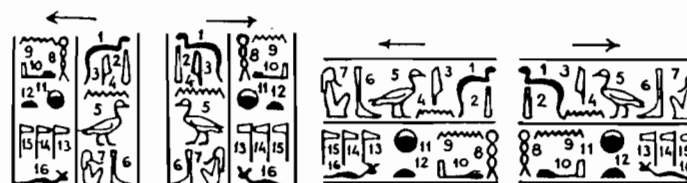
XIX dinastija

Ramzes I	1320 - 1318
Seti I	1318 - 1304
Ramzes II	1304 - 1337

šest vladara do kraja dinastije 1200. god.

HIJEROGLIFSKO PISMO

Hijeroglifski zapisi se sastoje od redova malih slika, postavljenih u vertikalne stupce ili horizontalne redove. Najčešći smer čitanja je s desna u levo, ali ima zapisa načinjenih u suprotnom smeru. Uprkos egipatskom običaju pisanja s desna u levo, u većini savremenih knjiga su egipatski tekstovi ispisani s leva u desno, iz čisto praktičnih razloga. Znaci koji predstavljaju ljude i životinje imaju lako prepoznatljivu prednju i zadnju stranu, a uvek su nacrtani tako da im je prednja strana (ili lice) okrenuta prema početku teksta, te nam tako ukazuju na smer čitanja. Na slici je prikazan jedan kraći natpis, ispisan u svakoj od četiri varijante, a brojevi označavaju redosled pojedinačnih znakova.

Postoje tri vrste fonograma ili glasovnih znakova: alfabetski, biliteralni i trilateralni. Kako i sami nazivi govore, znaci određuju jedan, dva ili tri glasa, a važno je pomenuti da su najčešće korišćeni alfabetski znaci. Osim znakova koji obeležavaju glasove ili grupe glasova, korišćen je i veliki broj ideograma, znakova koji obeležavaju pojmove, kao i takozvani determinativi koji nemaju glasovnu vrednost, već samo bliže određuju reč uz koju stoje.

Poseban problem predstavlja čitanje egipatskih reči, jer hijeroglifsko pismo beleži samo konsonante, a neki znaci su, tokom vremena, promenili svoju glasovnu vrednost. Izgovor nekih reči je rekonstruisan na osnovu koptskog jezika, ali ni to se ne može smatrati pouzdanim. Zbog toga se u stručnoj literaturi navode samo konsonantski *kosturi* reči, ali da bi se reči lakše zapamtile i mogle kako-tako izgovoriti, obično se između konsonanata ubacuje vokal *e* ili ređe *a*. Važno je znati da taj veštački način vokalizacije ima malo zajedničkog sa nepoznatim izgovorom i vokalizacijom koju su imali Egipćani.

Na sledećim stranicama biće prikazani alfabetski (ili fonetski) znaci hijeroglifskog pisma, a potom izbor karakterističnih ideograma i reči. Taj pregled znakova i reči samo se uslovno može nazvati rečnikom, a osnovna namena mu je da pokaže vizuelna obeležja hijeroglifskog pisma, kao i neke karakteristične načine izvođenja različitih značenja iz osnovne reči.

„A” - bezvučni suglasnik koji nema glasovnu vrednost ako se ne nalazi uz vokalni znak. Ovaj konsonant podseća na naše vokale „a” i „u” u diftonškim situacijama, kao i reči „uo-stalom” ili „poučavati”. Odgovara hebrejskom *alef* i arapskom *elif hamzatun* ا

„A” - na početku reči je najčešće *a* iako mu je glasovna vrednost obično *i*. Odgovara hebrejskom *yodh* i arapskom *ya* ي

„I” - koristi se u posebnim okolnostima u zadnjem slogu reči, a pojavljuje se i na drugim mestima, posebno u kasnijem periodu.

„A” - kako ovakav konsonant ne postoji u našem jeziku, transkribovan je sa *a* iako se to ne može smatrati odgovarajućom zamenom. Odgovara hebrejskom *ayin* ili arapskom *ain* ع

„U” - zavisno od rasporeda vokala, može biti *u* ili *v*.

„B”

„P”

„F”

„M”

„N”

„R”

- „H”
- ⌘ „H” - grleno bezvučno *h*. Odgovara arapskom *ha*
- ⊙ „KH” - zadnjepčano bezvučno *h*. Odgovara arapskom *kha*
- ⌘ „KH” - veoma rano je ovaj znak zamenjivan sa znakom za glas *š* ili prethodno *kh*.
- ⌘ „S” - isprva znači za dva različita glasa. Verovatno se radilo o bezvučnom emfatičkom „s” kao arapsko *sad* i običnom *s*, ali se kasnije ta razlika izgubila.
- ⌘ „Š” - kasniji oblik je
- △ „K” - zadnjepčano bezvučno eksplozivno *k*, odgovara arapskom *kaf*
- ⌘ „K”
- △ „G”
- ⌘ „T”
- ⌘ „T” - isprva verovatno *č* ili *ć* koje je tokom srednjeg kraljevstva ostalo u nekim rečima dok je u većini zamenjeno sa *t*.
- ⌘ „D”

„D” - tokom Srednjeg kraljevstva se zadržava u nekim rečima, dok u drugim slučajevima prelazi u *d*.

Rečnik hijeroglifa

	- pasivnost, inertnost, odmor, mirovanje
	- dete, detinjstvo
	- dozivati, obratiti se, uzviknuti, pozdraviti, slaviti nekoga
	- jesti, piti, govoriti, ono što se čini ustima
	- bog, sveto biće
	- ispljunuti, izlučiti, vlaga
	- raskomadati, ono što je raskomadano
	- zagrliti, okružiti
	- snaga, vladati, upravljati
	- ići, hodati, ući
	- izaći, vratiti se
	- nos, dah, prednja strana
	- prednji deo, prednja strana
	- čuti, slušati
	- kraj, zadnji deo, dostići

	- koža, životinjska koža, životinja
	- soko, bog Horus
	- desno, desna strana, Zapad
	- poplava, navodnjavanje
	- leteti, lepršati, lebdeti, sleteti
	- malo, maleno, sitno
	- mnoštvo
	- pčela, med, kralj Severa
	- drvo, prijatno, slatko
	- drvo, stablo
	- uzgajati biljke, žitarice
	- bujati, cvetanje, godina, vreme uopšte
	- proleće, prolećni usev
	- močvara papirusove trske u Delti, Sever, Donji Egipat
	- Jug, Gornji Egipat, lotos, beli lokvanj
	- biljke, usevi
	- zrnevlje, žitarice
	- žitnica, skladište
	- vinograd
	- nebo, nebesa, ono što je iznad

	- noćno nebo, tama, noć
	- oluja, katastrofa, nebo koje je spalo sa svojih nosača
	- Sunce, dan, vreme, bog Ra
	- solarno božanstvo, najčešće Ra
	- Mesec, mesec dana
	- strana zemlja
	- Istok
	- Zapad
	- noma, oblast
	- zemlja
	- kamen
	- kanal, prikupljena voda, bazen, jezero, ljubav, voljeno
	- grad, naselje
	- žrtvene ponude mrtvima, ponude koje postaju stvarne uz pomoć magijskih formula
	- palata, kuća
	- božji dom, hram
	- kraljevska palata
	- vrata, izlaz
	- zid

	- srušiti, svrgnuti, razoriti
	- utvrđenje
	- ukrasiti, okiti
	- praznik, proslava
	- stepenište, uzdizanje, uspenje medju bogove
	- putovati, ići, doneti, nositi
	- barka, brod, ploviti, putovati
	- jedriti, jedriti uzvodno
	- vazduh, dah, povetarac, vetar
	- sveta barka koja se koristi u prazničnim povorkama
	- uzglavlje, ustati
	- razlomak, 2/3
	- ono što je ispod, dole, postolje za posude
	- dnevno, svakodnevno
	- senka, senke živih i mrtvih
	- simbol kraljevstva, kraljevska kapa
	- kraljevski ratnički šlem - „ <i>kheperš</i> “
	- kruna Juga, kruna Gornjeg Egipta
	- kruna Severa, kruna Donjeg Egipta
	- dvostruka kruna, kruna oba Egipta - „ <i>sekhemti</i> “

- - život
- - moć, snaga, vladavina, simbol autoriteta
- - paziti, biti budan
- - podupirač, stubovi koji podupiru nebo
- - katastrofa
- - sekira, obrada drveta
- - stići u luku, pristati, okončati putovanje
- - seći, urezati, označiti
- - klanica, klanje
- - luk, lovački ili ratnički luk
- - simbol Nubije, nubijski luk
- - koplje, probosti, ubosti
- - bradva, seći, cepati
- - izabrati, odabrati
- - metal, mineral, teška stvar, težina
- - pratnja, pratiti, biti u pratnji, slediti, sledbenik
- - srebro
- - dostojanstvo, visok položaj, vrednost
- - klijati, rasti
- - svezati, okončati, svitak papirusa

- - temelj, osnova
- - magijska zaštita, amajlija
- - postaviti, uspostaviti
- - kružiti, vratiti se, težinska mera - „deben“
- - posesti, zarobiti, pobediti
- - balsamovati telo, pokojnik, ubrojati, računati
- - čup za žrtvene tečnosti (ulje, vino), slaviti
- - kraljevsko visočanstvo, sluga, sveštenik
- - biti ispred
- - vino
- - ceremonijalno očišćeno, čisto, sveto
- - plamen, vatra, toplota
- - praznik, svečanost, proslava
- - žitarice
- - stado
- - metal, posebno bakar i bronza
- - vreme
- - rečna obala, zemlja
- - dati, darivati

	- knjiga, dokument, prikupiti, popisati, apstraktni pojam
	- dobrota, sreća, lepota - „nefer“
	- znaci za množinu
	- računati, urezati na raboš, proteći, otići
	- drvodeljstvo i korparstvo, zastrašujuće, strašno
	- teritorija, posed, poglavar, posednik
	- ženske odaje
	- kralj
	- kraljica, plemkinja
	- „kes“ - pokloniti se, poštovati
	- „ur“, „ser“ - veliki, visoki službenik, princ
	- „khus“ - graditi, zidati
	- „khefti“ - neprijatelj, smrt, mrtvac
	- „sa“ - čovek, 1. lice jednine m. r.
	- „šeps“ - plemić, častan, poštovan, blaženi pokojnik
	- „tep“ - glava, poglavar, prvi, prethodnik
	- „her“ - lice
	- „ar“ - oko
	- „rem“ - tuga, plakati
	- „udat“ - sveto oko, desno oko Ra

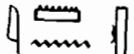
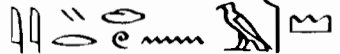

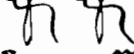
	- „ka“ - apstraktna ličnost koja preživljava fizičku smrt, „dvojniki“
	- „n“ - nedostatak, ništa, negacija
	- „deser“ - svetost, sveta moć, snaga
	- „aha“ - boriti se, ratovati
	- „khu“ - vladati, upravljati
	- „remen“ - nositi, postaviti, raditi rukama, dužna mera od jednog lakta
	- „nekht“ - jak, snažan, snaga
	- „met“ - falus, muževnost, mužjak, prednja strana, stvoriti, roditi
	- „gehes“, „uar“ - trčati, bežati, stopa
	- „re“, „ru“
	- „un“, - zec
	- „set“ - bog Set, personifikacija zla
	- „šerif“ - poštovanje
	- „uap“ - teme, vrh
	- „nes“ - vodja, jezik
	- „sma“ - ujediniti, spojiti, unutrašnji organi
	- „bak“ - soko, bog Horus, simbol kralja
	- „mut“, „ner“ - majka, boginja Mut, orlušina, sup

- - „heb-ti“ - „Gospodar Gornjeg i Donjeg Egipta“ - titularni naziv vladara, boginje Nekhebet i Uadjet
- - „aakh“ - svetlo, svedeti, blještati, sijati
- - „gem“ - naći, otkriti
- - „ba“ - duša
- - „benu“ - sveta ptica svetlosti, egipatski Feniks
- - „sa“ - guska, ptice, sin
- - „pa“ - leteti
- - „ur“ - veliki, veličanstveni
- - „rekhit“ - razumna bića, čovečanstvo, narod
- - „ba“ - posvećena duša pokojnika
- - „šu“ - pero, istina, ispravnost, „maat“
- - „an“ - riba
- - „kha“ - mrtvo telo
- - „nesu-bat“ - titularni naziv vladara
- - „kheper“, „kheprer“ - nastati, postati; balegar (Skarabej)
- - „khet“ - drvo, drveno
- - „ai“ - ići, napredovati
- - „sekhet“ - polje, bašta
- - „hen“ - usev, povrće, bilje

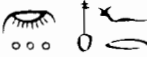

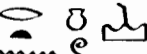

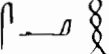
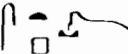
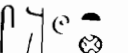

- - „mesi“ - roditi, stvoriti
- - „der“ - granica, ograničenje
- - „kha“ - radjanje Sunca, krunisanje vladara
- - „dua“, „sba“ - zvezda Zornjača, sat, vreme molitve
- - „taui“ - „dve zemlje“ - Gornji i Donji Egipat
- - „ua“, „her“ - put, staza, udaljeno
- - „per“, kasnije „p“ i „pa“ - kuća, zgrada, izaći
- - „per hed“ - riznica
- - „aha“ - ustati, uzdići se
- - „šesp“, „šep“ - primiti, uzeti
- - „s“, „hetem“, „ast“ - sedište, prestolje, boginja Izis
- - „deba“, „deba“ - snabdevanje
- - „uda“ - pravo, ispravno, pravedno, podjednako
- - „maa“ - istinito, istina, pravo, pravedno
- - „ded“, „ded“ - sveti stub, simbol Ozirisovog uskrsnuća
- - „neter“ - božanstvo, bog, sveto biće
- - „hek“ - vladati, upravljati
- - „uas“ - vladarski skiptar, zlato, spokojstvo
- - „usr“ - snaga
- - „tep“ - prvi, prednji

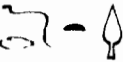
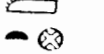

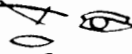
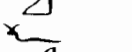

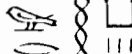

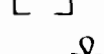
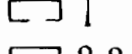
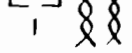
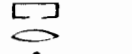
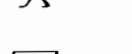
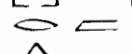

	- „sa” - iza, zadnji deo, zaledje
	- „aa” - veliki, veličanstveni
	- „mer” - ljubav, oranje
	- „tem” - okončati, završiti
	- „ua” - koplje, harpun, broj jedan
	- „hap”, „hep” - sakriti, skrivati
	- „nub” - zlato
	- „šes”, „kes” - svezati, veza
	- „geb” - snop, paket
	- „ua”
	- „nu” - posuda, tečnost
	- „an” - doneti, uvesti
	- „ab” - srce, savest
	- „neb” - gospodar, posuda za žrtvene darove
	- „kheri heb” - titula sveštenika - ceremonijal majstor
	- „ta” - toplota, vatra, ognjište
	- „paut” - hleb, iskonsko doba
	- „pesdet” - devet, skupina od devet bogova
	- „seš” - zapis, pisanje
	- „saa” - znati, razumeti

	- „men”
	- „i” - oznaka duala
	- „nem” - korak, hodanje
	- „ša” - polje, bašta, navodnjavanje
	- „abet” - porodica
	- „abu” - Elefantina
	- „abdu” - Abidos
	- „akhu” - korisno, prednost, blaženi duh pokojnika, svetlost, sunčeva svetlost
	- „abeb” - čeznuti, želiti, žudeti
	- „asekh” - srp, žnjeti
	- „aš” - žrtva paljenica
	- „aribi” - Arabija
	- „anu” - Heliopolis
	- „aneb hedet” - beli zid - Memfis
	- „aereri” - groždje, vino
	- „aaru” - trska
	- „aun” - otvoriti, učiniti da se otvori
	- „aun ra” - ceremonija otvaranja usta
	- „ab” - srce, savest, osećanja, namere, želje, težnje

- - „amen“ - sakriti, biti skriven, biti tajanstven
- - „irduna“ - Jordan
- - „amen“ - desna strana, Zapad
- - „amantet“ - skrivena, zapadna zemlja, Svet mrtvih
- - „ar“, „ari“ - činiti, raditi, praviti, baviti se nečim, provesti vreme
- - „atef“ - otac
- - „aai“ - biti veliki, moćan, snažan, prostran
- - „abd“ - biti potčinjen, robovati
- - „ankh“ - život, biti živ, živeti od ...
- - „ankh deta“ - „večno živ“ - titula bogova i vladara
- - „ankhu“ - „oni koji žive“, - blaženi pokojnici na nebu
- - „ankh ded uas“ - „život, stabilnost, spokojstvo“ - titula vladara
- - „aha“ - borac, ratnik
- - „ahau“ - vreme, vremenski period, životni vek
- - „uad“ - biti zelen, mlad, svež; biti plodan
- - „uad uad“ - zeleniš, povrće
- - „uad ur“ - Veliko Zeleno, Velika zelena voda - Sredozemno more
- - „uap re“ - pogrebna ceremonija otvaranja usta

- - „umtet“ - falus, muževnost
- - „umtu“ - poglavari, vodje
- - „bait“ - kuća
- - „bar“ - izvor, bunar
- - „paut“ - iskonsko, iz davnih vremena
- - „pauti“ - iskonsko božanstvo koje je stvorilo sebe i svet (dualni oblik imena ukazuje na dvopolnost ili na Gornji i Donji Egipat)
- - „paut neteru“ - božanski paut, skupina bogova
- - „pesed“ - devet
- - „pesedet neteru“ - zamena za paut u skoro svim kasnijim zapisima, skupina od devet bogova
- - „ptah“ - otvoriti radove, započeti rad, otvoriti
- - „maa“ - biti istinit, pravedan, uspravan, stvaran
- - „maa kheru“ - „istinita glasa“, „pravedni“ - titularni naziv koji stoji iza imena pokojnika
- - „mut neter“ - „Božja majka“ - jedna od titula Izis
- - „mens“ - ovalni okvir oko imena vladara
- - „mer“ - voleti, žudeti, želeti
- - „mesut“ - radjanje
- - „medu“ - reči, govor, govoriti, zapovedati
- - „medut neter“ - „božje reči“ - hijeroglifsko pismo

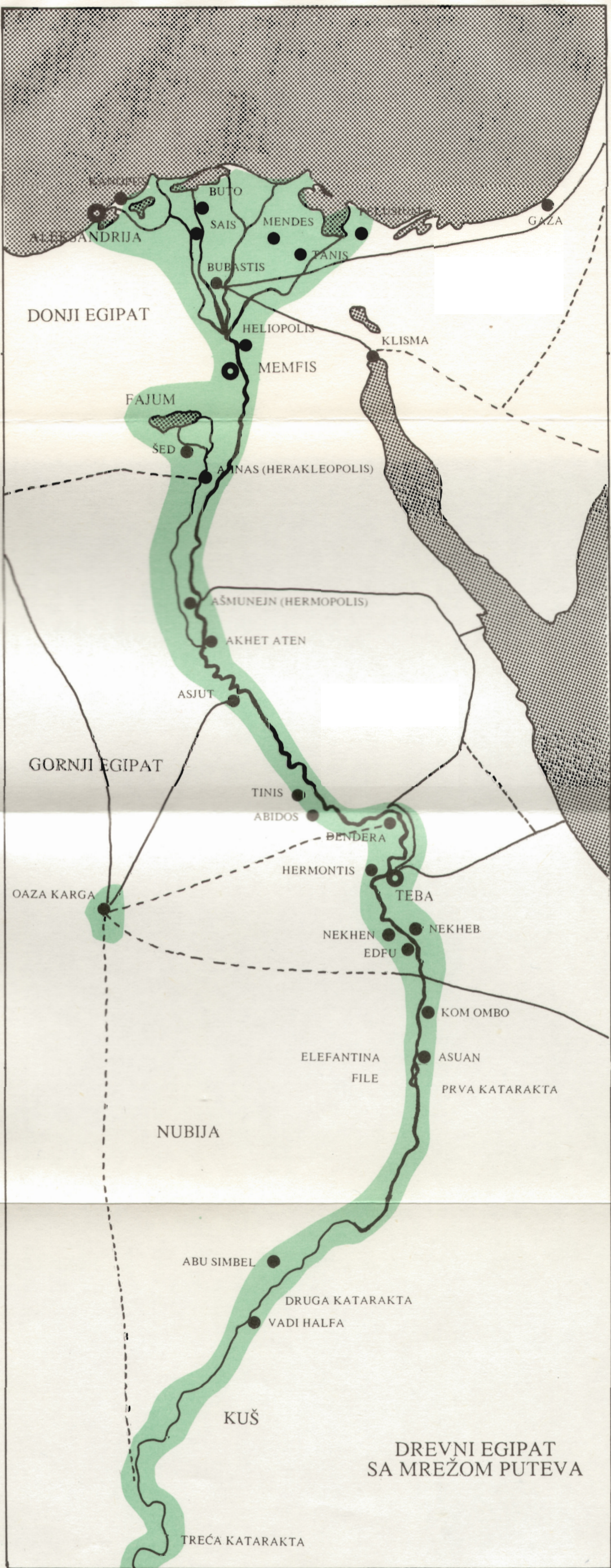
- - „*neb tui*“ - „gospodar dve zemlje“ - titula vladara
- - „*nub nefer*“ - čisto zlato
- - „*neb er der*“ - „Gospodar granica“, Gospodar svega, titula Ra i Ozirisa
- - „*nesu*“ - kralj (naziv „faraon“ se kao naziv za vladara pojavljuje tek krajem XVIII dinastije)
- - „*neter hem*“ - „božji sluga“ - sveštenik
- - „*re*“ - usta, otvor, ulaz, govor, reči
- - „*retenu*“ - Palestina
- - „*hru*“ - dan
- - „*hesab*“ - računati
- - „*heka*“ - magija magijska moć, magijske reči
- - „*khar*“ - Sirija
- - „*neter khert*“ - „božji posed“ - zagrobni svet
- - „*uinen*“ - Jonija, Grčka
- - „*seš*“ - pisati, crtati, praviti nacrt
- - „*sah*“ - duhovno telo, telo koje nastaje posle smrti
- - „*setep*“ - izabrati, odabrati
- - „*saut*“ - Asjut
- - „*sunu*“ - Asuan
- - „*šepsu*“ - plemstvo

- - „*kemt*“ - Crna zemlja, Egipat
- - „*dedit*“ - maslina
- - „*heket*“ - pivo
- - „*mer*“ - videti, gledati
- - „*kef*“ - snaga, magijska moć
- - „*kefent*“ - vagina
- - „*ur hekau*“ - Velikan magijske reči, čarobnjak, najčešća titula boga Tota
- - „*usekht*“ - dvorana
- - „*per ankh*“ - „kuća života“ - naziv škole u okviru hrama
- - „*per heh*“ - „kuća večnosti“ - grobnica
- - „*per*“ - izaći, otići, napustiti, roditi se, uzdići se, izaći u boj
- - „*per em hru*“ - „izlazak po danu“, „rodjanje sa danom“, „uzdizanje sa danom“ - naslov zbirke tekstova poznate kao Knjiga mrtvih
- - „*medat neter*“ - sveta knjiga ili zapis
- - „*mesenti*“ - metalurg, livac
- - „*hesp*“ - noma, oblast
- - „*uab*“ - čist, ceremonijalno očišćen, sveštenik, sveti čovek

OSNOVNA BIBLIOGRAFIJA

- Aldred, C. *Egypt to the End of the Old Kingdom*, Thames and Hudson Ltd. London, 1976.
- Aldred, C. *Akhenaten Pharaoh of Egypt*, Sphere books, London, 1972.
- Budge, E. A. W. *The Gods of the Egyptians*, 2 vols. Dover Publications Inc. New York, 1969. (1904.).
- Budge, E. A. W. *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, 2 vols. Dover Publications Inc. New York, 1978. (1920.).
- Campbell, J. *Primitive Mythology*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1986.
- Campbell, J. *Oriental Mythology*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1986.
- David, A. R. *The Ancient Egyptians Religious Beliefs and Practices*, Routledge and Kegan Paul, London, 1982.
- Elijade, M. *Šamanizam*, IRO Matice srpske, Novi Sad, 1985.
- Gardiner, A. *Egyptian Grammar*, Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford, 1982.
- Gardiner, A. *Egypt of the Pharaohs*, Oxford University Press, 1961.
- Hooke, S. H. *Middle Eastern Mythology*, Penguin Books, London, 1981.
- Ions, V. *Egyptian Mythology*, The Hamlyn Publishing Group Ltd. London, New York, Sydney, Toronto, 1968.
- Kamil, J. *Luxor*, Longman, London, New York, 1973.
- Kamil, J. *Sakkara*, Longman, London, New York, 1978.
- Kamil, J. *Upper Egypt*, Longman, London, New York, 1983.
- Lamy, L. *Egyptian Mysteries*, Thames and Hudson, London, 1986.
- Novak, G. *Egipat*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1967.
- Pejgels, E. *Gnostička Jevandolja*, prev. Zoran Minderović, Rad. Beograd, 1981.
- White, J. M. *Everyday Life in Ancient Egypt*, Capricorn Books, New York, 1967.

DREVNI EGIPAT
SA MREŽOM PUTEVA